

СОФІЯ СТЕБКОВСЬКА

ПОВІСТІ

І

ОПОВІДАННЯ

— 2000 —

diasporiana.org.ua

СОФІЯ СТЕБЕЛЬСЬКА

**ПОВІСТІ
Й
ОПОВІДАННЯ**

*Моїм дітям, внукам і правнукам
присвячується*

NOVELS and SHORT STORIES

Dedicated

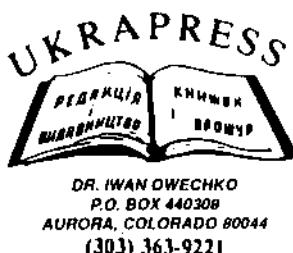
to my children, grandchildren and great-grandchildren

by

SOPHIA STEBELSKY

Library of Congress Catalog Card Number: 00-93708

Мовний редактор — *д-р Іван Овчко*



ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Хоч ці твори — дві повісті і п'ять оповідань — були написані досить давно, вони още вперше виходять друком у цьому книжковому виданні. До такого спізнення спричинилися не завжди сприятливі умови життя і праці авторки та видавничі негаразди на чужині. А тим часом ці літературні твори заслуговують на увагу нашої читацької публіки з огляду на талановиті зображення дійових осіб і цікаву сюжетну побудову цих творів в результаті знання авторки країн і регіонів, де відбуваються описані нею події. Наприклад, щоб так захопити читача "Сабіною", як це робить авторка, треба добре знати традиції і звичаї та побутові оригінальності не тільки тієї частини України, що була колись під Польщею, а й старої Туреччини з її гаремами і таємничими коханнями. Також щоб образно змалювати трагічну долю закоханої в Миколку Марійки у повісті "Життя під ногами" на тлі життя і побуту українських козаків, польських шляхтичів та інших народностей на Кавказі, не досить вивчити їх звичаї-обичаї з історичних книжок, а й, мабуть, слід там пожити певний час, щоб піznати тонкощі взаємовідносин між ними. Софія Стебельська досить добре ознайомлена з тими проблемами.

Провідною темою кожної повісті є любов-кохання, часом нещасливве, химерене і майже завжди скомпліковане. У ті скомпліковані ситуації герої Стебельської потрапляють дуже часто, і вона виводить їх із того досить майстерно, по-мистецьки. У творах авторки читач відчуває її любов до України й українців, до справедливості і Божої правди, але її український патріотизм не показово-декларативний, а вплетений в детальних стосунках між дійовими особами та в описах їх переживань. Авторка є завжди на стороні покривджених.

У кожній повісті є багато цікавих дійових осіб, і кожна з них є специфічна, неповторна своїм виглядом, одягом, вдачею, поводженням і життєвою долею. А що для читача, мабуть, найважливіше — це те, що події в творах розгортаються так, що читач переживає все те разом з дійовими особами в захопленні, а в

кінці читання закриє книжку з почуттям великого мистецького задоволення.

Крім двох повістей, у збірці є п'ять оповідань. “Остання зустріч” і “Орлик” — це хвилюючі автобіографічні розповіді з трагічними переживаннями на початку панування червоних. Цікаве оповідання про кохання старого молодої красуні та наслідки того кохання в “Екзекутивному директорові” та довгий шлях молодої людини від злодійчука аж до мільйонера (“Васька”). Кінчається ця збірка описом справжньої події з колишнім чекістом в оповіданні “Директор із центру”.

Іван Овечко

Цю книжку по ціні 20 дол. + 2 дол. за пересилку
можна замовити в авторки по такій адресі:

SOPHIA STEBELSKY
18232 W. 3rd Pl. # 2
GOLDEN, CO 80401

САБІНА

Коло склепу з дитячими забавками затрималась жіноча постать. Перечитала невелике оголошення, що було виставлене у вікні, і, обтрусилиши зі себе сміг та насунувши на очі старенький чорний капелюх, опираючись на палицю, увійшла до склепу. З групки мужчин, що вигідно сиділи коло патефону, відійшов високий бльондин біля сороківки і, підійшовши до жінки, приємним голосом спитав:

— Чим можу служити, прошу пані?

Щойно перечитавши оголошення у вікні, вона відповіла:

— Чи можу запитати про деякі інформації?

— Прошу дуже, — відповів бльондин. — Це є кімната з окремим входом та великими вигодами.

— Чи можу оглянути? — спитала незнайома.

— Дуже радо, — відповів бльондин. — Але спершу дозвольте мені задзвонити до моєї дружини, чи вона є в хаті.

По хвилині повернувся з приемною усмішкою на гарному обличчі і весело сказав:

— Думаю, що ласкова пані домовиться з моєю жінкою і стане льокаторкою.

— Маю надію, що так буде, — відповіла незнана старша пані, загадково усміхаючись, беручи до рук папір з адресою.

Після її віходу власник склепу з дитячими забавками обернув оголошення на другу сторону, де вже не було написано “Кімната до винайму зо всіма вигодами для старшої пані”.

— Чи не заскоро ти, Богдане, зняв це оголошення? — спитав пан Яримович.

— Сподіваюся, що старша пані напевно домовиться з моєю дружиною, — недбало відповів Богдан. Відтак без поспіху запалив сигару, підійшов до шухлиди, відкрив її та довго й обережно переглядав різні платівки. Накінець вибрав з них одну, яка своєю мелодією пригадувала йому давно минулі молоді й гарні часи.

— Це платівка з Туреччини, — пояснив він своїм приятелям.

— Цікаво послухати, — зауважив невисокий грубенький мужчина з випуклим чолом і мудрими очима.

Богдан заклав нову голку й пустив патефон та, вигідно сівши на крісло й слухаючи музику, втягнув у себе приємні пающи сигари. Загадкова східня музика наповнила невеликий склеп. Усі сиділи мовчки й уважно вслухувалися у незнані їм слова.

Коли скінчилася музика, один із присутніх зауважив:

— А я волю “Рамона”...

— О, а може “Бублички, гарячі бублички”? — спитав бувший петлюрівець пан Потапенко й обережно передав переграну платівку задуманому Богданові.

— Що, Бодю, пригадуєш собі свої гріхи в Туреччині? Я, брате, уявляю собі тебе серед турецького гарему, — сміяvся двозначно пан Яремович. — Та що там може бути цікавого й гарного в тому гаремі, коли бачите лише штани та й штани й більше нічого...

— Ось наша європейська мода... спіднички до колін, в як нагнеться, то цілий секретний світ побачиш, — говорив баском Потапенко, соковито підсміхаючись і підморгуючи лівим оком.

Зібрана групка старших мужчин голосно й весело зарего-тала. Несподіваний дзвінок телефону перервав їм дальші веселі жарти. Богдан перепросив товариство і відійшов до другого кінця склепу, де за шафами була маленька кімната, що служила йому за канцелярію. Підняв слухавку і по хвилині відповів:

— То добре, це твоя справа, вона й на мене зробила добре враження. Кажеш, що вона двовиця та рідко буває вдома? Кращого льокатора нам і не шукати. За півгодини замикаю склеп, і я голодний, як вовк. До побачення.

Двері відкрилися, і до склепу ввійшли дві молоді гарні жінки.

— Чим можу служити шановним паням? — живо підскочив Богдан.

— Прошу мені показати оцю велику ляльку і скажіть, будь ласка, скільки вона коштує, — спитала перша красуня.

— А мені покажіть катаринку, — додала друга.

Жінки з великою приємністю з усіх сторін оглядали подані забавки, секретно поглядаючи час від часу на пристійного купця.

— Для пань буде велика знижка, — заявив Богдан.

— А це з якої нагоди? — кокетливо усміхнувшись спитала перша.

Богдан подивився глибоко їй в очі:

— Для таких гарних жінок, як шановні пані, у мене завжди є низькі ціни.

Жінки вдавали, що нібито не чули зауваги властителя, тільки дискретно кожна поправила свого капелюха на голові. Трохи ще радилися поміж собою про потрібні дарунки під недалеку ялинку, а коли почули про ціни на вибрані забавки, то велике задоволення відбилося на їхніх обличчях.

— До побачення, Богдане, не будемо перешкоджати в торгівлі, — підморгуючи в сторону жінок, басом проговорив Остапенко.

— Сервус, Бодю, — загомоніли інші, виходячи зі склепу.

— Прошу мені показати оцю мавпочку на ровері, — попросила перша жінка і підійшла до столика, на якому стояв патефон. Положила на нього руку й легко сперлася на неї.

— Прошу уважати, ласкова пані, бо дуже легко можна покалічити собі руку від голки, — сказав усміхаючись Богдан.

— Ах, вибачте, зовсім не звернула на це уваги. Дуже вас перепрошую. І це також на продаж? — спитала, киваючи головою на купу платівок.

— Очевидно, що так, шановна пані! — ввічливо відповів Богдан.

— Напевно маєте найновіші танга, вони тепер є дуже модні?

— О так, так, ласково прошу собі їх переглянути.

— Дуже дякую, пане властителю! — заявила з таємничим усміхом гарна жінка.

Опісля Остапчук ввічливо підсунув їй крісло, а сам пустив патефон і заграв дуже тоді популярне танго "Пантера". Розмріяна клієнтка розстібнула два верхні гудзики на футерку й привабливо подивилася в сині очі купця. Він відповів їй своїм поглядом на її погляд. Переслухавши ще декілька платівок, жінки купили одну з них та, заплативши за недорогі забавки, усміхнені й задоволені вийшли зі склепу.

— Але ж очі має шельмівські, — зауважила одна.

— Виглядає, все готовий до флірту, — додала інша. — Уявіть собі, що коли я сьогодні була в склепі Филиповича, шукаючи за газівками, і запитала, чи вони є довгі, то властитель дозволив собі заоферувати свою негайну поміч — хотів особисто примірювати їх на моїх ногах.

— О, це є дуже веселий купець, що до нього ходять купувати багато наших молодих жінок, — завважила з усміхом друга молода красуня.

Сіли до трамваю, що зупинився на розі вулиці, і з пакунками від'їхали.

Після відходу молодих жінок Остапчук відкрив хасу і з задоволенням подивився в середину: перед святами мав рух у

склепі й добрий торг. Відкрив книжку й порахував добрих покупців, що купували на кредит. Мав надію, що найменше половина з них заплатить свій борг до Нового Року. Потім підтягнув лівий рукав маринарки і подивився на дорогий золотий годинник. Походив по склеші, розставив крісла під стіною, висипав пошл з попільничок до смітника, одягнув на себе плащ, підшитий футром, капелюх та, замкнувши склеп на два замки, вийшов на вулицю, повну передсвяточного гамору і руху людей, що поспішно гналися у різних напрямках великого міста. По дорозі, не поспішаючи, глибоко втягав у свої груди свіже зимове повітря, натягнув на руки теплі шкіряні рукавички й задуманий поволі наблизився до своєї хати. Коло великих світел стояли хлопці з газетами й голосно викрикували вечірні новини. Минувши їх і яскраво освітлену головну вулицю, він звернув на бічну вуличку і за кілька хвилин натискав гудзик вхідних дверей невеликого одноповерхового дімка.

— Тату, а ми вже маємо нову льокаторку, — кричали один перед другим, скакаючи довкруги нього два хлопці — його сини.

— Уважайте, щоб ви були чемні до неї, бо це є старша пані, і вона потребує спокою, — рішуче заявив Остапчук.

При столі за вечерею Остапчука була в дуже доброму гуморі й щаслива тим фактом, що льокаторка не торгувалася щодо ціни за кімнату. Зараз трохи жаліла, що не зажадала більшої заплати. Оповідала чоловікові детально, як вона винаймала льокаторці, розхвалюючи кімнату...

— Хоч тепер буде для нас трохи тісніше в малому дімку, але зате нам буде багато легше з грішми.

При цьому вона гордо показала чоловікові гроші, заплачені старшою пані за два місяці наперед.

— Це буде на дрібні видатки, — сказала вона голосно, а в її голові промайнула думка, чи вистачить заплатити головні рахунки.

Остапчук кисло усміхнувся, кажучи:

— Прошу не видавати їх на різні дурнички.

— Де там на дурнички! — обурилася жінка. — Чи ти знаєш, що харчів більше не хочуть продавати на кредит? Наша нова льокаторка вдова і живе з малої пенсії, що її одержує по покійному чоловікові, але помагає собі, доглядаючи хворих, — продовжувала Остапчукова. — Варити й прати в нас не буде, і вона дуже приемна старша пані. Не думаю, що будемо мати з нею будь-який клопіт. А навіть навпаки: зможемо мати з неї користь, залишаючи дітей під її опікою, якщо при нагоді захочемо піти до кіна або на якусь забаву.

Остапчук знову невиразно підсміхнувся, киваючи головою.

— Чи вона, бувши в склепі, прикладала слухавку до вух? — спитала по хвилині знову Остапчукова.

— Не пригадую собі, — неохоче відповів Богдан. — Запитала мене лише про близькі інформації і взяла адресу — оце і все.

— А тут, у хаті, дуже перепрошувала мене за слухавку, кажучи, що взимку недочуває і не хоче замучувати нас голосною розмовою, — зауважила Остапчукова.

— Дуже добрий знак, що діти не будуть докучати їй своїми криками, — докинув Остапчук і подивився в сторону хлощів, які завзято гарцювали по нещасній канапі.

— О, а я зовсім забула тобі сказати, Богдане, що наша льокаторка перебереться до нас завтра ввечері, — ще далі рапортувала вже спокійним голосом Остапчукова.

На другий день ввечері дрожкар підвіз старшу пані і дві невеликі стари валізи.

— Добрий вечір, пані!

— Добрий вечір, — лагідно відповіла льокаторка.

— Дрожкарю, прошу внести валізи через кухню, бо ці діти, — виправдувалася господиня, — бавилися надворі й нанесли багато снігу до кухні й під двері вашої кімнати. Завтра вже буде інакше.

— Дуже дякую, прошу не турбуватися, я полагоджу все сама, — відповідала льокаторка. Речі дрожкар занесе через кухню, а відтак діти заметуть сніг з-перед дверей. Прошу не забувати, що, згідно з оголошенням, я найняла кімнату з усіма вигодами, — весело закінчила розмову нова льокаторка. Відтак вона ввійшла в кімнату й почала розпаковувати свої речі в шухлядах комоди. До шафи повісила дві чорні суконки з високими комірцями, які закривали її шию, що зовсім не було по сучасній моді. Після закінчення розпакування прийшла до кухні і попросила господиню дати склянку гарячого чаю.

— Прошу дуже. Я щойно сама мала на думці запросити ласкаву пані, але не хотіла перешкоджати в розпакуванні, — заметушилася живо задоволена Остапчукова.

П'ючи чай, старша пані продовжувала приязну розмову:

— Знаете, пані, що я багато речей не маю, бо старші люди багато не потребують, а це, що маю, мені зовсім вистачає. До речі, хочу вас спитати, де є найближчий споживчий скlep? Ще сьогодні мушу собі купити дещо на вечерю.

— Орест, прошу шіти з пані і показати їй, де є споживчий скlep пана Гусака, — звернулася господиня до старшого сина.

За деякий час вони обоє вернулися з пакунками. Орест аж сяяв з радості, викладаючи на стіл закуплені льокаторкою шоколадки й цукорки. Таких добрих солодощів він звичайно їв

дуже рідко. По дорозі до своєї кімнати старша пані зауважила молодшого сина господарів, який з великим зацікавленням заглядав до відкритої кімнати. З-під темних окулярів подивилася на нього та, прикладаючи трубку до вуха, спітала легко нагнувшись до дитини:

— Хочеш побачити мою кімнату? — Прошу ввійти. Більше розумію по вустах, ніж чую. Особливо, коли говорять до мене діти, — пояснила Остапчуковій нова льокаторка.

— Та прошу пані зовсім не звертати уваги на тих моїх висусів, — відповіла господиня, відтягаючи за вуха молодшого сина.

— Та це дурничка, ласкова пані, бо діти завжди залишаються дітьми, і я прошу вас на них не гніватись. Це є дитяча цікавість, яку ми також, на жаль, вже давно пережили, — сказала старша пані. — Прошу, Юрчику, ти хотів мені щось сказати, правда?

Дитина соромливо потирала червоне вухо. Льокаторка хвилину постояла, немов би щось надумувалась. Кивком голови запросила дітей:

— Прошу ввійти. Як бачите, все тут уже в належному порядку.

Широко відкрила шухляди перед цікавими очима дітей. У них діти побачили таке саме барахло, як і в їхньої мамі: якась поцерована жіноча білизна, хустки і комірці. У шафі висів чорний плащник, який пахнув нафталіною так само, як у їхньої бабці. На підлозі стояли чорні підзольовані мешти. А на столику були розташовані різного вигляду пляшки з кольоровими водами, на яких були намальовані грізні людські черепи.

— Це все є різні лікарства для мене і моого хворого тіла. Мусите знати, хлопці, що під старість кожна людина на щось хворіє, — пояснила льокаторка.

Діти, задовільнивши свою цікавість і не знайшовши нічого дійсно для них цікавого, вибігли з кімнати. Господиня з тривогою подивилася на малий столик.

— Пані боїтесь за дітей, — жваво промовила льокаторка.

— А чи вгадала?

— Так, — щиро призналася пані Остапчука.

— Прошу зовсім не боятися. Кімнату буду завжди замикати на ключ, навіть тоді, як буду вдома.

— Дякую, дякую вам сердечно, але все ж таки боюся, щоб це збиточник Орест не накоїв якогось непотрібного лиха, — завважила господиня.

Побажавши господині й дітям доброї ночі, старша пані закрила двері на ключ. По хвилині з кімнати не було чутно жодного руху...

Коли чоловік прийшов додому, пані Остапчукова докладно все оповіла йому про нову льокаторку: про переважно старі речі, що їх вона перевезла до кімнати, про небезпечні лікарства та про розмову з нею.

— Ну то що ти властиво хочеш? — визвірився поденервований Богдан. — Чи то є зле, що вона буде сидіти в замкненій кімнаті, не буде лізти до кухні та нудити нас старечими оповіданнями про погану погоду й слабе здоров'я?

При останніх словах йому пригадалася його стара теща.

— Важно, щоб вона регулярно платила ренту, бо фінансові справи у нас не є дуже світлими, — закінчив нудну для нього розмову Остапчук.

Наступного дня старша пані, виходячи на прохід, повідомила Остапчуку, що, з огляду на поважну хворобу її пацієнта, вона може часом мати телефон вночі, й тоді вона змушенна виходити з хати, отже, щоб вона не дивувалася такою її поведінкою. Також просила її збудити, якщо б вона заспала, бо їй таке може трапитися.

— Не турбуйтеся, ласкова пані, — ввічливо відповіла господиня. — Переважно я завжди й цілий день в хаті.

Старша пані приємно усміхнулася і сказала, що фактично вона виходить із хати переважно тільки до хворого й на дрібні закупи. Обіцяла, що в свою чергу вона чимось добрим відплатить господині.

— Ах, дорога пані, ми часом з чоловіком входимо до кіна й тоді мусимо залишати наших дітей самих без жодної опіки, — додала в свою чергу Остапчукова.

— Припильную їх вам, напевно припильную, хоча зле чую, але встаю вночі й можу заглянути до спальні, — рішучо заявила льокаторка.

— Дуже дякую, ласкова пані! Мушу вам сказати, що мої хлопці сплять дуже добре, але нещастя завжди може трапитися: наприклад, вугіль може випасти з печі або світло не погасяТЬ, а все це коштує гроші тоді, коли у нас зовсім не переливається. Завжди залишаюся дуже неспокійною за хлопців, коли ми змушені їх лишати самих, — сумно додала господиня.

— О, я розумію дуже добре, пані, хоч сама матір'ю ніколи не була, — відповіла льокаторка.

Остапчукова подумала: яка жінка може розуміти дітей, не маючи власних? А голосно ввічливо сказала:

— Пані має таке добре серце.

На це старша пані зробила вигляд, що нічого не чує, і, не відповідаючи, пішла до своєї кімнати і закрила її на ключ.

Минув уже місяць відколи вдова по залізничному машиністові Христина Когут замешкала у панства Остапчуків. Господарі були нею дуже задоволені. Вона рідко користувалася кухнею, часто перебуваючи поза хатою. Ті вісімдесят золотих, що вона їх заплатила за ренту, дуже придалися для родини, бо хоча передсвяточні торги в склеші були непогані, то зате Остапчук ніколи не зінав, як жити по своїй кишенні. Скорі витратив майже всі гроші на свої приватні потреби, даючи тільки малий відсоток з них на хатні видатки, а борги за закуплений і вже проданий товар зовсім не сплачував. Це зв'язувало йому руки, бо, не маючи власної готівки, не міг закупити нового товару. На кредит ніхто не хотів йому більше нічого продати. Правда, через свою вдачу він фактично добрим купцем ніколи й не був. Безрадно дивився на зростаючий на його очах сусідній жидівський скlep, що був трохи нижче від нього та скоро став його поважливим конкурентом. Його власний скlep з порожніми полицями неприємно нагадував йому забитий товаром скlep конкурента. Скільки разів, як тільки назбирав більшу готівку, обіцяв собі сплатити борг і закупити новий товар. Та якось часто-густо у нього це не виходило як слід. Несподівана гра у фербля, якасі непередбачена забава мужчин чи невинний флірт коштували йому багато грошей. Зростали також домашні видатки. З його добрих плянів не залишалося нічого.

Після відсвяткування Різдвяних свят не міг собі відмовити вже надходячої Маланки, яка заповідалася бути надзвичайно цікавою. Повертаючись зі склепу додому, плянував, як би то вирватися самому з хати без жінки на цю забаву. Та це не було так легко виконати. Тоді вирішив, що жінку таки прийдеться взяти на забаву, натомість на наступну маскараду зуміє піти сам з приятелями. Як то приемно бути самому, без контролі жінки, без її підозрілих поглядів та частих сцен сліпої заздрості! Наближаючись до власної хати, побачив, як з його подвір'я вийшла згорблена старша людина. В ній він пізнав свою нову льокаторку.

— Добрий вечір, ласкова пані! — сказав, підносячи капелюха.

— Добрий вечір, — відповіла старушка й стала напроти нього, загороджуючи йому дорогу. — Маю до пана велике прохання, — сказала, дивлячись на нього через темні окуляри. Її довге сиве волосся безладно звисало з-під чорного капелюха. Того самого кольору шалик закрив майже зовсім її обличчя.

— Чим можу служити? — спитав зовсім байдужим голосом Остапчук. Приглядаючись до льокаторки з більшою увагою, знову пригадав собі свою стару тещу, бо не любив зокрема старих людей, а особливо жінок.

— Перше й останнє танго на Маланці хоче танцювати з паном одна пані, яка буде одягнена в сукню кольору міді, — заявила льокаторка.

Остапчук, заскочений такою новиною, здивований подивився на неї і хотів ще більше її запитати, але вона, не давши йому слова, спішно додала: “Тримаю пана за слово, що нікому нічого про це не скажете”. А почувши ритиня снігу під ногами надходячих пішоходів, ще додала “дякую” і “до побачення” і відійшла в сумерк тяжкою ходою, підпираючись старою палицею. Зацікавлений нагодою нового незнаного філіtru веселий Остапчукувійшов до своєї хати.

Пан Роман Біленський сьогодні винятково мав дуже поганий апетит: на скромне снідання з'їв лише пару яєць, смажених на шинці, з двома кромками хліба з маслом, випив два горнятка кави і на додаток кілька кавалків голляндського сиру. Його дружина, заглядаючи йому в очі, погладила його по випуклому чолі й спіткала:

— А може тобі, любий, ще долити доброї кавусі?

— Дякую, серденько, щось не маю сьогодні апетиту, — відповів жінці Біленський.

— А може зле спав?

Пан Біленський заперечливо похитав головою.

— Ти забагато працюєш, — додала дружина. — Повинен бути більше серед мужського товариства, перебувати в життєвом веселім і безжурнім товаристві. Стала нудна та сама праця, різні бадання під мікроскопом та очікування чогось надзвичайного напружають твої нерви. Це є причина твоїх поганих снів, а вранці слабого апетиту. Рішімо, що сьогодні буде обмаль праці в лябораторії, а взамін за це пошукаємо веселе товариство поза домом, — кінчила ніжно дружина, спершила на його рамена.

— Відносно апетиту, рибцю, то, як знаєш, маю стару засаду: істи стільки, щоб жити, — відповів Біленський.

Молода жінка й її п'ятнадцятилітній брат тільки насмішковато переглянулися на цю заувагу Романа. На лиці хлопця заграла весела усмішка, а його погляд упав на огорядну поставу швагра.

— Алекс, ти спізнишся до школи, — сказав Біленський і подивився на годинник, що висів на стіні. Алекс подякував за снідання, вийшов до передпокою і, накинувши на себе куртку, пішов до школи.

Пан Біленський неначе тільки й чекав на це. Негайно підсів до жінки й, цілуючи її в рожеву щічку, розчулено говорив:

— Коли починається день, то я завжди нетерпляче чекаю на його кінець, щоб якнайскоріше вийти з лабораторії і бути з тобою, мій котусь!

— Уважай, щоб ти не спізнився до праці, бо Алекс напевно вийшов до школи запізно, — зауважила вона байдужим тоном.

Роман піднявся, поцілував жінку в обидві руки і вийшов з ідальні. А вже виходячи, затримався, потер себе рукою по випуклому чолі, неначе щось пригадуючи, сказав:

— Сабіно, я зовсім забув тобі сказати, що ми маємо запрошення на Маланку, ну й що ти думаєш — підемо чи ні?

— Я думаю, що ні, Ромцю, бо маленький наш Олесь щось погано спить по ночах. Справді, боюсь його самого залишити з нашою служницею Мер'ям.

Не заперечуючи дружині, він і вона разом встали і пішли до дитячої спальні. Сабіна підняла важкі завісти на вікнах, і з вікон вирвалося сонячне денне світло, зайчиком побігло по стелі, зачепилося за великий портре т батьків дитини, а відтак косим променем упало на піврічне немовля — біленьке, грубеньке, з дуже випуклим чолом, що непомильно нагадувало самого Біленького. Батько радісно дивився на свій скарб, гордо положивши грубі руки на солідний живіт.

— Мій коханий синчик, синочок, — говорив він, нахилившись над дитиною своїм грубим тілом.

— Наш ангелик, — говорила Сабіна, а Роман повторив і собі: “наш ангелик”. Та ще не правдивий, бо ще не хрещений...

— З тим ділом ще маємо час, — додала Сабіна. — Тепер зима й легко можна перестудити дитину.

— Маєш рацію, кицю! — негайно погодився він з дружиною. Уявив собі перестуженого й слабенького дорогого сина. Бувши слабого характеру, Біленський у всьому радо погоджувався зі своєю дружиною. Був абсолютно під її впливом, і в тій ролі почувався безмірно щасливим чоловіком і батьком.

Стінний годинник вибив дев'яту годину, пригадуючи господареві про його dennі обов'язки. Поцілувавши ще раз дружину, вийшов зі спальні з серцем, переповненим почуванням великої любові як до сина, так і до коханої дружини. Залишена в задумі Сабіна після короткої хвилини витягнула з шухляди сукню кольору міді й розложила її на ліжку. Дивилася на неї у глибокій задуманості. В голові заройлося багато давніх споминів. На чоло зсунулось пасмо темномідного кольору волосся. Відрухом руки відсунула його назад і заплескала в долоні. До кімнати ввійшла служниця.

— Мер'ям, чи ти пам'ятаєш той лотос, що ріс в саду моого батька? — спітала Сабіна. — Ту чудову квітку, що я її так любила

й яка була прикрасою нашого городу. Чи пригадуеш, з якою гордістю мій батько показував її своїм визначним гостям?

— Так, моя пані! — Й, згідно зі східнім звичаєм, служниця низько наклонила голову.

— Закрій очі й пробуй уявити її собі.

— Бачу, бачу, моя пані!

— Сьогодні я мушу бути два рази тою квіткою. Чи ти мене розумієш, Мер'ям? — спитала знову розмріяна Сабіна. — Після стільки даремно минулих літ я знову буду в його обіймах, і мою чашу горя, що її не дошила, він допиватиме сам.

Служниця вдруге низько вклонилася своїй пані.

— Запариш того добре тобі знаного зілля нашому панові і дай йому випити, щоб глибоко заснув щасливим сном, мріючи про мене й бачачи мене коло свого боку у рожевому сні кохання. А тоді, коли тиша ночі впаде на наш дім і заполонить його, ти мене висмаруєш травами запаху таємничості, і я піду з дому на цілу ніч. Коли нічні духи, настрапені денним світлом, будуть зникати з землі, я прийду назад додому, — з таємничим усміхом проговорила Сабіна.

Служниця мовчки на знак згоди третій раз низько склонила голову.

У домі Остапчукової з нагоди сьогоднішньої забави підгорів соус, що викликало неприємну суперечку поміж супружрами. Діти не хотіли йти раніше до ліжка. Перукарка зачісала її винятково зло, спаливши жмут волосся ва самому чолі, а найважливіше: льокаторка не прийшла від свого хворого пацієнта й не було на кого залишити в хаті дітей. Сам Остапчук вже третій раз виходив з дому у своєму чорному вбранні: то бракувало йому папіросів, то знову вибігав надвір нібито перевіряти погоду. Ці всі забіги чоловіка викликали велику заздрість і підозріння у пані Остапчукової. Тоді, коли зденервований Богдан вже десятий раз поправляв свою краватку, нагло почулися кроки в кімнаті льокаторки.

— Перепрошую за спізнення, — заявила старша пані. — Напевно ви чекали на мене з великою нетерпеливістю, правда? Ледве дочекалася трамваю. Дуже багато на вулиці людей, і всі кудись спішаться. Надворі досить зимно, і я дуже змерзла. Радо вип'ю горнятко гарячого чаю і негайно піду відпочивати до ліжка. А чи панство вже готові йти на забаву?

— Наполовину, наполовину, пані добродійко, — відповіла господиня. — Маю сьогодні фатальний день, не все робиться так, як би я хотіла.

— Це нічого, пані Остапчукова, — вкинула льокаторка. — На забаві під впливом доброї музики й вина ваш гумор напевно поправиться. Про дітей прошу не турбуватися: вип'ють зі мною гарячого чаю і підуть спати.

— О дуже дякую, ласкова пані! — зі щирого серця відповіла поденервована господиня. — Залишаю своїх дітей на вас як на рідину матір. Прошу вас ними багато не займатися, бо вони вже повечеряли. Орест, Юрко, прошу зараз розбиратися і йти до ліжка спати, — приказувала Остапчукова.

— Та ви краще збирайтесь, бо час летить, а ми якось дамо собі раду, — зауважила старша пані. — Правда, діти? Спершу з'їмо по солодкому андроготові, а відтак підемо спати. І вона простягнула повну торбу зі солодощами до нетерпеливо чекаючих дітей.

— Ах, дорога пані, ви їх забагато псуете, — докинула господиня і вийшла з кухні.

Зі спальні присцищено вийшов Остапчук з наміром спитати льокаторку про таємницу пані в сукні коліору міді, але вона, не звертаючи жодної уваги на нього, відійшла до своєї кімнати. Що за чортівські інтриги! — кляв під носом собі зденервований Богдан. Після того, як діти пішли до ліжка й погашено світло, господарі дому вийшли з хати, поспішаючи на забаву. Через десять хвилин після них таємнича льокаторка також вийшла з хати через інші двері...

Чекаючи на трамвай, Остапчук голосно кляв міські порядки, які неправильно регулюють рух трамваїв, зимну погоду, яка у невластивий час насунулася на місто...

— Чого ти такий роздратований, Богдане? — тихо запитала жінка, слухаючи всі ті нарікання. — Все одно ти любиш приходити на забаву по десятій годині, а тепер щойно по дев'ятій, і ти вже не можеш знайти собі місця?

— А де написано, що ми сьогодні маємо спізнатися? — подратовано відгризся Богдан.

— То чому не візьмеш таксівку? — запитала жінка.

Він насунув глибше капелюх на голову й подумав, що жінка має дійсно рацію, і коли біля них пройджаля таксівка, хотів її затримати, але, на жаль, у вій сиділа якась згорблена людина. З малим запізненням нарепті приїхала до купецького дому, в якому відбувалася забава. Розібравшись, увійшли до залі. Зустріло їх море світла й сотні різникольорових серпентин, веселий гамір багатьох людей та гучна музика, що пригравала до танців. Їхній настрій відразу піднісся. Перейшли до буфету, де за резервованим столиком вже сиділи його приятелі. Посадив жінку біля одного з приятелів, а до другого тихо і секретно шепнув: “Біда, Владку, п'ятуй мене, як зайде потреба!..” Відтак, побували в товаристві

стільки, скільки вимагав добрий тон, побажав дружині доброї забави, а сам відійшов під претекстом подивитися на гру фербля... Стояв у затишному місці і з биттям серця поглядом шукав таємничу пані у сукні кольору міді. Навколо нього пересувалося багато пар, танцюючи то вальс, то запальну польку. На жаль, покищо не бачив між ними тої, що її так жгуче шукав. Несподівано світло трохи пригасло, і музика заграла сентиментальне танго. “Як я її знайду тепер?” — сказав сам до себе півголосом і вже хотів відійти до буфету, коли раптом побачив, що прямо на нього йшла якась жінка. Інстинктивно відчув, що це є та, на яку він так нетерпеливо чекав. Низько кланяючись, тихо сказав: “А я так довго на пані чекав...” Без відповіді з грацією дала себе провадити до танцю. Богдан сильно приглядався до рис її лица і не міг собі пригадати, де й коли він її вже бачив. Правою рукою тримав її за гнуцкий стан, заворожений танцюючи мелодійне так добре знане йому танго. Очима знавця жіночої краси дивився на її білу шию, на глибоке декольте і бліскучу ховзьку сукню, яка обтискала її чудову фігуру. При затемнених світлах її сукня кольору міді робила її всю рожевою і неземною та легкою. Тіло її пахло незнаними йому одурманюючими пахощами, які багато обіцяли. Вдихав їх глибоко, немов би з ними хотів поглинути її саму. “Де й коли я чув такі пахощі?” — питав у думці сам себе. Зачарований Остапчук звернувся до неї з банальним компліментом і не докінчив його. Відрухово відчув, що він до неї не підходить. Це був один із тих компліментів, що він їх говорив перед тим кожній жінці, з якою він знайомився вперше. Близькість тіла та інтимність цієї таємничої пані робили його безвладним і несміливим. Бажав лише одного — щоб це танго продовжувалося у безкоечність, бо бажав якнайдовше вдихати пахощі її тіла та близько відчувати розкіш її пишних неперевершених форм.

Музика перестала грати. Вони зупинилися в затишному кутку. Він, дивлячися закохано в її очі, піdnis ніжну її білу руку до своїх уст. Не міг бачити кольору її очей. Був заскочений і здивований надприродним їхнім бліском і розширеними зіницями. Навколо чув оплески і крики: повторити! повторити! Остапчук і собі заплескав у долоні, і оркестра заграла романтичний вальс. Несподівано якась парочка налетіла на нього. Знову заля заясnilа повним світлом. Усе те дещо збаламутило й вивело з рівноваги Остапчука, і коли він опам'ятався, то пані в сукні кольору міді вже не було біля нього. Вирвався з кола танцюючих і вийшов набік. Тут побачив, як з буфету йшла прямо на нього його дружина в товаристві пана Яримовича. З квасною міною запросив власну жінку до танцю.

— Кого ти бачив при грі фербля? — спитала вона холодно.

— Прошу? Питаю, кого ти бачив? — роздратовано ще раз запитала.

— Паню в сукні кольору міді, — нехотя відповів Богдан.

— Та що ти говориш властиво? — спітала вже добре поденервована Остапчукова й гостро подивилася на зовсім зміненого свого чоловіка.

— Та бачив Стефана, Потапенка і багато інших... — не дуже то вдало пояснював виведений з рівноваги Остапчук.

— Але ж Яримович сказав мені, що Стефко хворий і на забаву не міг прийти! — скрикнула вона майже на весь голос.

Скінчився вальськ, і Остапчук, немов п'яний, оглядаючись на всі сторони відпровадив спантеличену дружину до стола. Сиділи й мовчали, не находячи спільної теми до розмови. На його щастя, підійшла до їхнього стола панна Любця, і між жінками негайно почалася жива розмова. Говорили й критикували жіночі сукні, капелюхи, їхніх партнерів та хто з них танцював, а хто сидів під стінами. Богдан сидів як заворожений і зовсім не чув жіночих пліток ані розмов при сусідніх столиках. Обтяжений своїми власними невеселими думками, пригадував собі всіх жінок, з якими колись фліртував або мав любовні пригоди. Багато з них уже й забув. Мав свою методу у відношенні до жінок. Умів їх скоро здобувати, але також і скоро забувати. А ось таку, що стрінув сьогодні, він ще не зустрічав. Відчув, що попала коса на камінь, і він опинився зовсім у полоні її таємничих чарів.

— Про що так глибоко задумалися? — неслодівано запитала усміхаючись панна Любця.

— Про вас, — без надуми відповів заскочений Богдан.

— Це недобре, коли про мене думають мужчини з таким сумом, — відповіла молода панна.

— А хто каже, що зі сумом? — відгризся вже спокійніше заатакований Остапчук. — Про таку гарну панну, як ви, чоловіки не є в силі думати зі сумом.

— Чуєте, пані Міра, якби я не знала вашого мужа з іншої сторони, то легко могла б повірити його компліментові. Чи аж треба виходити заміж, щоб чути, як власний чоловік говорить компліменти іншій гарній жінці? — невинно спітала панна Любця.

— Раз на рік це дозволяється, — відповіла непевним голосом Остапчукова, а сама подумала: ах! якби це було тільки раз на рік!..

Заграла знову оркестра, і Яримович запросив панну Любцю до танцю, а Міру вхопив Потапенко, за що сумний Богдан йому вдячно підморгнув. Підійшла підстаркувата Янця, і Остапчук хоч-не-хоч запросив її до швидкої польки, з чого вона була дуже задоволена.

— Пані так легко танцює, що я чуюся на десять літ молодшим, — чесно сказав Богдан, пригадавши собі одного зі своїх втерих компліментів.

— Тільки на десять? — замріяно відповіла Янця і ще сильніше притиснулася до нього.

— Тепер чуюся ще на пару літ молодшим, — додав Богдан.

— Чи так само молодшим, як з тою гарною пані, що ви танцювали танго? — іронічно спитала партнерка.

— А хіба пані її знає?

— Ні, не знаю. Мусить бути не тутешня, — додала Янця. — Але думаю, що це пан про неї так поважно думав при столі, — закінчила розмову підстаркувата панна.

Танцюючи, зустріли Міру й Яримовича й мусіли перервати розмову про незнайому пані. Під час перерви всі пішли до буфету. Фундував Богдан. Для всіх пані наливав вино, а чоловікам коньяк. При тому бажав кожному щасливого Нового Року й доброї торгівлі. Щораз нові гости повторювалися у безконечність. До столу підходили щораз нові знайомі з повними склянками. Остапчук сидів неначе на вугіллю. Йому треба було відійти, але, з огляду на товариство, зараз не міг цього зробити. З його голови не виходила ані на хвилину думка про нову знайому в сукні кольору міді. Її таємничі пахощі відчував по всьому тілі, а гаряче бажання побачити її знову й діткнутися до її бажеського тіла не давало йому спокою.

Світло знову пригласило, й по залі понеслася тужлива східня мелодія.

— Богдане, це та сама мелодія, що ти грав нам у твоєму склепі, — шепнув на вухо Яримович.

Остапчук йому підморгнув і очима показав на свою дружину.

— Пані Міра, давайте вип'ємо ще з вами за наше довге знайомство, — і Яримович присунув до неї своє крісло.

Цей момент спритно використав Богдан і непомітно залишив товариство. Став на тому самому місці, де стояв кілька годин тому й пільно розглядався, шукаючи незнайому. Несподівано почув як хтось ніжно положив руку на його плече. Повернув голову й побачив близкучі очі з розширеними зіницями та почув від неї вже знані йому солодко-запоморочливі пахощі. Під впливом несподіванки забув усе, що раніше думав їй сказати. Обняв її правою рукою за тонкий стан і обережно, як предмет великої вартості, повів її до танцю. Любовно дивився в її бездонні очі й не зауважив, як своє лице занурив в її пишне рудувате волосся. Хотів до болю притиснути її гнучке тіло до себе якнайближче та піти, піти розкіш з її вуст.

— Де можна й коли зустрітися з пані? — питав голосом повним кохання.

— Не відповіла нічого, тільки її теплі пальці замкнули йому вуста на знак мовчанки. Продовжували танцювати, заворожені звуками музики й самі собою... Богдан ще ніколи в житті не був такий щасливий, як у цю хвилину. Глибоко пережив те, що кожний мужчина переживає, маючи в руках чарівну жінку. Бажав, щоб ці хвилини тривали вічно. В екстазі, не пануючи над собою, шепотів: “Чи це дійсність?...” Рука, що лежала на його плечах, дискретно погладила його щоки й опустилася на його груди.

— Чи можу провести чарівну пані додому? — захриплим голосом запитав Богдан.

На залі знову заспіло повне світло.

— Богдане! Богдане! — несподівано рознісся голос його дружини.

Нерадо оглянувся і зустрівся з очима, повними злости.

— Прошу, що такого сталося? — відізвався глухим голосом заскочений Богдан.

— Це ми вас шукаємо, й чого стойте в середині залі самі і заважаєте іншим танцювати? — невинно запитала панна Любця.

Дійсно, він був сам, бо пані в сукні кольору міді ніде не було. По собі залишила лише дивні паходці, що були на його руках і щоках, яких вона дотикалася.

— Що з тобою? — питала підозріло занепокоєна Міра. — Чи ти не хворий? Чому ти такий змінений?

— Нема що дивуватися, — заявила панна Любця. — Після гарної забави кожний з нас є приємно змучений. А чи, може, панство їдуть додому трамваєм чи візьмемо на спілку таксівку? — запитала молода панна.

Пан Біленський проснувся щойно після десятої години ранку. По його правій стороні спокійно лежала його вірна дружина Сабіна. Перше, що він зробив, як відкрив очі, це піднісся на лікті й поцілував її пішиє рудувате волосся, широко розкинене на коронках подушок. Вона обернулася і подарувала йому теплий усміх, який робив його щасливим на цілий день.

— З Новим Роком, з новим щастям, моя кохана! — поздоровив її. — Як спалося?

— Дякую, дуже добре, — відповіла вона. — А як ти, котусю?

— О, я маю дуже добру мелодію до сну, — заявив Біленський. — Особливо тоді, як чую твою присутність коло мене,

золотко. Цілу ніч снився мені чудовий сон про тебе. А як спав наш принц? — питав щасливий батько.

— Вставала кілька разів до нього й накривала, щоб не змерз, — відповіла любяча матір. Відтак заплескала в долоні, їй до спальні ввійшла служниця. На пантомімах показала їй, що вона має зробити. Стара Мер'ям внесла маленького Олега й віддала до рук матері. Сміючись, дитина простягнула пухлі рученята до щасливої Сабіни.

— О, мое поважання, пане Біленський молодший! — скрикнув щасливий батько. — З Новим Роком вітаю, вітаю! Рости, сину, великий, великий. От такий! — і він простягнув руку аж до стелі. — А як спалося, пане Біленський?

Дитина щасливо сміялась і оченятами водила за простягнутою рукою батька.

— Сніданок на столі! — почули голос брата пані Сабіни.

— А що ти думаеш сьогодні робити, котусь? — вже при столі спитала дружина.

— Думаю, що випадало б відвідати тету Христину й поздоровити її з Новим Роком, — відповів Ромко.

— Дуже добре, коханий! Ти поїдеш до неї після сніданку, а я піду з Олегом на прохід. Надворі зараз чудова сонячна погода і не дуже зимно.

Біля дванадцятої години Біленський, поцілувавши сина й дружину, щасливий вийшов з дому.

Сабіна ввійшла до своєї спальні й дивилася через вікно, що виходило на вулицю. Побачила на дорозі малу постать чоловіка, який скорою ходою віддалявся від їхнього дому. Трималася рукою за серце, котре приспішено билося, підносячи її високі груди в обтислому шляфроці. “Вражіння, вражіння”, — шепотів її знайомий голос. Більше емоцій підказувала їй неспокійна душа. І не надумуючись і не марнуючи часу, вийшла до кухні й по короткій розмові зі служницею повернулася до спальні. На скору руку скрутила своє пишне волосся у вузол, на нього наложила сиву перуку, а на шляфрок вдягнула довгу стару чорну сукню. На плечах під сукнею була нашита вата, яка робила її горбатою. На ноги одягнула старі поцеровані паночки і старі дешеві мешти. Трохи часу забрало їй наложить на лице крем, щоб зробитися старою жінкою. Великі чорні окуляри закривали її очі. Чорний плащ з витертим футряним комірцем закривав її шию. Взяла до рук палицю і вийшла зі свого наріжного покою, трошки тягнучи праву ногу. З виглядом зубожілої старшої пані попрямувала до свого тайного помешкання...

— Добрий день, пані Когутова! Ви вже напевно прийшли з церкви, а ми після забави ще й зовсім не встали. Лінюхи з нас добрі, — сказала Міра, зустрічаючи старшу пані в кухні.

— Бавтесь добре, поки ще молоді, — відповіла льокаторка.

— А чи мої діти вам, пані, не докучали, чи добре спали? — випитувала зацікавлена господиня.

— О ні, ні! — заперечила живо старша пані. — Я кілька разів до них навідувалася, та вони спали як ангелочки.

Зі спальні, позіхаючи, вийшов Остапчук.

— З Новим Роком! З новим щастям і новими надіями! — говорив весело, зав'язуючи пасок на шляфроку.

— Дякую, взаємно, дякую, от тільки у старих щастя залишилося вже дуже мало, а новин ніяких, — членко заявила льокаторка.

— Бодю, прошу поздоровити паню з Новим Роком і від мене, зовсім про це забула, — просила чоловіка Остапчука.

— Очевидно, очевидно! — скрикнув Богдан. — Отже додатково бажаю вам ще й від моєї доброї жінки.

Льокаторка привітно кивнула головою. “А як буде до мене телефон, то прошу сказати, що я запрошена на цілий день до панства Гаврилюків”, — додала старша пані.

— А я вже в їdalні накрила для нас усіх стіл до святочного сніданку, — з сумом заявила господиня.

— Дуже дякую за пам’ять про мене. На жаль, не можу залишитися сьогодні з вами. Може, іншим разом, — оправдувалася трохи змішаним голосом льокаторка.

— А чи можна на пані чекати з вечерею? — хитро спитав Остапчук, маючи на думці при тій нагоді дещо розвідати про ту чудову танцюристку, яка цілу ніч йому снилася без перерви.

— Не можу вам напевно обіцяти, прошу пана, не знаю ще як буде з моїм бідним хворим. Краще на мене прошу не чекати, — говорила старечим, жалібним голосом трохи непевна себе льокаторка.

До кухні вбіг молодший син Остапчука.

— Юрчик, прошу привітатися з пані, а ти, Бодю, зверни увагу, як він сьогодні зле виглядає, — звернула увагу Міра.

— У тебе все на думці турботи: довго діти сплять — зло, мало — також не добре, — подратованим голосом говорив Остапчук.

— Перепрошую і до побачення, — сказала старша пані й тихенько вийшла з кухні, залишаючи господарів не в дуже доброму настроєві.

Настала мовчанка, як по хвилині Богдан вернувся до своєї спальні, підійшов до вікна й дивився на вулицю, покриту свіжим

снігом. Під вікном пройшла згорблена льокаторка. Задумано дивився їй услід, шукаючи відповіді на свої розбурхані думки. Увечері виходив кілька разів на вулицю, сподіваючись зустріти старшу пані. Нестримне бажання щось довідатися про пані в сукні кольору міді всеціло ним оволоділо й не давало йому спокою. Не міг сконцентрувати своїх думок. Діти своїми галасливими забавами ще більше исували йому й без того поганий настрій, а насуплена Міра стежила уважно за кожним його рухом. Стояв на ганку, легко вбраний, комбінував, як би то непомітно вискочити з дому. У хаті атмосфера була дуже напружена, й він загалом почув себе дуже погано.

Задзвонив телефон, і Остапчук, струсивши з черевик сніг, вбіг до хати. Біля стола зустрілися поглядами з дружиною.

— Прошу, а ми всі ще чекаємо на пані з вечерею, — пояснювала Остапчукова. — Шкода, шкода, — старалася говорити спокійно й опановано, щоб не зрадити великого подразнення. — Добранич, пані, до завтра! — закінчила телефонну розмову господиня.

Остапчук слухав, а в душі кляв на цілий світ, що не допильнував телефону й стратив нагоду говорити зі старшою пані. Був дуже злий на самого себе за свій непогамований і нетерплячий характер, що не знати границь терпеливості. Роздягнувшись і без вечери пішов до ліжка, пробуючи заснути. “І пощо я, нерозумний, женився?” — картав себе, перевертаючись на ліжку. “Чому нерозважно завів родину? Все ж таки Міра є добра мати для дітей і добра дружина для мене. Що, властиво, мені потрібно до щастя? Довший час був самітним, і не з одної квітки пив життєвий нектар. Але й це не давало йому щастя і задоволення. Вкінці оженився і став купцем. Коли, нарешті, я успокоюся й устаткуюся так, як це зробили багато з моїх приятелів?” — питав себе і не міг заснути, та якоїсь конкретної відповіді не знаходив. Завтра буде інший день, — безрадно себе потішав. З тією надією в серці, нарешті, заснув міцним здоровим сном...

Біленський сидів у склепі Остапчука і пильно дивився на нього через свої грубі окуляри. Сам не знат, чому він любив цього рослого й сильного мужчину так дуже відмінного від нього як зовнішнім виглядом, так і самим характером. Можливо тому, що Остапчук був високого росту з широкими плечима, гарною головою та ясним хвильстим волоссям. Сам Біленський, у порівнянні з Богданом, був малого росту, опецькуватий і фізично дуже слабий. Був він також людиною м'якою і слабої волі. Він знат, що Остапчук любив жити на широку скалю, вживати життя і

шукати пригод і нових вражінь, не рахуючись ні з чим. Жив з дня на день, не відмовляючи собі ні в чому, що могло йому принести радість і задоволення.

Натомість Біленський не любив пригод і нових вражінь та, правду кажучи, не грішив відвагою. Любив тихе, спокійне життя подальше від гамору міста. Маючи диплом доктора біології, здібний в науці, не шукав слави, а залишився в тіні своєї лабораторії, в якій від ранку до вечора під мікроскопом бачив органічні тіла та вивчав їхні скомпліковані процеси. Але, незалежно від тих розбіжностей між ними, вони вже довший час широко дружили й були дуже раді бачити один одного.

У склепі після святочного руху панував спокій. Остапчук перевірив касу й сумно покрутів головою: вона майже світила пусткою. «Банкруту, приятелю! — сказав Біленському. — Після свят мої торги дуже впали».

— У лютому напевно буде краще, — пробував потішити Біленський.

— На жаль, маю слабу надію на покращання, — звірився Богдан. — Найважніше, що зараз не маю досить готівки, щоб закупити мені потрібний новий товар. Мій жидівський конкурент увесь час росте вгору, а я лечу вниз.

— Старайтеся зорганізувати приватну спілку зі знаними вам людьми, що мають гроші та хочуть шті в бізнес. А такі напевно між нами знайдуться, хоч назагал ми є бідний народ і великими капіталами не розпоряджаємося, — радив Біленський. Богдан рішуче заперечив головою.

— Не люблю спілки в купецтві. Говорять у нас: найкраща спілка — чоловік і жінка. Та навіть і така спілка дуже часто зле працює, є непорозуміння і часті сварки. Я належу до тих людей, що не признають контролі, критики і зверхників над собою. Я малий купець, але самостійний і сам собі пан.

— Це є наша національна хиба, що ми хочемо все і всюди бути безконтрольні й незалежні друг від друга та не слухати авторитетних людей, мовляв, кожний є мудрий і має свою власну думку, — сумно заявив Біленський. — А скажіть мені, прошу, чи ваш конкурент поділяє ваші погляди? І чи ви хоч раз себе запитали, чому його бізнес росте, а ваш паде? То я дозволю собі вам сказати, — продовжив Біленський. — Тому, що він напевно є у спілці зі своїми одноплемінниками і тому, що в них панує засада: один за всіх — всі за одного. На жаль, між нами ще такої здорової засади нема. Навпаки: ми тішимося, коли наш брат банкрутує і тратить увесь свій інвестований капітал і стає жебраком. Замість йому помогти, купуючи його товар, ми йдемо до жидів і підтримуємо їх матеріально.

Остапчук, не приховуючи свого здивування, пильно дивився на свого приятеля, який хотів його вчити, як провадити бізнес. Не міг також заперечити здорової логіки в поглядах приятеля. Після довшої мовчанки й надуми, зрезигновано сказав, що тільки у своєї державі наш народ зможе створити здоровий і сильний купецький стан. А зараз це є важка справа, коли весь великий капітал знаходиться в чужих і нам неприхильних руках.

Остапчук перейшовся кілька разів по склепі, наспистуючи найновіше танго, потім зупинився біля шафи, дістав пляшку горілки, два келішки і з добрим гумором сказав:

— Давайте вип'ємо, пане Ромку, за нашу priязнь і кращу будучину!

— За зрист вашого інтересу! — додав Білецький.

— Напевно, придалося б, — радо погодився Богдан, і вони випили по кілька келішків. Після третього чи четвертого келішка Білецький почув легкий заворот голови. Його очі набрали яскравого блиску, а язик гейби отяжів.

— Не можу багато пити, дуже скоро п'янію, — заклюпотано оправдувався перед Остапчуком. Господар іронічно й насмішкувато поглядився на нього.

— А ви як почуваєтесь? — спітав гість.

— Що? Я? Я можу випити півтора літри пшеничної і нічого не відчуваю, — зарозуміло відповів господар.

На таку відповідь у Білецького зі здивування широко відкрилися очі й він скрікнув: “Не знаю, чи я за все своє життя випив таку кількість алькоголю!” А потім:

— Будучи студентом, уникав веселе товариство та нагоди погуляти. За це колеги прозвали мене “бабою”. Волів, замість келішка горілки, з'їсти добре тістечко чи кавалок шоколяди... Але нащо я вам усе це розказую? — спітав Богдана тяжким язиком. — Знаю, знаю чому: бо люблю вас і шаную як рідного брата. Хочу вам сказати, що я властиво виховувався більше серед жіночого товариства. Я й фізично подібний дуже до своєї теті: так, як вона, я малого росту, опасистий, з випуклим чолом...

Розбавлений Остапчук, слухаючи напівпідпитого гостя його ревеляції про себе, підсміхався і пригадував собі, що він і сам не раз і не два порівнював свого приятеля до баби. Та все ж чув до нього велику симпатію, любив з ним зустрічатися і поговорити. Сам не знав, що його одною з малим грубасом. Може, за його гострий розум, а може за його велику доброту він його дуже цінив і респектував.

— Чи ваша дружина п'є гіркеньке? — спітав Богдан свого гостя.

— Ні, ні! — живо заперечив Білецький. — У нашій шафі

ми завжди маємо щось випити, але вона так, як і я, час від часу п'ємо тільки чай з червоним вином. Моя жінка, пане Богдане, своїм характером подібна до мене: любить спокій, тихе безпригодне життя, уникає жіночого пліткарського товариства, займається нашим домом і вихованням свого брата й нашого маленького сина.

Остапчук кисло усміхнувся. "От і підібралися, — подумав, і де вони такі зустрілися?" Але, щоб поправити собі і гостеві гумор, запропонував ще випити за його родину.

— За свою родину вип'ю ще й десять келішків, — радісно заявив щасливий Біленський. — Скажу вам, що вже три роки я шалено щасливий. Часом думаю: як я міг так довго жити без моєї дружини? До неї мое життя було сіре й одноманітне. Тепер воно повновартісне й цільове.

Слухаючи щасливого гостя, Богдан подумав: "А у мене все навпаки: родина придушує мене, і пощо я, дурний, женився?" — все частіше й частіше питав себе. Якби не обов'язок, то доріжка до них поросла б травою...

По хвилині роздумів гість почав продовжувати свою історію:

— Похвалюся, що маємо синочка, який дуже подібний до мене і дещо до маміці...

Остапчук подумав, чи це взагалі можливо, щоб бути аж таким щасливим і прив'язаним до родини? Він покищо ніколи не мав такого почування у своєму родинному житті.

— Давайте виш'єм за вашого синка ще раз, хай росте на славу Україні! — вигукнув він, підносячи келішок до свого гостя. На це Біленський жваво піднісся, ухопив руку Богдана і піднесеним тоном проговорив:

— Пане Остапчук, не знаю чому, але вже давно чую до вас велику приязнь. Хочу близьче запізнатися з вами. Прошу вас бути хресним батьком моого синка Олега. Дружина трохи відтягає христини з огляду на зимну погоду, але моя родина натискає на мене, щоб це зробити якнайскорше. Хлопцеві вже вісім місяців, а він ще не охрищений.

Богдан приємно усміхнувся, подякував за гонор бути хресним батьком дитини таких шляхетних людей, як панство Біленські, але в душі проклинив свою необачність: цілою душою ненавидів христини, іменини і тому подібні святкування та ще й до того в домі такої нудної родини, як панство Біленські.

Зі склепу вийшли разом вже добре підхмелені. Тепло й голосно розпрощалися, і кожний з них подався в свою сторону.

— Чекала на тебе аж три години, коханий, — привітала Біленського Сабіна. — Чому ти не взувся в гальоші? Надворі

досить зимно. Чи ти готовий вечеряті?

Біленський любовно дивився на свою дружину. Який він щасливий, маючи таку люблячу дружину! Скільки материнської опіки він має над собою! Сабіна взяла чоловіка під руку й повела його до столу.

— Чи часом хочеш з'їсти перед вечерею канапку зі сиром, чи, може, з шинкою? — невинно спитала чоловіка.

— Одне й друге, — відповів. — Знаєш, після доброго шпацірку маю великий апетит. — Вступив я до Остапчука, там ми трохи випили й багато говорили. Він дуже мілий і приемний чоловік. Випили ми й за тебе і за здоров'я нашого синка. При тій нагоді я запросив його тримати нашого синка на другий місяць до хреста.

Від несодіванки пані Сабіна аж сіла на крісло.

— Чому якраз на нього впав твій вибір? Люди говорять, що при хрещенні дитина отримує добрі й погані прикмети від своїх хрещених батьків, — сказала вона, задумуючись. — Та хай буде по-твоєму, мій дорогий мужу! Немає сенсу заводити між нами непотрібну суперечку.

— На мою думку, я зробив дуже добрий вибір, — відізвався Біленський.

— Остапчук має все те, чого бажає кожна мати для свого сина. Він є сильного характеру, дуже пристійний, мудрий і порядний чоловік.

Сабіна мовччи опустила голову.

— А може ти його не хочеш, рибонько? — запитався покірливо Біленський. Тоді візьмемо когось іншого, бо бачу, що ти, серце, не задоволена моїм вибором. Мені абсолютно байдуже.

— Я фактично його зовсім не знаю, і якщо ти його вибрал, то, може, не заведешся на ньому. Думаю, що все буде гаразд, — закінчила свою розмову Сабіна.

— То ти остаточно годишся на нього? — боязливо, ще не певний себе питав Біленський.

— Хай вже буде і він, — відповіла вона байдуже.

Задоволений таким зворотом справи, він поцілував дружину й по-дитячому заглядав їй в очі.

— Сердечно дякую тобі, моя ясна зіронько!

Пані Сабіна, знуджена тією розмовою, легко зівнула на знак силячки.

— Так, так, зараз ідемо до ліжка, лише подивлюся на нашого ангелика, — поспішно заявив Біленський.

Опівночі, коли по спальні вже розносився голосний хрошіт чоловіка, Сабіна, не запалюючи світла, тихенько встала з ліжка і напомацки пішла до кухні. Маленьким ключиком відкрила замок

останньої шухляди в шафі й витягнула винощене мужське вбрання. Тяжко дихаючи, поспішно одягалася. Час від часу рукою відгортала непослушне буйне кольору міді волосся і немов би комусь відповідала, щось шепотіла під носом. Зимними пальцями розтирала собі скроні. Йй здавалося, що з кожного кутка кухні шепотіли до неї якісь таємні голоси. Вражіння, вражіння, емоції. “Незнана сило, моя опікунко, чому я з тобою така нещаслива?” — думала вона. “Чому ти кермуєш мною, як хочеш і коли забажаеш? Чому в той час, як ти вступаєш у мене, я гублю свою волю і розум? Ти накидаєш мені свою волю, якій я не в силі протиставитись, а мушу підкоритися. Ти накидаєш мені небуденні бажання. Ти — моя пані, а я залишаюся твоєю невільницею, у всьому тобі покірною. Усе мое тіло й душу робиш неспокійними і мені чужими. Виганяєш мене з дому за всякої поганої погоди туди, куди ніколи б не запровадив мій власний розум. Тобі я не ставлю жодного опору, бо хіба ж молоде ягня може чинити опір вовкові? Я з трепетом душі відчуваю твій близький прихід. Оборонитися від тебе я безсильна, не можу. Ти, як малу дитину, вабиш мене до себе, і тоді моя слаба воля зливається з тобою, і ти немилосердно гониш мене туди, де ти хочеш, у вир небезпек, вражінь і емоцій. Добрий дух Магомета, прошу тебе: визволи мене з тенет цієї всевладної сили. Пошли мені людину сильну і мудру з широкими грудьми і твердими, як граніт, щоб могли захиstitи мене від тебе, від твоїх диявольських шенотів та від накидання мені твоєї волі!..”

Вправним рухом скрутила волосся у вузол, наложила ясну перуку і мужеську шапку. На убрання натягнула старий до колін подергий кожушок. У кишені намацала невеликий револьвер. Не гаючи часу, поспішно вийшла з хати. Великі платки мокрого снігу падали на її лиці, а вона, згорбившись, з піднесеним комірцем кожушка йшла в темноту зимової ночі. Виразно чула, як щось її кличе здалека, але що це — вона не могла окреслити. У голові якась сила наказувала їй зробити щось дуже небезпечне й ризиковане. Знала, що не може вернутися додому як не зробить щось такого нерозважного, що є проти її волі і розуму. Скорою ходою йшла по глухих і безлюдних вулицях. Із заздрістю дивилася на чорні будинки й темні вікна, де люди спали спокійним сном. Голоси шепотіли їй усе настирливіше. Вражіння, вражіння... “Чому я не така, як інші люди? — думала. — Дух шайтана вселився в мене ще від дитинства”. Сльози розпуки й безрадності текли по її обличчю. “Як довго буду я в тих жорстоких кайданах?” Знову почула знаний голос: “Це не кайдани, а солодкі хвиlinи небезпеки і вражень”. Вперед! Вперед! — чула чиюсь команду. Прискорила хід.

Несподівано з темного під'їзду вийшла мужська постать і

почала йти за нею. Чула прискорене биття свого серця. Переживала солодкі хвилини напруження і небезпеки. Цей тип пробував її наздогнати. Навмисне звернула в темний провулок, а в руці затиснула револьвер. "Гей, свате, дай закурити", — почула хрипкий голос пияки. Хвилину думала, чи має зупинитися, чи йти далі, не звертаючи уваги на пияка. За плечима почула, як щось гримнуло на кам'яний хідник, а потім те щось почало клясти. Стала під стіною темного будинку й чекала, що буде далішє. Поволі упавший почав підноситися на ноги, голосно стогнучи та нарікаючи на когось, подався назад. Не відходячи від будинків, Сабіна пішла за ним. Голова в неї шуміла — так було завжди, коли небезпека доходила до кульмінаційної точки. Підкрадаючись до воріт, куди зайшла людина, почула охриплі голоси, що сперечалися про якісь злодійські справи. Далі підслуховуючи, поволі почала приходити до себе. Чужі голоси її залишили, а в голові перестало шуміти. Котячими кроками, щоб батяри не почули, ховаючись у темноті, Сабіна вийшла на вулицю. До дому звійшла в панчоах, тримаючи в руках мокрі чоботи. Поспішно роздягнулася і замкнула шухляду зі старим убранням на ключ. З полегшенням глибоко зіткнула й накинула на себе теплий шляфрок. На пальцях увійшла до спальні й обережно лягла коло солодко сплячого чоловіка. Скорі заснула твердим сном.

— Прошу пані влаштувати мені сьогодні побачення з тою чарівною пані, що я з нею танцював на забаві, — просив благальним голосом старшу пані залиблений і нетерплячий Остапчук. Стояв на вулиці біля свого будинку з льокаторкою і пильно слідкував за дверима: боявся, щоб не вискочили діти й не перешкодили йому в розмові з нею, або щоб жінка не підслушала, ховаючись за фіранкою вікна. По короткій надумі пані Когутова поволі відповіла:

— Мусите трохи почекати. Дам вам знати пізніше.

Попрощалася і повільним кроком, підpirаючись палицею, пішла в сторону склепу.

Остапчук, окрім новою надією, рішуче попростував до хати. Від часу славної забави він носив великий тягар на серці. Постійно думав про ту чарівну жінку. Вона нагадувала йому когось, дуже вже забутого, але дійсно кого — не міг собі ніяк пригадати. Чи я на протязі свого сороклітнього життя мало стрічав різних жінок? — думав він. Мав також багато любовних пригод, та вони скоро відходили в забуття. А ця нова глибоко залізла в його серце, полонивши всі його думки й бажання.

На порозі дому зустрів його і вирвав із задуми син із

криком: “А ми маємо лист від бабці!” По вечері Остапчукова радилася з чоловіком, що має робити. Мусить вийти на певний час до хворої матері. Дітей забере з собою, а він сам хай дає собі раду. Два дні пізніше він відправив їх на залізничну станцію, і воно засмучені від'їхали. Він сам залишився на господарстві. Був дуже цим задоволений. Усе складалося якнайкраще для нього. За два дні в “Просвіті” заповідалася славна маскарада. Крім цього, чекав на зустріч з чарівною пані — вже так привик її називати. Був у знаменитому гуморі, й уже давно так добре не почувався.

Повертаючись додому, вступив на короткий час до склепу. Вторгував декілька злотих і знуджений чеканням на покупців передчасно замкнув склеп. Ішов до хати з думкою щось доброго узнати від льокаторки про незнайому та порадитися про костюм на маскараду. Переходячи вулиці, повні людей, сміло заглядав молодим жінкам в очі. Жадібно вдихав в себе свіже зимове повітря і був дуже щасливий. “Будемо бавитися в кавалера” — подумав. Як це добре, хоча б тимчасово, бути зовсім вільним і безконтрольним. Вступив до цукорні й купив тістечка для Когутової. Треба стару жінку підмастити. Йшов легким кроком і приємно відчував, що в його жилах ще тече молода кров. Почувався, мов після від'їзду родини помолодів щонайменше на десять літ. Нагнувся й набрав в руки пухкого снігу, зробивши кульку, кинув далеко від себе й весело засміявся.

Удома також знайшов усе краще, ніж було перед тим: панував абсолютний спокій, не було криків його пустих хлопців. Переодягнувшись у зручний шляфрок і зручно сидячи в фотелі, почав mrяти. Запалив добру сигару і, глибоко втягуючи дим, відчував у пружному й сильному тілі солодку втому. Хотів замовити склянку чаю з коньяком, але оглянувшись й пригадав собі, що жінки нема вдома. Довший час втішався самотою, сидячи в фотелі й відпочиваючи фізично й душевно. Уважно прислухався, що робиться в кімнаті льокаторки. Але в неї панувала абсолютна тиша. Виходило, що її ще нема вдома, хоч уже десята година минула. З досадою дивився на накритий у кухні стіл з тістечками й чаєм та змарнований вдома вечір. “Відіб’ю собі на веселій маскараді” — потішав себе.

Два дні й дві ночі пройшли у нього без жодних пригод. Був веселий, дотепний і силав компліменти своїм покупцям. Після замкнення склепу йшов до ресторану на вечерю і пізно повертається додому. За цей час не мав щастя стрінутися і поговорити зі старшою пані. Кілька разів підслухував під її дверима, але там було тихо, а застукати в двері якось не мав відваги. Може, тому, що зasadничо не любив і не мав пошани до старих жінок і мужчин. Сам він боявся старости, бо мав численні докази, що вона робить

із життерадісних і молодих та здорових людей. Зате любив молодь, зокрема струнких, повногрудих дівчат і молодих жінок, що були обдаровані красою, темпераментом і жіночими чарами. Та якось випадково зустрівся зі своєю льокаторкою в кухні, коли повернувся з ресторану. При тій нагоді вона його повідомила, що з тою чудовою пані, про яку він її питав, він зустрінеться на маскараді. Ця вістка дуже врадувала закоханого Остапчука, і він з великою нетерпливістю чекав на цей для нього щасливий день...

Виголений і підстрижений, в чорному вбраниі з білою хризантемою на лівому вилозі маринарки Остапчук стояв біля дзеркала й делікатно кропив себе мужськими парфумами. Пожіночому біля люстра, поправляючи то краватку, то зачісуючи знову волосся вже в п'ятий раз. Був дуже зденервований, і хотів виглядати якнайкраще, щоб приподобатися своїй мрії — чудовій пані. Дійсно виглядав дуже пристійним і ще молодим мужчиною зі своїм ясним хвилястим волоссям, з уродженою сивиною на чолі. Насмо білого волосся робило його дуже привабливим. Мав у собі чар, що його не кожному дає химерна доля, й жінки липли до нього як бджоли до меду. Ще раз задоволено оглянув себе й заложив чорну маску на очі, приглядаючись, чи вона йому до лиця. Задоволено усміхнувся. Зняв маску й склав її до кишені. Відтак одягнув футро, капелюх, шию обвив білим шаликом та, закуривши грубу сигару, подивився на годинник. У ту хвилину почув трублена замовленої таксівки.

До залі ввійшов у чудовому настроєві. Яскравість маскарадних костюмів, кольорових бальонів, весела музика та сміх веселих жінок і мужчин відразу додали йому приємного забавного і без журного настрою. Став у затишному місці й очима шукав свою таємничу пані. Тим часом приглядався численним танцюючим парам. Вже пройшла майже година часу, а її ще не було. Почав денервуватися і робити собі закиди щодо нереальних очікувань. "А може вона не приде? Можливо, що я її не пізнаю", — подумав поденервований докраю. В тій хвилині він побачив струнку й високу жіночу постать. На чорній накидці були нашиті срібні зірки, а на голові корона з блискучим півмісяцем. Відразу відчув, що це тільки вона. Простягнула до нього білу руку з вузьким браслетом східньої роботи. Припав устами до тієї білої руки і почув млюсно-солодкаві парфуми. "Так пахне тільки вона" — подумав. Замість змішатися з танцюючими парами, він почав роздивлятися за спокійним місцем, подалі від людей.

— Кохана пані, ви вже від мене не спробуєте втікати, правда? — шепнув їй до вуха.

— Це буде залежати від пана, — шепнула йому.

— Ні, ні! — заперечив гаряче Богдан. — Якщо йдеться про

мене, то я на цілу ніч радо віддаюся у ваш полон.

— Тільки на одну ніч? — спитала здивовано вона.

Він з ненавистю подивився на її руку, де зовсім відкрито красувалася шлюбна обручка. Зовсім розгубився від такої несподіванки. З розпуки сховав своє лице в її руках і тремтічним голосом сказав:

— Я є вашим невільником і без вас не уявляю собі дальншого життя.

Чув як її пальці кіжно діткнулися його волосся. Піднесла його маску й глибоко подивилася йому в очі. Від тих дотиків і її погляду він з насолоди прикрив свої очі, немов зачарований. У нього зродилося шалене бажання зірвати її маску і впітися в її вуста своїм гарячим поцілунком. Відкрив очі й побачив, що вона моментально десь зникла, не кажучи ні слова. Зірвався з місця як опарений і не зізнав, що має з собою робити. Як несамовитий, кинувся між танцюючих, шукаючи за любою згубою. Ошинувся перед сценою, на якій грала оркестра, й несподівано для себе побачив на сцені свою таємничу пані. Вона зняла з себе накидку й мешти. “Туркеня, дивіться: туркеня!” — почув здивовані голоси. Остапчук зняв маску і протер здивовані очі. Старався силою просунутися якнайближче до естради, щоб можна було добре приглянутися до своєї туркені. Притемене світло і так добре знана йому східня теємнича мелодія прикували його до місця. Перед ним на сцені знайома жіноча постать гадюкою звивалася у танечних руках. Браслети на руках і на ногах побрязкували в такт музики. Прозора кольорова матерія ледве закривала високі груди і шнурки золотих грошей, що висіли на шиї. Довгі кольорові шаравари широко спадали до її босих стіп. На золотому паску висів малий турецький кинджал у срібній оправі. Туркеня пристрасно танцювала, показуючи свої пишні форми, приманюючи до себе мужські очі й обіцяючи своїми рухами велику насолоду тіла. “Зейнаб! Зейнаб!” — почулося на залі. Очарований Остапчук, розшихаючи всіх силою навколо себе, приближався щораз ближче до сцени.

— Ой! Ой! — нагло хтось крикнув пискливим голосом.

— Що сталося, панно Ляльцю? — запитав Богдан, перевіряючи витворену ситуацію.

— Та цей п'янний егомость став мені на ноги, — обурено відповіла молода дівчина.

Коли Остапчук випростався і глянув на сцену, то танцюристка зникла як камфора. Він негайно вискочив на вулицю і побачив, як чорна таксівка з поспіхом від'їхала з тою, що її ім'я він перед хвилиною викрикнув на залі. Приголомшений стояв на морозі й не зізнав, що має з собою робити. Ще не вірив своїм очам, що вона, на яку він так довго й терпеливо чекав, так скоро й

несподівано зовсім зникла. В глибокій задумі підняв голову вгору й серед далеких зірок побачив трохи захмарений шівмісяць, такий самий, як вона мала на голові. “Мушу віднайти її за всяку ціну!” — зробив сильне рішення у своїй голові й рішучим кроком повернувся на залю.

— Чи ви можете мене поінформувати про ту пані, яка щойно танцювала східній танок? — запитав головного музиканта.

— На жаль, нічого про неї не знаю, — відповів запитаний.

— Ще перед забавою я дістав ноти і добру заплату з проханням заграти ту мелодію о дванадцятій годині на нашій маскараді. Я сам був дуже заскочений тією надзвичайною танцюристкою.

З тяжким сердцем Остапчук одягнув на себе тепле футро й, маючи вже досить невдалої забави, опустив залю. На вулиці сів у чекавший на пасажирів фіякр і, не мігши ще прийти до себе від великої нespодіванки, питав себе весь час, чому воно так сталося і задля чого так багато таємничості й інтриг у поведінці цієї чудової незнайомої. Вдома, скинувши футро, у безнадійному настрої ліг на застелене ліжко. “Чому я маю такий непостійний, змінливий характер?” — з гірким сердцем думав про себе. — “Уесь час живу у світі еротичних фантазій, залюблююся і розлюблююся, хоча правдивого й пристрасного кохання зазнав щойно тепер, коли перший раз стрінув чудову пані”. Лежав і аналізував сам себе та пригадував собі молодечі роки. Відколи відчув себе жінкою, уганяв уесь час за щораз новими жіночими підбоями, завжди голодний і иенаситний всевладним і ним керуючим сексом. Так він жив уесь час, не маючи ні сили, ні волі контролювати свої ненормальні еротичні забаганки.

Встав і закурив, пускаючи сині кільця диму. Зейнаб є напевно жінкою якогось багатого старого турка — почав пригадувати собі старі й минулі часи. Там скоро люди старіються. Чи ще живе? Що це була за красуня! Вміла кохати по-східному: з танцями, з чорною кавою і довгою люлькою, з якої розносілися таємничі пахощі. А ці поцілунки, що від них я тратив зовсім голову. Вона також тоді не могла його надовго при собі затримати. Кинув її без жалю і не саму: була в тяжі з його дитиною. Пригадав собі слова одного філософа, який сказав: “Що на світі робили б мужчини, якщо б не було жінок?” Ліг знову на ліжко, звісивши руку на підлогу. По хвилині занюхав дим. Перестрашений вискочив із ліжка й побачив, що горить біля ліжка килимок, який загорівся від його папіроски. Погасив вогонь і пригадав собі, що сама Міра власноручно вишлела той килимок на новому господарстві. Забув зовсім про родину й почувався з тим фактом дуже добре. “І пошо я женився?” — питав себе знову, хоч і пригадував собі добре, що також і в Мірі був тоді дуже залюбл-

ний і божився, що поза нею не бачить світу. Та це довго не тривало. Опісля це саме говорив і присягався багатьом іншим жінкам, і все знову починалося від початку і знову забувалося. Задумався і неприємні думки про родину перенеслися на маскараду. Дивився перед собою й уявлив собі чудову жінку з розкішними формами тіла з півмісяцем на голові. Почув наглий пришлив нестримної любові до таємничої незнайомої. Бажання віднайти її запоморочило йому голову. Вискочив з ліжка і, не зважаючи на пізній час та добрий тон, почав гримати кулаком у двері льокаторки...

Повернувшись о першій годині після півночі, Сабіна затрималася в кухні коло шухляди. Дрижачою рукою втягнула з неї пуделко і положила на стіл. Відтак збудила служницю і попросила її розпростерти на підлогу дорогий перський килим. Мер'ям слухняно розложила на нього турецькі подушки, а довгу люльку з золотим мундштуком набила дрібно покраїним зіллям і білими кристалами. Сабіна по-котячому з напівідкритими зеленими очима лягла на правий бік, підперла голову правою рукою, а лівою піднесла набиту люльку до вуст. Прикривши очі, глибоко втягнула в себе дивного запаху дим. Мер'ям високо підкотила її шаравари і масувала ноги якось дивною олією. Сабіна пускала дим в сторону служниці, а вона ковтала його широко розкритими вустами. Скоро кухня наповнилася солодко-нудним димом. По хвилині очі Сабіни надмірно розширилися, і зіниці стали непомірно великими. Дивилася на лямпу й абажур, на який була накинена кольорова хустка. Слабе світло пробивалося через густий дим. Вона вдивлялася в них і під впливом наркотиків почала відтворювати подїї і сцени зі свого минулого, багатого на життєві пригоди...

У садочку, засадженому різникользоровими квітами, безжурно бавиться мала Зіна. То метелика побачить і гонитися за ним, то знову сполосить горобця або щіспівує пісеньку, підскакує на одному місці й сміється дзвінким голосом. Часом ховається у високу траву, щоб навмисне дрохти перелякану бабцю. Насуне на лице своє темномідяне волосся, залишаючи тільки щілинку для очей кольору морської трави й лукаво підглядає за умліваючою старен'кою бабцею. Вона погано бачила й не так легко могла знайти пустотливу внучку, яка навмисне бавилася з нею у хованку. Гра полягала в тому, щоб якнайдовше ховатися, слухаючи приспішне биття свого маленького серця кожний раз, як бабця була дуже близько коло неї.

Коли трошки підросла, то зав'язувала собі очі хустинкою,

перекручувалась три рази на одному місці й, згубивши орієнтацію, йшла вперед наосліп, боячись упасти. Хоча дуже добре знала свій садок, то все ж таки не була певна себе. Це давало їй велику приємність. Після кількох таких спроб ставала спокійнішою. Тоді сідала під деревом і міцно засипала. Одного разу побачила, як мама й бабця сиділи під вишнею і щось між собою говорили. Ріпила їх налякати, а потім сміялася до сліз. Вона потихенько підкралася до них, але коли почула своє ім'я, змінила плян. Те, що почула про себе, були дивні речі. Вони запали в її серденько важким каменем. У пізніших роках вона хотіла перевірити правдивість того, що почула, але мама, бабця й дідусь мовчали.

— Боже милосердний, коли скінчаться ці місячні ночі? Як довго можна так мучитися, — скаржилася її мама бабця.

— Оксано, цю ніч я буду пильнувати, — відповіла бабця.

— Боюся, мамо, що ви можете перелякати дитину.

— Тоді піди переспатися, бо виглядаєш як з хреста знята, — просила бабця.

— Та до вечора ще далеко, — заявила мама. Встала з лавки й сумно подивилася довкруги, шукаючи Зіну. Відтак витоптаною доріжкою попрямувала до хати. Назустріч їй з городу вийшов згорблений дідусь з довгими сивими вусами, що звисали вниз. Уважно, з великим жалем подивився на змучене обличчя своєї єдиної доночки, яка так скоро стратила свою молодість і красу. Важко зідхнув і підійшов до своєї старенької жінки, питуючи:

— Що, знову Зіна вночі виходила?

— Не питай, — зідхнула старша жінка. — Оксана оповідала, що на самому краєчку даху ходила. Дійде до кінця і ногу витягає наперед, ніби хоче зробити крок. Притому весь час щось під носом говорить. Хвилину так стояла, а Оксана тримала рукою вуста замкнені, щоб не крикнути і не перелякати.

— Ти ж сама бачила, як я драбину сховав до курника, щоб вона її не вживала, — сказав дідусь.

— Та що тобі там драбина, Василю! — відповіла бабуня. — Оксана оповідала, що спершу вона вилізла на яблуню, що біля хати, а з неї, як кітка, скочила на дах.

— Боже мій, і рятунку немає для цієї бідної дитини, — скаржився дідусь. — Не вірю лікарям. Треба, стара, її до ворожки запровадити, погані чари з неї вигнати, бо напевно злій дух у ній поселився.

— Та що ти, чи не здурів на старість? Тим ти тільки зробиш ведмежу прислугу невинній дитині! — скрикнула стара. — Тоді вся околиця буде знати, що маємо несповна розуму внучку, що по ночах скаче по дахах. Тоді щойно сусіди її на злі язики візьмуть. Чи ти не думаєш про нашу бідну Оксану?

— Ну, тихо, тихо, стара, не роби великого вітру. Ще, може, трохи потерпимо, — відгризся старий. — Сама Оксана про нашу проблему з внучкою дещо сусідам призналася. Від того батяра вже довший час не дістает жодних листів, а тут є неспокійно, війною пахне. Біда цього волоцюги не торкається, а про родину він не дбає. Часто питано себе, чому я не задушив цього непотребу? Не фірткою входив до нашого саду, а, як злодій, стрибав через паркан, збаламутивши її молоду.

— Дай собі спокій, старий, чи ти не боїшся гріха, маючи такі думки? — спитала старенька.

— Ну то що? Раз зробив би смертельний гріх і поклав би кінець злому насінню! — підповів злісно старий дідуган. — Відсидів би своє у Сибірі, а може там і загинув би, але своїм коштом вирятував би її від теперішніх терпінь. Чи це є нормальній чоловік, що по півроку вдома не буває, а як приїде, то й так не сидить коло них. По ночах батяре і надранком приходить до хати?

— Приворожив до себе нашу Оксану своїми зеленими очима таrudим волоссям, — сказала старенька мати.

— Ні, стара, ми самі винні, що не допильнували доньки, — сумно зауважив поднервований батько Оксани.

— Ой лишенко, а де ж дитина? Зіна, Зіночка, — кричала перестрашена бабуся.

— Зінаїда! — репетував на весь голос дідусь.

Оксана лягла на ліжко, але заснути не могла. Думала про свого любого Гриця, про свої молоді, дівочі літа...

Жили вони в Новоросійську, поза містом, близько до моря. Молоденька Оксана часто виходила з товаришками зустрічати надходячі до пристані пароплави. Моряки, свої й чужоземні, товпою виходили на берег. Спрагнені й голодні спішилися до корчем. Усе прибережжя було поділене на дві частини: в одній частині стояли гарні готелі й ресторани, куди йшли капітани кораблів і морські офіцери; звідти чутно було ніжну музику й запах добрих страв. Туди під'їжджали флякри з елегантними молодими пані. Друга частина знаходилася нижче, ближче до моря, з примітивними "кнайпами". Угорі вони мали добудовані маленькі брудні кімнатки для перебування моряків. Тут гармошка голосно вигравала гопака, бариню і польку. На столи подавали гречану кашу, хліб і борщ, заправлений старим салом. Усе те часто-густо заливали водкою.

Під ліхтарями коло "кнайп" сиділи перекупки й продавали гарбузове і з тикви насіння. Міряли склянкою. Дешеві цукерки продавали по десять копійок за десять штук. Зовсім внизу були малі прибудівки, де на дверях висіли червоні ліхтарі. Тут

“баришні” обслуговували своїх клієнтів-моряків. Міські дівчата і дівчата з околиці, переважно доньки портових робітників, залюблки ходили зустрічати своїх моряків або знайомитися з іншими новоприбулими. Танцювали по “кнайпах”, де пили квас, їли гречану кашу і западливо лускали насіння, плюючи на підлогу.

Звичайно Оксана сиділа з товаришами за столом. Була дуже несміліва й панічно боялася бійок, що часто виникали між п'яними моряками.

Якось одного дня до неї підійшов старший моряк і потягнув її до танцю. Опісля разом їли простий харч, лускали насіння та їли цукерки. Майже кожна товаришка мала свого моряка, який після танців проводив її додому. Тепер також Оксана мала свого хлопця-моряка, котрий провів її до хати. Від того часу ціле літо Оксана спала у садочку, нарікаючи на біль голови й задуху в хаті... Одної ночі несподівано зацікавлений батько зловив її з моряком на гарячому вчинку... Моряк, хоч-не-хоч, оженився, але моряцької вдачі не змінив: у кожній пристані мав свою любошку-голубочку.

Несподівано прийшла Перша світова війна, а кілька літ пізніше — революція. Гриміли гармати, обстрілюючи місто із суші і з моря. Змінювалися уряди, а з тим приходили кривава боротьба, грабежі, насильство й розстріли невинних людей. Важке й неспокійне дуже та непевне життя запанувало у портовому місті. Смерть бушувала по місту, заглядаючи в темні вікна будинків та витягаючи з них жертви. Не оминула вона й малий білій дімок, колись захований у вишневому садочку. Бабуся й дідусь померли від тифу, а Оксана мало що сама не пішла за ними. Та видно, що доля мала свої пляни, залишивши її ще на деякий час при житті. Тільки одна підростаюча Зіна чулася добре серед страшного хаосу й анархії. З трепотом серця завжди чекала на прихід ночі. Переодягнувшись у старі бабусині сукні, які мати ще не виміняла на хліб, виховувалася з хати і, не віддаляючись від малих будинків, ішла туди, де найбільше гриміло. Одної такої темної ночі до вікна з двору хтось легко постукав. Перелякані Оксана дрижачим голосом спіткала, кого чи що незвайомому потрібно. По голосу пізнала кузена свого чоловіка.

— Заходь, Іване, швидше, — сказала шепотом і впустила його до хати. Не запалюючи каганця, потихенько говорили:

— А я думала, що вже ніколи більше про нього не почую,
— сказала Оксана. — Скільки я перетерпіла, скільки ночей не спала, а скільки сліз вилила! Якби не Зінаїда, давним давно наложила б на себе руку. По хвилині запитала Івана: “Кажеш, що він живий і нічого йому не бракує?”

— Бракує? Чудна ти жінка. Сказав уже тобі, що не лише

живе, але ѿ й як сир у маслі купається, — відповів Іван.

— А у нас часто ѿ кавалка хліба бракує, — гірко додала Оксана. — Родичі повмирали, царство їм небесне! Думала, ѿ сама за ними піду.

— Потерпи, потерпи ще трохи, — порадив Оксані кузен. — Як трохи все заспокоїтися і та красна сволоч зникне, то поїдеш до нього ѿ заживеш, як у небі.

— А ѿн залишатиметься? — запитала Оксана.

— Не думаю, — замітив Іван. — Англія ѵі Франція на поміч прийдуть і зроблять порядок.

— Дай, Боже, щоб так сталося, — втішилася Оксана. — Чи маєш ѿного адресу? — спитала Оксана. — Чи він дуже змінився? Вже чотири роки не бачилися.

— Питаєш, чи змінився? Ні, не змінився. Настоящий турок з нього став і живіт, як бочку, носить, — заклопотано пояснив Іван.

— Чи забув за нас, а може собі пригадує мене ѿ дитину? — неспокійно ще запитувала бідна Оксана. На цей запит гість неспокійно заворушився на місці.

— Та... пригадує і думаю, що не забув.

— Знаєш, Іване, що я про ѿного день і ніч думаю та журюся про ѿного долю. Не маючи жодної вістки, була певна, що десь пропав.

— Такий, як він, ніколи не пропаде, а всюди дастіть собі раду, — докинув гість. — Я сам при ѿному кілька літ не погано жив. Там, Оксано, все чуже і для християнина дивне ѿ незрозуміле. Зашеміло в мене серце за моєю Феодосією, все кинув і потайки та з трудом добився до вас.

Запанувала мовчанка. По хвилині знову спитала Оксана:

— А ѿн ви туди, до Туреччини, дісталися?

— З вибухом війни наш пароплав стояв у турецькому порту. Грузили ми чай, каву, перець та різні східні приправи. Нараз чуємо сигнал до загальної збрічки. Покидали все ѿ вистройились на горішній палубі. Блідний капітан відкрив дрижачими руками депешу ѿ прочитав, що почалася війна між Росією і Німеччиною. Не встиг він ще скінчити, як на наш пароплав прийшли турецькі офіцери і повідомили нас, що наш корабель не має права опустити цю турецьку пристань. Так ми там всю війну ѿ революцією перебули. Розсобачилися наші хлопці. Хто як умів, давав собі раду. Твій Грицько зразу пустився на спекуляцію. Пристав до спілки зі старим купцем турком. Для лікарів на фронт продавали морфій, опію, бандажі та йодину. Грицько дуже на тих гешефтах доробився, так, що забув про своїх людей. Зовсім перейшов до них. Говорять люди...

— Що говорять, — питала крізь сльози Оксана.

— Та говорять, — продовжував Іван, — що перейшов на їхню віру й зовсім турком став. А може брешуть, як собаки, бачачи, що чоловік живе, доробився великого маєтку, а вони цього не зуміли осягнути...

Минув рік після тих нічних відвідин кузена Оксаниного чоловіка. По довгих ваганнях Оксана продала малий батьківський дімок і з п'ятнадцятирічною доночкою Зіною залишила рідне місто та далеку родину й вийшла до Туреччини. Їхали нелегально на одному з поганеньких турецьких пароплавів. Заховані в багажній частині корабля поміж скринями й бочками, терпіли невигоди й спрагу. Ця подорож коштувала Оксані дуже дорого, віддала за неї всі свої гроші. Цілу дорогу потішала себе їй Зіну, що ось незадовго приїдуть до багатого чоловіка й батька та заживуть, як у раю. Оксана уявляла собі свого Грицька таким, як він був шість літ тому. Хотіла якнайскорше кинутися йому на шию і виплакати усе своє горе, що його зазнала під час його неприсутності. З надією на спокійне життя і на вигоди, про які розказував Іван, Оксана з доночкою добилася до пристані й вийшла з укриття. На мігах відшукали дану їй адресу Іваном і несміло застукали у двері великої кам'яниці під плоским дахом. По довгому чеканні двері відкрилися й щойно після довгих вияснень їх обох впустили до передпокою. Внутрішнє багатство великого дому їх зовсім приголомшило. Чулися пригнобленими і приниженими у своїх бідних спідницях, пошпитих з грубого мішка, в старих зношених і дірявих черевиках, перев'язаних вузловатими мотузками. Велика нужда й біда, що так виразно було видно на них, вражали великим контрастом серед цього багатства й добробуту. Всю цю "благодать" вони привезли зі своєї рідної України, яка, ограбована, сплюндрована й стероризована, опинилася під чоботом кривавого комунізму.

Поволі двері відхилилися, і на них дивилися цікаві чорні очі, прикриті темною заслоною. Остаточно, щойно після довгого чекання, широко відкрилися двері, і постать з лицем ні то жінки, ні то мужчини, рухом руки запросила їх досередини. Проходили через багато кімнат, умебльованих і вдекорованих у дорогому східньому стилі. В кінці затрималися перед одними дверима, і коли слуга відкрив їх, то мати й доночка побачили сидячого на подушках товстого мужчину в турецькій шапці з великим золотим френдзлем. Підпухлі його очі були замрячені димом, що його він випускав з уст, тримаючи довгу люльку в руках з перстнями на кожному пальці. Біля його ніг сиділи двоє дівчаток, молодших від

Зіни. На низьких столиках стояли срібні таці з овочами й винами. Низько згорблені слуги уважно стежили за рухами свого пана. Краще придивляючись, по хвилині Оксана пізнала в цьому туркові свого любого Грицька. Негайно хотіла кинутися до нього, назвати його по імені й пригадати йому те все, що він на чужині забув. Але ноги задубіли на місці, а в серці у неї немов би щось обірвалося. Товстий мужчина довго з-під ока до них приглядався. Не випускаючи з уст люльки, недбало запитав: “А як ви сюди дісталися?” Не дочекавшись відповіді, байдужим рухом показав на молоденьких дівчат: “А це мої жінки...” Здавалося Оксані, що від почутих слів та від великої несподіванки вона стратить розум. Дивилася понад його голову, оповиту солодкаво-нудним димом, і здавалося їй, що бачить свого бідного батька, який так багато натерпівся через її любов до Гриця. Стояв його образ, немов живий, перед нею, кажучи: “От не казав я, що це батярига й барахло, невідповідальний тип людини, який хотів тебе звести на грішну дорогу й добре використати. А тепер бачиш, що він турок, а не козак...” Легко скрикнувши від страшного болю коло серця, Оксана повалилася на пухкі турецькі килими і тут же на місці віддала Богові душу свою грішну, яка в молодості не хотіла послухати доброї ради своїх люблячих батьків...

Після смерті матері Зінаїду одягнули в турецьке вбрання і дали їй за служницю Мер'ям. На її шій Зінаїда оплакувала трагічну смерть своєї матері і далекий рідний край. Від народження дуже здібна й бистра, вона скоро опанувала чужу й дивну мову, а під диктатом батька прийняла й чужу її віру, знявши простий хрестик, що його весь час носила на шиї. Її нове ім’я — Зейнаб. Перебуваючи в домі свого батька, скоро присвоїла собі тонконіці східних інтриг, що весь час мали місце в гаремі й довкруги її батька. Слуги й евнухи дуже услужливо ставилися до неї. Не мала найменшої проблеми в спритній маніпуляції людьми і користуватися привілеями, які давало їй багатство її батька. З ним вона мало говорила, зокрема про дім і родичів, що його абсолютно не цікавило. Наявно бачила аморальний бруд його особистого життя. Він був завжди п’яній як не від вина, то від наркотиків. За всіх сторін дивилися на неї чорні очі з напівзакритими лицями, які, коли заходило сонце, поверталися в сторону святої Мекки, прохаючи Аллаха, щоб дав їм дітей і тим самим приподобатися панові, тобто її батькові.

Одного дня Зейнаб зі своєю служницею вийшла на прохід і опинилися над морем. Літнє сонце почало ховатися за мармурові колони рівних, без дахів будинків та за високий білий мечет, що стояв перед містом. Йшла весела, наслівуючи пісню, що її навчила Мер'ям. Дивилася на рівне чорне море, по якому пливли різні

човни під білими парусами. За плечима чула гамір, який доносився з міста. Оглянулася за служницєю, яка уважно розглядала кущики, які де-не-де виставали з піщаного берега. Перестала співати й незамітно сковалася за великий камінь, який, як величезний гриб, стирчав при дорозі. Мер'ям пройшла мимо каменя і не зауважила Зейнаб. Вона висунула свою голівку й побачила евнаха батька. Махала йому рукою, щоб підійшов до неї, та він її не пізнав. Тоді вийшла зі свого сковку й почала беззвучно бігати по піску в своїх дорогих мештах, по-турецьки задертих догори носками. В той час Мер'ям, не бачачи своєї пані, розпачливо розглядалася навколо, шукаючи за нею. А вона потихеньку зайдла за плечі Мер'ям і, щоб її перестрашити, нагло засміялася дзвінким голосним сміхом так, як тільки вміла сміятися Зейнаб, заразливим гарним сміхом. Заскочена, але заспокоєна служниця низько склонилася до руки пані. Зейнаб обняла її й тепло сказала:

— Люблю тебе, Мер'ям, бо близчого й ширшого від тебе я нікого не маю. Будеш жити при мені так довго, як довго Аллах дасть тобі життя.

— І я люблю тебе понад усе в світі, моя дорога пані, — відповіла служниця, падаючи на коліна й цілуючи Зейнаб ноги.

— Що ти маєш в руці, Мер'ям? — запитала дівчина.

— Та це є зілля на сон, моя добра пані! Моя бабця вміла приговорити й заворожити кожного, кого тільки схопила. Ще тоді, як я була маленькою дівчинкою, брала мене з собою збирати зілля.

— То, може, ти й мене причарувала до себе, — зі сміхом сказала Зейнаб. — Ти, Мер'ям, є моєю чарівницею, — додала дівчинка, але відповіді не почула.

Їм назустріч ішли двоє чоловіків; один був сивий і старшого віку, другий — молодий, високий, з очима голубого туркусу та з ясним кучерявим волоссям. Затрмалися коло них і ламаною турецькою мовою пояснювали, що вийшли з міста на прохід і заблудилися у великому незнаному їм місті. Хотіли б якнайкоротшою дорогою дістатися до центру самого міста. Почекуши це, Мер'ям низько вклонилася Зейнаб і сказала, що й їм вже час повернутися додому, з огляду на пізній час, про що сповіщав спів мусли на найближчому мечеті. А крім цього, її пані зробить подвійне добре діло: віддасть честь пророкові й рівночасно покаже чужинцям дорогу. Під час цієї балачки служниці Зейнаб увесь час пильно приглядалася до пристійного молодого чужинця, а він до неї. Він бачив, що її дорогий турецький стрій закривав молоде гнучке й здорове тіло з гарно розвинутими атрактивними формами, що напевно бажало темпераментного кохання. Очима знавця жіночої краси він її з великим

зацікавленням уважно розглядав. Вона також змісця дуже сподобала собі його і, згідно зі східнім звичаєм, кокетливо відхилила прозору шовкову тканину зі свого обличчя. Він дивився в її очі кольору морської трави, забувши про все, що діялося навколо нього. До міста йшли майже мовчкі. Попереду Зейнаб, за нею обидва чужинці, а позаду служниця.

Наступного дня Зейнаб знову зі служницею навмисно опинилася на тому самому місці, де вчора зустріли незнайомих чужинців. Тут він уже стояв і чекав на них, але був сам, без старшого компаньйона. Від того дня три місяці зустрічалися кожної ночі. Служниця підкуповувала або усипляла службу, яка стерегла жіночу частину будинку, а Зейнаб, передягнувшись, виходила на таємні зустрічі зі своїм коханцем. Часом їй вдавалося запровадити його до себе, заховавши його вдень. А вночі, коли звичайно відбувалися галасливі забави й оргії в жіночій частині дому, Зейнаб безпечно віддавалася чарам кохання зі своїм молодим чужинцем. Овочі, баранина, вино стояли на низьких столиках. Мер'ям на трубці грала їм дивні східні мелодії, а вона в шаленій екстазі танцювала турецькі танці, викликуючи вигинаючи свої молоді чудові форми тіла, якими показувала своє кохання до нього. Як довго ці солодкі й повні кохання зустрічі тривали б, важко сказати. Та одної гарячої ночі, коли їхні вуста й тіла злилися в одне, вона, обнявши коханого за шию, почала таємничо шепотіти йому до вуха, показуючи на свій животик. Нарешті, він зрозумів, що вона вагітна з його дитиною. Це відкриття відразу його проторезило й дуже перестрашило, зокрема, коли вона, згідно з турецьким звичаєм, обняла його коліна, кажучи: "Ти є мій муж, і ти залишився тут зі мною на все життя..."

Після того епізоду чужинецький коханець і батько її дитини більше на зустрічі не приходив і безслідно зник. Про нього вона знала тільки те, що називається Богданом Остапчуком і приїхав до Туреччини зі своїм дядьком, купцем з далекого й незнаного їй Львова. Як далеко був той Львів та в якій країні, вона не знала. Була свідома, що він, використавши її любов, ганебно втік, залишивши її саму та ще й з дитиною в лоні. Почувала страшну східну ненависть, і велике почуття безмежної пімсти за зраджене кохання огорнуло все її ісво. Перед своєю довіреною Мер'ям присягнула на Аллаха помститися на ньому, а також на всіх інших мужчинах, що будуть до неї залицятися і безнадійно залюблюватися. Почала постійно носити при собі кривий турецький кинджал, щоб, відшукавши невірного коханця, вбити його глибоко у зрадливе серце.

Мер'ям, яка знала дуже добре про зрадливого коханця її дорогої пані, важко сама переживала й плакала над недолею

молодої Зейнаб. Будучи хитрою туркенею, порадила їй вийти заміж за старого й багатого приятеля її батька. За тиждень Зейнаб стала десятою жінкою старого турка. Під час їхнього медового місяця вірна Мер'ям кожного вечора варила таємниче зілля, а Зейнаб підливала його своєму новому чоловікові дуже широко до чорної кави. Одного ранку він більше не проснувся.

У країні вибухла революція. Султанат скінчився, а на його місце постала молода турецька республіка. Жінки одержали більші права. Зейнаб стала багатою вдовою, а після народження сина цілий маєток мнимого батька перейшов на її сина, бо старий турок не мав дітей з іншими жінками.

Після народження сина, який був дуже подібний до свого батька, Зейнаб ще більше закипіла спрагою пімсти. Чим старшим ставав її любий син Алекс, тим більше росла її ненависть до його батька. Невинна дитина як своїм виглядом, так і усміхом та рухами не давала їй забути того, який спричинив їй стільки горя, розчарувань і терпіння.

Будучи багатою вдовою і великої краси жінкою, вона бачила у своїх стіл найкращих, багатих і впливових мужчин, які молили її про дозвіл доторкнутися вустами до її розкішного тіла. Але вона всіх їх з ненавистю й погордою відкидала. Знуджена тими безперебійними залишнями закоханих любителів її краси і чару, часто питала себе у розпушці: “Чому ці, яких вона ненавидить, оті всі мужчини так її обожнюють, а цей, котрому вона віддала свою невинність, першу любов та тіло й душу, погордив нею і кинув на поталу долі? Чому? Чому? Чому? — повторювала вона, та відповіді не могла знайти.

В її сальоні, влаштованому на турецько-європейський смак, перебували визначні європейські купці, політики й дипломати, які, які, як правило, закохувалися в неї до шаленства. Безсердечно гралася їхніми почуваннями, як кітка з мишами, доводячи не одного з них до божевілля. Знуджена любовними інтригами, які не послаблювали її бажання пімсти, рішила залишити Туреччину й шукати того, котрий так важко зразив її молоде й невинне серце.

Тимчасом помер її батько й залишив для неї і свого внука великий маєток. За ним вона не дуже жалувала, пам'ятаючи трагічну смерть своєї незабутньої матері. Продала всі маєтки за готівку і вклала її в англійський банк. Її синові було вже шість літ, коли вона з ним і Мер'ям на англійському пароплаві без жодного жалю залишила береги Туреччини. Цим разом вона подорожувала на люксусовому кораблі “Вікторія” в першій класі і пригадувала собі ще не забуту подорож з її мамою Оксаною брудним маленьким пароплавом, серед скринь і бочок у вантажній частині

корабля. Тоді вони, голодні й спрагені та бідненькі, плили до її зовсім чужого їй батька. Яка колосальна різниця сталася у її долі за тих кілька літ її побуту в Туреччині!

Під час подорожі в неї захопив її своєю величчю столиці Британської імперії. По якомусь часі, живучи в люксусовому готелі, почала нудитися тим самим трибом щоденного життя. Зрозуміла, що самим своїм багатством вона не зможе знайти входу до висококультурного товариства великої столиці. Сама собою, без власної вини, вона була малокультурною жінкою зі Середнього Сходу, яка знала життя, але переважно з його брудної й інтригантської сторони. Із Туреччини вона, крім великого багатства, не вивезла майже жодного особистого знання: не ходила до жодної школи і не мала зasadничого знання культурної людини в царині хоч би літератури, мистецства, музики, історії, географії, філософії, чужих мов чи релігії. Зате була дуже бистра, спритна і дуже досвідчена в інтригах, чарівна в танцях і дуже мстива в душі. Під зміненим прізвищем перенеслася в одну з підміських околиць Лондону і замешкала у невеликій віллі над рікою Темзою. Її вчителем став старий, консервативних поглядів високоінтелігентний англієць. Під його вмілою рукою вона скоро набиралася основного так дуже потрібного їй знання і товариської західної культури. Вся її увага була звернена на науку і читання книжок. Вроджена, але приспана, її інтелігенція проснулася в неї, і вона почала робити надзвичайний поступ в наукі. Часто в супроводі вчителя, скромно вбрана їздila до Лондону оглядати й відвідувати музеї, пам'ятники, театри. Подібно до того, як губка втягає жадібно воду, так її мозок втягав у себе все, що мудре і шляхетне, що вона вичитала в книжках або почула від свого вчителя. З кожним днем вона робилася мудрішою і культурнішою. Зейнаб перемінювалася у дуже інтелігентну й розумну пані Сабіну. По трьох роках пильних студій мала віла зробилася для неї в'язницею. Її неспокійна душа рвалася на волю, до нових пригод і переживань та до близкучого товариського життя великої столиці.

У дорогому готелі Лондону вона заблистила незрівняною красою, багатством і вишуканими товариськими формами. Скорі стала дуже популярною і центром мужської уваги в добірному товаристві міста. Ім'я Сабіни не сходило з уст не одного молодого мужчини. Хто тільки глибоко заглянув в її велики очі кольору морської трави, той безнадійно потрашляв в її тенета. Вона, як павук, над кожним шлела павутиння свого кохання. Коли почала нудитися в Лондоні, виїхала до Парижу. І тут знову, як магнет, притягала до себе мужчин, молодих і підстаркуватих. Була люблена й пожадана. Залюблені без надуми виконували її химерні забаганки, закохані не на життя, а на смерть. Коли бачила їх, тримтячих від кохання й жадоби, тоді їй робилося дуже приємно і весело. Тоді їй здавалося, що немов би злив дух шайтана вселився в її душу й разом із нею насалоджується терпінням і муками залюблених кавалерів.

Тільки граючи в рулетку, вона відчувала велику емоцію. Мала велике щастя. Не раз можна було бачити довкруги неї купу паперових банкнот і купу залюблених мужчин, які стежили за кожним її рухом, стараючись їй чимнебудь приподобатися. Не раз вставала від стола програвши, але задоволена. По кількох роках кавалькади закоханих лиць, квітів, вишуканих страв і дорогих вин та гучних забав — усе це перестало її цікавити. Душа Сабіни бажала нових пригод і емоцій. Одного дня, ні з ким не попрощавшись, виїхала до Варшави. Подальше від центру міста винаймила дім, що потопав у квітах і овочевих деревах. Її господинею була старша пані Сабіна про себе багато не говорила. Сказала, що приїхала з братом і служницєю з Англії відвідати рідну землю своїх батьків, яку вони залишили десятки літ тому. Старша пані ту її брехню взяла за щире золото й по кількох місяцях дуже полюбила свою льокаторку. Секретно молилася, щоб її добрий сестринець оженився зі скромною і гарною Сабіною.

Нарешті, приїхав довгоочікуваний сестринець відвідати свою любу тітку. Врадувана цією нагодою пані господиня замовила Службу Божу й зробила велике прийняття. Дуже гордилася своїм тридцятишестилітнім доктором біологією Романом Біленським, який був її вихованцем і якого вона любила понад усе в світі. Він же, познайомившись із Сабіною, по двох тижнях, червоніючи й загикаючись, впав на коліна й просив Сабіну стати його дружиною. Вона з легким загадковим усміхом дивилася на нього згори в його очі, від чого він ще більше червонів і загикувався. Вона дуже добре знала психологію мужчин, як мало хто з жінок. На своїй життєвій дорозі здобула в тій ділянці великий досвід. Бачила в ньому порядного й шокірного мужа, з

яким зможе робити все, що тільки захоче. Чи могла вона його любити? — спітала себе. — Ні, ніколи! Вона вже мала велику першу любов, що принесла їй стільки горя і терпіння. Цей спокійний і зрівноважений малий чоловік буде для неї дуже добрым прикриттям для виконання своєї присяги, що її дала пророкові. Ця присяга вже десять літ висить наді мною. Вона не забулася, не ослабла на протязі минулих років. Вона є в мені, а я з нею — так думала про себе Сабіна.

Коли опинилася в Європі, то негайно найняла детектива шукати за невірним коханцем. Через нього довідалася, що він живий і де він живе. Кожного місяця отримувала найновіші відомості. Уесь час нетерпеливо питала себе, чи вже не прийшов час виконати свою пімсту, але щось в її серці казало їй терпеливо почекати, бо ще не прийшов час на те. Тоді вона весь час жила тільки бажанням пімсти. В думках леліяла їй, як мати дитину, пестила в собі цю думку й нетерпеливо чекала того дня, коли зможе виконати свою присягу. Потішала себе, що, як прийде цей очікуваний день, то вона заплатить йому за все відразу й одноразово...

Довго дивилася на чоловіка, який ще на колінах і в покорі чекав на її відповідь. Він нагадав їй про минуле кохання з тим, що його зараз ненавиділа всіма фібрами свого тіла. Тамтой був високий і стройний — цей малий і грубий. Тамтой був енергійний і агресивний, а цей пасивний і соромливий, хоча рухами голови й рук дуже нагадував їй попереднього...

Шлюб відбувся, згідно з бажанням Сабіни, тихо й скромно. Восени молоде подружжя вийшло до Італії, а на весні вернулися до родинного міста пана Біленського — до Львова. Згідно з бажанням пані Біленської, жили тихим родинним життям, не входячи в близчі приятельські відносини ні з ким. Він працював у лікарственній лабораторії, а вона займалася хатою, братом і новонародженим сином. Пан Роман любив Сабіну до самозабуття. Кожне її бажання виконував негайно і без найменшого вагання. Годинами міг дивитися на неї її тримати її за руку. Був щасливим батьком малої дитини. До її брата відносився дуже добре, як до власного сина. Понад усе в світі любив свою родину й почувався найщасливішою людиною у цілому світі...

Недокурену люльку Сабіна передала служниці. Лежала на подушках, приглядаючись до слабого червоного світла під абажуром. Фізично відчувала в своєму тілі велике втомлення з поєднанням душевного задоволення. У хмарі диму виразно бачила лице свого чоловіка, а опісля лиць Богдана. Нараз вони злилися в одну безформну масу й розплілися по кімнаті. На їхнє місце виринуло лиць Остапчукової. Іронічно приглядалася негарному,

хоча симпатичному обличчю. Поволі її тіло огортали щораз більше солодкі лінощі і слабість. Закрила очі й полинула далеко в незнаний таємничий світ. По хвилині заснула глибоким сном наркомана...

— Сердечно вітаю вас, пане Богдане, бо вже довший час ми не бачилися! — зі щасливою усмішкою говорив Біленський. — Прошу запізнатися: це є моя кузинка Галина, а це пан Богдан Остапчук, той самий, про якого я тобі так багато оповідав — звернувшись до кузинки.

— Дуже приємно піznати пані, — низько кланяючись та цілуочи простягнуту ручку її, промовив Богдан.

— У цю неділю будуть у нас христини, — продовжував Біленський, — і Галина буде хресною мамою.

Остапчук весело підсміхнувся і дискретно розглядав молоду жінку. Рішив, що вона не найгірше виглядає і що буде варто у її товаристві віднайти собі втрачений час на напевно дуже нудних христинах у товаристві панства Біленських. По короткій розмові Галина пригадала собі, що мусить бігти на виклади й хотіла попроціатися із товариством, та обидва панове запопадливо просили дозволу відпровадити її до трамвайної зупинки.

— Маєте час, Богдане? — спитав Біленський.

— Я тепер сам на кавалерці. Дружина й діти від'їхали, й у мене зараз є часу по самі вуха, — відповів весело Остапчук.

— Дуже добре, це є дійсно чудово! — задоволено заявив Роман. — Якось дивно вийшло, що ми вже так довго знайомі, а не було нагоди запізнати вас з моєю дружиною. Зараз прошу вас до нас на гостину.

Богдан скоса подивився на щасливе лице свого приятеля і не мав сили йому відмовити. “Чому не вкусив себе за язик зі своїм вільним часом?” — в думці спитав себе. Вже зазделегідь уявив собі нудно витрачений час у домі панства Біленських...

По дорозі переходили якраз коло кав’яні, де сьогодні працювала пристійна бльондинка, і Богдан пригадав собі, що мав мати з нею randevu. Злій на себе й на цього кущого чоловічка, що задля цього стратив таку добру нагоду весело забавитися, йшов насуплений і в злому гуморі до недалекої трамвайної зупинки. Недовго прийшлося чекати. Мовчки всіли до трамваю й переїхали кілька перестанків. Відтак висіли й пішки переїшли ще два перевулка.

— Ось ми вже й у дома. Моя дружина напевно буде дуже втішена знайомством з вами, — зауважив Біленський. — Свіжа людина в нас — це велика подія. Вона любить спокій і самітне

життя. Я стараюся все робити так, як вона собі бажає, щоб чулася щасливою й задоволеною.

Остапчук знову скоса подивився на щасливого й радісного Біленського й мимоволі повільно спітав: "А чи вона також так сильно бажає і вашого щастя?"

— Між нами, дорогий приятелю, панує повна гармонія і велике родинне щастя! — урочисто відповів цілковито переконаний Роман. На таку відповідь Богдан тільки знову іронічно підсміхнувся, бо не хотів повірити, що таке щастя в подружньому житті є можливе.

Господар натиснув кнопку дзвінка у дверях великої і багатої кам'яниці, що містилася у найкращій дільниці міста. "Живемо тут самі вигідно й з комфортом, хоча, як побачите, є ще багато місця для інших. Та моя дружина не зносить тісноти й близького сусідства. Любить простір і вигоду довкруги себе", — сказав Біленський.

Двері відкрила служниця, і вони ввійшли до передпокою. Гість бістро оглянувся навколо й здивовано через скляні двері заглянув до сальону. "Живе у багатстві, не так скромно, як я", — подумав. Тимчасом господар поміг гостеві стягнути футро і, пропускаючи його першого до великої кімнати, ввічливо запрошуував сміло заходити. Притому заклопотано оправдувався, що наперед не повідомив дружини, але вона напевно є вдома й за хвилину-дві привітає гостя. Богдан оглянув сальон і був заскочений його багатим устаткуванням. З досвіду зінав, що ніхто з його приятелів і знайомих не живе в такому багатому домі.

— Сабіна! Сабіна! — почув за плечима перечулений голос господаря. В ньому було стільки ніжності, що вражений Остапчук повернувся до Біленського. З другої кімнати їм назустріч вийшла очікувана господиня. Богдан від великої несподіванки не міг зловити повітря. Відрухово звільнив краватку, яка почала його душити. До нього певним кроком підходила великої краси висока й молода чарівна жінка.

— Сабіна, прошу познайомитися, — заметувшися господар.

— Це є мій приятель від багатьох літ, про якого я тобі так багато розказував. — Богдан Остапчук, — представляв заклопотаний Біленський. Напівусміхнена Сабіна дуже вільно подала Богданові свою малу білу руку й глибоким грудним голосом, сідаючи в глибокий фотель, запросила гостя сісти. Змішаний і заскочений Остапчук трудно втримував свою рівновагу й контролю над собою.

— Золотко, припровадив хресного батька для нашого Олега, — жартівливо звернувся Роман до своєї дружини. — А вам, Богдане, зараз покажу свого наслідника з дому Біленських! — гордо вигукнув щасливий господар. — Чи Олег ще спить? —

запитав Сабіну. — Ні, щойно пробудився, — відповіла вона. — Тоді дуже перепрошую на хвилину, — і вийшов поспішно зі сальону.

Мовчки сиділи й дивилися один на одного. Ясне проміння зимового сонця впalo на голову господині, освітлюючи її рожеву шкіру на обличчі. Богдан переніс погляд на її червоні чудово викроєні вуста, на рівний короткий ніс, на легко випукле чоло з гарними заокругленими бровами і на те густе й пише темне мідяне волосся, що так гарно великими хвилями спадало на її заокруглені плечі. Та найбільшою принадою у цьому обличчі були великі очі кольору морської води з довгими віями. Їхні погляди, нарешті, зустрілися. Інстинктивно Остапчук відчув, що від цієї хвилини його життя піде зовсім іншим шляхом, ніж дотепер. Чи це буде зміна на краще чи на гірше — він цього зараз не міг сказати. Відчув, що прийдешня доля не буде такою спокійною, як тепер, а більш важкою і скомплікованою та непевною... Дивився в її очі і не міг відірвати свого погляду. Зрозумів, що переходить усі граници доброго товариського такту і по-хlop'ячому він, Богдан, червоніє. Немов би засліплиний, долонею протер свої очі, потім чоло й намагався думками повернутися до реального, тверезого життя. Від його руки донеслися загадочні пахощі. Це пахощі її руки, що він її поцілував при знайомленні, — подумав він. Але де він і коли вже ті пахощі відчував? О, це напевно на останній Маланці, — пробував угадувати в розпуці. Ні, це не може бути, щоб Сабіна була тією таємничою пані. Але ж це пахощі її тіла, бо так тільки вона одна пахне в цілому світі. Вони на мене діють у якийсь дивний спосіб, — подратовано думав зовсім збентежений Богдан.

Сабіна обсервувала його пильно, загадково усміхаючись. Від цієї усмішки він трохи опритомнів. Знову підніс на неї свої очі й побачив червоні й повні вуста, вигнуті в кутиках у якусь дивну, хвилюючу й загадкову нову усмішку, таку вередливу, а разом із тим солодку, що, здавалося, обіцяла кохання і всі земські розкоші божеського тіла. Штівно, непорушно сидів і заледве себе здержував від дикого бажання кинутися на неї й цілувати ці викликуючі вуста без кінця, без огляду на обставини...

Рантом почулися кроки з сусідньої кімнати, які відразу його протверезили. Далі сидів мовчки, не знаючи від чого почати розмову. Боявся показатися смішним в її інтригуючих очах. Нарешті, відважився: — Перепрошую, чи ласкава пані дозволить закурити? — ще збентежений почув свій металевий і чужий йому самому голос.

— Ale ж прошу, — вільно відповіла пані дому.

Простягнув до неї свою папіросницю.

— Дуже дякую, не курю, — відповіла гарна пані й подала йому попільничку.

Покурюючи, Богдан жадібно приглядався до її струнких ніг у лякерках на високих каблуках і до зеленої вовняної суконки, перетягнутої в стані широким лякерованим поясом з великою дорогою пряжкою. Дорогі золоті з брилянтами кульчики та бурштиновий нашпійник доповнювали її елегантність.

— Прошу подивитися на наші скарби, — просив надходячий господар дому, показуючи маленького Олега. — А який він розумний! Вже сам сидить і говорить “тятя”, — любязно хвалився гордий батько, підносячи сина високо над головою.

— Вдався вам син, і хлопчик на диво є дуже подібний до вас, — заздрісно заявив гість.

— Ну й хвалять нас, мій дорогий синуно! — вдячно відповів Біленський, ніжно притуляючи сина до себе.

— Добрий день! — почувся раптом веселий хлон’ячий голос.

— О, а це мій малий швагерок, — звертаючись до Богдана, сказав, мило усміхаючись, господар. — Він є брат Сабіни і називається Алекс, — додав, занятий своїм скарбом люблячий батько. — Високий, добре розвинений гарний хлопець, — значуще перекинувся поглядом зі Сабіною, сміючись. Богдан це зауважив і собі в душі розсміявся з замотиличеного й зарозумілого батька.

Алекс підійшов до Остапчука й, чемно вклонившись, подав йому руку. Коли гість придивився до хлоща, то з несподіванки встав з фотеля: в хлощеві побачив, на своє здивування, себе самого в молодому віці. Що це за надзвичайний день сьогодні в цьому домі для нього, повний дивних незнаних несподіванок! — важко подумав Богдан, сам не знаючи, що це все має означати і що може з цього для нього вийти.

Обід пройшов у дуже натягненій атмосфері для гостя. Богдан не міг себе як слід опанувати, був розгублений, не свій. Зовсім стратив свій знаний гумор, яким зокрема чванився в товаристві гарних пані. Сам не зінав, що має зі собою робити. З-під ока дивився то на Сабіну, то на її брата Алекса. Не чув і не розумів, що говорив Біленський, який уже два рази наливав собі супу й два рази брав печеньо. Після обіду перейшли до сальону. Тут Алекс з приємною усмішкою звернувся до гостя з питанням: “Чи це правда, що ви маєте склеп із забавками?” При цьому признався, що вже з дитинства дуже цікавиться купецтвом.

— О дорогий хлонче, — відповів заклопотаний Богдан, — я не є купець від покликання, я став ним, бо одідичив склеп від моого батька. У нас, у моїй родині всі були купцями. Ним був мій діdo, вуйко, батько, отже й я зробився купцем, згідно з традицією.

— А я хочу бути великим купцем, — впевнено заявив молодий хлопець.

— Сестра весь час дивується, звідки в мене взялося це замилування, бо в нашій родині ніхто купцем ніколи не був, правда, Сабіна? Швагер радить мені студіювати медицину або право. Та я мрію стати тільки визначним купцем і провадити торгівлю на велику скалю, підносячи її серед нашого середовища на належну висоту. При цих словах він трохи почервонів і прижмурив очі від гарної своєї уяви.

Здивований гість уважно слухав молодого цікавого хлопця. Він йому дуже сподобався. По хвилині надуми прийшов до себе та, звертаючись до господарів, сказав:

— Тоді, коли молода людина має бажання і знає, ким хоче бути, так, як Алекс, то зовсім не є вказане його від цього відмовляти чи ставити йому перешкоди. У житті нема нічого важнішого й кращого від постанови і рішення йти по вибраній самим собою дорозі. Тільки тоді ця людина почувається щасливою і може добитися великих успіхів.

Звертаючись до Алекса, гість приязно сказав:

— Дуже добре, юначе, що ти вже тепер твердо знаєш, ким ти хочеш бути. Бо я сам, будучи в твоїх роках, абсолютно такого переконання не мав. Ти мені дуже подобаєшся. Будь ласка, і сядь коло мене. Хочу тобі сказати, що бути у нас купцем чи промисловцем — це не легка справа. Зустрічаємо на цій дорозі велиki перешкоди як зі сторони чужої нам держави, так і через велику конкуренцію не наших і ворожих нам купців. А головне — наш народ є бідний і не має більшого і власного капіталу. Та ще до того, наша маса не розуміє здорового клича: “свій до свого по своє”, а йде купувати до чужих і в той спосіб підтримує матеріально ворожий нам чужий купецький стан.

— Я думаю, що все це при добрій постанові й мудрій організації можна і з часом наше купецтво піднести на належну висоту, якщо нам удастся піднести національну свідомість нашого затурканого селянства. Тоді буде набагато легше зорганізувати потрібні капітали, маючи запевнений ринок збуту, — байдоро і впевнено заявив Алекс. — А зараз я маю деякі ідеї, що їх буду старатися корисно зреалізувати. Мушу видумати щось таке нове, що його ще ніхто на купецькому ринку не має.

Остапчук приємно усміхнувся: — Якщо щось таке видумаєш, що можна скоро доробитися, то я голошуся на твого спільника, — весело заявив гість.

Він узяв хлоця за руку й запитав: “Згода?” “Згода!” — радісно відповів хлопець, і вони потиснули один одному руки, згідно зі старим купецьким звичаєм.

До сальону ввійшла служниця і щось на мігах показувала Алексові.

— Перепрошую, напевно прийшов Любко, мій щирий приятель, — вяснив хлопець. — Він хоче бути інженером-конструктором і будівничим модерних літаків. Усе робить якісь малі моделі й мені їх показує. На жаль, мушу зараз відійти й зустріти моого приятеля, — ще раз перепрошуючи всіх присутніх, встав і відійшов.

Біленський, занятий смачним обідом і дитиною, не звертав великої уваги на гостя і швагра та їх розмову про купецтво. Вигідно сівши в глибокому фотелі, він тільки пильно весь час приглядався до гостя і швагра. Коли цей останній зустріти приятеля, господар дому звернув увагу гостя на велику й незрозумілу подібність між ним і молодим хлощем.

— Це ж ваша копія з ваших юнацьких літ, — відверто заявив Остапчукові.

— Знаєте, що я також думав те саме, коли вперше побачив Алекса, — відповів задумано Богдан. — Та коли це стверджуєте і ви самі, то видно, що воно так і є, хоча цього пояснити я ніяк не в силі.

— Читав я колись у газеті, що один європейський подорожник зустрів свого двійника принагідно в Африці, — продовжував розмову заінтергованій господар. — Були поміщені їхні знімки, й обидва вони були білої раси. Зasadничо вчені не визнають теорії про таку близьку подібність, але ми сьогодні були наочними свідками, що вони помиляються на прикладі вас і Алекса. Моя дружина й швагер походять із зовсім інших сторін світу. Крім цього, ви сьогодні зустрілися перший раз у вашому житті.

Сабіна внесла малого Олега й передала його чоловікові. Дитина пухкими рученятами гладила лисину батька. Кожного разу, як Біленський тримав сина на руках, він забував про цілий світ. Ніжні пестливі слова шептав до вушка дитини. Олег щасливо сміявся від батьківських дотиків, які його приемно лоскотали.

— Перед хвилиною ми з вашим чоловіком розмовляли про існуючу велику подібність між мною і вашим братом, — несміливо зауважив Богдан. — Чи пані це також бачить?

— Так, бачу, очевидно, що так, — тихо відповіла Сабіна й таємничо підивилася на нього.

— Хочеш до мамці, мій рибульчик? — запитався сина щасливий батько. — Сабіна, він дивиться в твою сторону...

Раптом над їхніми головами щось загуділо. Всі піднесли голови до стелі: по сальоні пролетів маленький літак і сів коло

Біленького. У відкритих дверях стояв Алекс і його приятель і задоволено сміялися.

— Правда, добрий літачок? Це є конструкція моого талановитого приятеля, — голосно пояснив Алекс. — Любку, шкайся наперед, — приказував хлопець, підштурхуючи несмілого й низького росту приятеля. — Це будучий винахідник модерного літака, який буде їхати по вулиці, літати в повітрі й плавати по воді! — тріумфально представляв Алекс молодого незнайомого. Хлопець застидався і червоніючи підійшов до товариства. Панове уважно оглядали мініяюрний літачок.

— Прошу подивитися на нутро літака, — запрошуував Алекс.

Богдан дивився на нутро літака й на руку брата Сабіни. Його ніготь на великому пальці правої руки був так само, як у нього, широкий і короткий, хоча всі інші були довгі й випуклі. Це мале зауваження такої близької подібності його зовсім приголомшило. На його чолі виступили краєлини поту. Він відрухово опустив свою руку до кишени маринарки.

— Це забавка для маленького Олега, — несміливо пояснював молодий хлопець.

— Дякую, Любку, дуже дякую! — задоволено скрикнув розсіяний батько.

— Подивись, як мій скарб зацікавлено дивиться на літачок. Сабіна, Сабіна, твій син до тебе смеється, — звернув увагу жінці безграницю щасливий батько.

Через деякий час гість попрощався і відійшов, залишаючи за собою теплу й щасливу атмосферу багатого дому панства Біленьких. З відвідин він виніс безмірне захоплення господинею дому й її красою та батьківське тепло почуття до її брата. Його загадкова надзвичайна подібність до нього залишалася нерозв'язаною і не давала йому спокою. Свою хату він знайшов зимною і пустою. Не роздягаючись, увійшов до спальні і, сівши на край ліжка, почав щось шукати між документами й листами в шухляді нічного столика. Нарешті, знайшов те, що шукав. Пильно й уважно широкими очима дивився на пожовкливі від часу свій молодечий знімок. На ньому він був майже у віці Алекса. “Богдан і Алекс, Алекс і Богдан”, докраю здивований надзвичайною подібністю, тихо шепотів. Потім знімок поставив на вічному столику, а сам пішов до кухні розпаливати щі. Йдучи, подивився на свій шлюбний знімок, що висів на стіні, і на знімок своїх дітей. Яка велика різниця! — роздумував. — Ці мої виглядають як чужі, а цей мені чужий хлопець виглядає як мій. І пощо я, дурний, женився?

Від важких роздумів і розбурханих думок довго не міг заснути. А коли навістив його сон, то бачив уста Сабіни, примхливо вигнуті в кутиках, і її очі кольору морської трави, які так манили його своєю таємністю. Снився йому також Алекс з коротким і широким нігтем на правій руці великого пальця та чув голос Біленського, який сказав: “Дружина і швагер із зовсім інших сторін світу, а ви є тутешній з роду в рід житель Львова”...

У глибокому смутку Остапчука зустріла свого мужа на ганку родинного дому. Він приїхав уже після похорону своєї тещі, хоча телеграму одержав вчасно. По дорозі видумував своє оправдання за свідоме спізнення на похорон. Прибита горем, помарніла й поблідла жінка киялась йому з плачем на шию. Обняв її й потішав, як міг. Зрозумів, як тільки її зустрів, що більше, як братньої, любові він не здібний її дати. Під час їхньої майже трьохмісячної розлуки він зовсім збайдужів до неї і відвик від неї. Почував себе зовсім чужим у тому її батьківському домі. Міра по-дитячому склипувала, кривлячи лице. “Досить, досить, Міра, співчуваю твоєму горю, заспокійся”, — вимушено й нещиро потішав її. На ганок вискочили діти. Трошки виростили й від чорних убрань здавалися тоншими. Були цілком подібні на родину жінки. Нагнувся і кожного поцілував у голову. “У нас бабця померла, і ми всі її ховали!” — кричав молодший. Усі зайшли в кімнату, де за столом побачив згорбленого тестя з червоним носом і опухлими очима. Богдан підійшов до нього й привітався та без слів співчуття сів на крісло. З другої кімнати повиходили швагри й швагерки. Всі вони на час приїхали на похорон. Дивилися на нього як на зовсім чужу їм людину. Чувся дуже погано в їхньому товаристві й заклопотано мовчав. Настрій у всіх був пригноблений, похоронний. Неприємна тиша залягла в кімнату. Перша до нього заговорила Міра:

— А як там у дома, Богдане? Ти так мало писав до мене.

Почув в її голосі прикрай докір. — Та по-старому, — відповів коротко й нерадо Остапчук. — Сиджу цілими днями в склепі й пильную інтересу, хоча торги назагал погані. Мій конкурент-жид скоро змусить мене замкнути склеп. Борги душать мене з усіх сторін.

При тих словах усі присутні обернулися до нього. “А я думала, що без нас тобі буде легше, бо багато менші видатки”, — сумно заявила Остапчука. По тих словах тесть встав, з жалем подивився на нещасливу доньку й вийшов без слова з кімнати. За ним вийшли всі інші. Остапчука сиділа коло печі, а коло неї, притулившись, стояли діти. Погані вісті про торгівлю в склепі ще

гірше її пригнобили. Богдан сидів мовчки й невесело дивився на свою родину. Відчував, що власна жінка є йому зовсім чужа, а того чужого хлопця любить більше, як своїх рідних синів. Широко відкритими очима старався побачити в них хоча б тіні подібності до себе. Даремно.

— Шо думаєш робити? — витираючи слізки, тихим голосом запитала Міра.

— Ще не знаю. Не думав про це, — подразненим голосом відповів Богдан.

— Чому тато не стягне футро, чи ти забув? Як наша бабця померла, то ми цілий день нічого не їли, — жалівся старший син.

— Всі ми плакали за доброю бабцею.

Без слова Остапчук встав і зняв із себе футро. Мав на собі нове чорне добре вбрання.

— Понюхай, мамо, як гарно пахне цей шовковий шалик, який я підняв з підлоги. Він, напевно, випав з кишень батькового футра, — рапортував голосно старший хлопець.

— Так, дісно пахне добре, а до того ще й дорогий, — з гіркістю добавила Міра. Уважно розглядала мужа. Гірка заздрість, що її глибоко заховала на дні серця під час хвороби матері, тепер вибухнула з подвійною силою. “Тут я жила в слізах, горю й недоспаних ночах, а він там забавлявся, фліртував, як звичайно, з гарними жінками, нічого собі не жаліючи, — гірко подумала, — забув про мене і дітей”. З кімнати вийшла її родина, і без слів пішла до церкви на Службу Божу, що відправлялась за душу покійної матері.

Побувши два дні, Богдан від'їхав до Львова. Міра плянувала залишитися ще кілька тижнів, доглядаючи самітнього батька.

Ідучи потягом, Богдан не міг дочекатися хвилини, коли знову буде сидіти в затишному й багатому сальоні панства Біленьких у товаристві шалено покоханої Сабіни та її ніби рідного брата. Почував себе у них від деякого часу дуже щасливим. Знав, що без своєї любки жити вже не зможе. Кожний раз, як від них відходив, з жалем дивився на стінний годинник, який показував пізню годину, й час йому відійти до порожньої і зимової хати. Спочатку приходив лише на запрошення господарів, а з часом кожного дня як повноправний член родини. Кожного вечора проводив час у їхньому товаристві. З великою любов'ю дивився на Сабіну і стежив за кожним її рухом. До Алекса відчував велику пріязнь і симпатію, як до рідного сина. Виїжджав на тиждень до жінки, а по двох днях вертався назад, посварившись із нею.

Зі станції дрожкар підвіз його прямо до панства Біленьких. Та не застав їх у дома, поїхав до склепу. Не журився ані своїми поганими торгами, ані порожніми полицями чи порожнім гаманцем і купою боргів. Був щасливим, що повернувся до міста й за кілька хвилин побачить Алекса, а за кілька годин його чарівну й кохану сестру. Весело йшов хідником, оминаючи групи людей. По склепах уже світилося, і він бачив переповнені товарами полиці склепів. “У мене також колись так було”, — потішав себе Богдан. Минаючи склеп свого конкурента, побачив власника за лядою, який низько йому вклонився. Правду говорив Роман, — думав він, — що вони всі стоять один за другим. Чують носом, що я трачу свій бізнес. На мое місце посадять одного зі своїх, і інтерес піде, як по маслі. Та цей факт зовсім його не зажурив. Всі його думки були сконцентровані на його чудовій Сабіні.

Здалека побачив коло свого склепу велику товпу людей. Не знат, що це мало б означати. Прискорив хід і неспокійно наблизався до своєї цілі. Коло великих виставових вікон затримався, заскочений тим, що побачив в середині склепу. Недовіряючи собі, оглянувся навколо, чи він справді стоїть біля свого склепу. Подивився вгору й прочитав своє ім'я й прізвище. Так, це мій скlep, — подумав. Приглядався через вікна і побачив перед собою мале місто зі залізницею і мостами. Малі жовніри сиділи на маленьких автаках. Мініятюрні літачки літали довкруги й сідали поміж автами. На одному з літачків сиділа маленька мавпа і розмахувала головою на довгій пружині. Люди дивилися і сміялися голосно з такого видовища. Цілий скlep був набитий покупцями. Побачив усміхненого Алекса, який весело розмовляв з клієнтами. Здивований Остапчук, розсугоджуючи людей, протиснувся до середини. Раптом змінив думку й вийшов зі склепу. Стояв на хіднику й слідкував за двома молодими хлопцями. Один із них накручував купу літачків і пускав їх у повітря. Другий стояв коло каси й відбивав торги за продані товари. Всі ті забавки продавалися по низьких цінах, і люди їх розкуповували прямо на очах. Це було щось таке, чого здивований Остапчук вже давно не бачив. Звідки ці хлопці весь цей новий і надзвичайно атрактивний товар набрали? — питав сам себе заскочений таким зворотом справи здивований Богдан. От такого сина мені потрібно. Скільки то можна б зробити удвох! Алекс, мій любий хлопче, який ти розумний удався! Скажи мені, чому ти так дуже подібний до мене? — не знаходячи відповіді на свої такі пекучі питання, стояв у глибокій задумі Богдан і чекав, аж поки не вийде зі склепу останній покупець. Увійшов до склепу й міцно обійняв хлопця.

— Алекс, дорогий хлопче, ти є готовий поставити мене на ноги! — вигукнув радісно Богдан. — Але, будь ласка, скажи мені, що то все має означати?

— Зміна керівництва, — засміявся хлопець і почервонів, бо приємно було йому почути похвалу й мов батьківське захоплення його успіхом. — Не все це є виключно моя заслуга, — скромно пояснив Алекс. — Прошу подивитися на головного спричинника, нашого винахідника. Це він доробляється, а для нас залишаються тільки відсотки. Повитягав із горища й з пивниці всі свої літачки й малі авта і продав їх тут усі за добру ціну на велику радість своєї мачухи. Весь час нарікала на нього, що цілу хату заповнив якимись дурними забавками. Сьогодні він на них добре заробив. “А ти чому не хотів приступити до спілки зі мною?” — відгризся задоволений приятель Любко. — Скільки разів просив тебе, щоб ти помогав мені їх робити, а ти все відмовлявся...

До склепу ввійшла старша жінка. Подивилася на Богдана, потім на Алекса. — Прошу пана, — сказала, — ваш син продав мені літачка, а він не хоче літати. Чи можна його замінити?

Остапчук переглянувся з Алексом. Йому було дуже приємно, що жінка назвала хлопця його сином.

— Вибачте, дорога пані, — відізвався Алекс, — ви накрутили літачок, але напевно забули потиснути гудзик.

Засоромлена жінка недовірливо піднесла літачок догори й, оглянувшись його добре, все ж таки ще раз попросила замінити його на інший. — Нема жодної проблеми, — сказав Алекс і дав їй інший літачок.

Нарешті, замкнули склеп. Богдан підійшов до хлопців і побатьківськи обох їх обійняв, кажучи: “Люди з вас будуть, хлопці! Тільки спершу треба скінчити навчання і щойно тоді братися за торгівлю, бо що ви навчитеся в школі, може вам вийти тільки на користь. Тому я приїхав скоріше, щоб ви не опускали школи”.

— Чи лише тому? — розчаровано спітав Алекс.

Остапчук подумав хвильку й широко пояснив, що фактично затужив за ними.

— О, я також стужився за паном, — вирвалося несподівано Алексові.

Розчулений таким доказом прив’язання, Богдан притягнув його до себе й ласково погладив по буйній чубрині. Здивований хлопець замкнув очі й подумав, що ще нікто й ніколи так чуло й тепло до нього не відносився.

— А чи пан уже був у нас? — спітав Богдана

— Так, вступав до вашої хати, але, на жаль, нікого не застав.

— І сестри не було?

— Мабуть, ні, бо ніхто не відкрив дверей, — відповів Остапчук.

— То напевно щось неприємне мало б статися, — здивувався хлопець. — Учора Сабіна цілий день лежала в ліжку і скаржилася на біль голови, — пояснив Алекс.

Остапчук негайно стратив добрий гумор, скоро закрив склеп, і втірку вийшли на вулицю. Перед хатою Сабіни попрощалися з Любком.

Біленський зустрів їх в їдалальні, тримаючи маленького Олега на руках. Дитина, пізнавши гостя, простягнула маленькі ручки до пакуночки, що його в руках тримав Остапчук. Домагається свого, — подумав і тепло усміхнувся до дитини. Сердечно привітався з господарем і в той самий час очима шукав Сабіни.

— Чи сестра є вдома? — спитав Алекс, виручаючи Богдана.

— Так, вдома, але лежить у ліжку і скаржиться уже другий день на біль голови, — сумно відповів Біленський. — Прошу трішки зігрітись, а тоді підемо до неї, бо боюся, щоб не мала грипу, — пояснив господар.

— Взимку можна дуже легко перестудитися.

Входячи до спальні Біленських, Остапчук усіма силами старався не втратити рівноваги духа й не зрадити себе. Боявся показати свої почування до Сабіни перед Алексом. Був страхом заздрісний цьому малому грубасові, що мав виключне право на неї. Ця заздрість з кожним днем ставала щораз сильнішою й більш викликаючою.

Сабіна напівлежала, майже сиділа, потопаючи у фальбанках на високих подушках. Нічна прозора сорочка з глибоким декольте відкривала високі білі груди, а пишне мідяне волосся прикривало напівголі розкішні плечі. Від нічної лямпи падала тінь на її лиці, підкresлюючи легку синяту під очима.

— Рибцю, чи вже є краще тобі? — питав Роман, всунувши голову у відкриті двері.

— Дякую, почиваю вже трошки краще, — відповіла Сабіна.

— Чи можуть увійти Алекс і Богдан?

— Прошу, прошу, — запрошуvalа хвора.

— Прошу вас, Богдане, забавте та розвеселіть трохи мою дружину, — звернувся господар до гостя, — а я піду з дитиною до сальону посидіти. Можливо, моя дорогенька має грип, то боюся, щоб часом Олег того не набрався. А ти, Алекс, подай гостеві крісло. “Сабіна, чи тобі справді є краще? — запитав Алекс. — Мушу тобі розповісти, що сьогодні ми мали в склепі великий день. Повно людей під виставовими вікнами, і цілий склеп набитий

покупцями. Все те зорганізував Любко. До своїх літаків поприв'язував мавпи, паяців і ляльок. За два дні було все продане. Він зробив на тому добрий інтерес. Правда, пане Остапчук?" — звернувся до Богдана.

— Не приписуй усе Любкові, — пояснив Богдан, — бо й твоя заслуга не мала. Ти зробив гарну виставу й рекламу. Не випустив ні одного покупця з порожніми руками. Я обсервував тебе й тішився тобою. Маєш у собі дійсну купецьку жилку.

Алекс ще більше набрав відваги.

— Дякую, дякую, маю одну думку, якою хочу поділитися з вами, пане Богдан!

— Чи можу бути при цьому присутня? — з чарівним усміхом запитала Сабіна.

— Як нараджуся з паном, то тоді попрошу тебе про згоду, добре сестро? — відповів Алекс. — А зараз я мушу піти до Любка. Він на завтра обіцяв приготувати щось нове. Прийду за годину на вечерю.

Коли Алекс вийшов, вони залишилися самі. Остапчук уявив руки Сабіни і почав їх покривати гарячими поцілунками.

— За цих два дні я зрозумів, що життя без вас не має для мене жодної вартості, — хриплим голосом шептав Богдан. — Не уявляю собі дальнього життя без вас, пані!

Нахилившись палаючими від кохання очима, вдивлявся в її очі.

— Пані плачуть? — затривожено спитав і, не чекаючи відповіді, своїми вустами припав до її вуст. По хвилині відчув, як її рука легко відпинає його від себе. Не звертаючи на це уваги, цілував її вогкі від сліз очі, чоло, волосся. Упився до безтями запахом її тіла. З часом трохи опам'ятався і, як малий хлопець, почав оправдуватися перед спантеличеною Сабіною. Почав зважувати вину на безтямне закохання та на свій гарячий темперамент. Дуже просив не відмовляти йому дальших візит. Обіцяв поправитися і не тратити контролі над собою...

— Мама! Мама! — раптом почули голос маленького Олега, який, тримаючись стіни, сам прийшов до мами.

Опанований себе Остапчук ще раз поцілував її очі й долоні.

— У ваших руках ви тримаєте мое життя, кохана пані!

Встав, низько вклонився і важкими кроками вийшов зі спальні.

Після вечері мужчини перейшли до сальону. Сабіна дивилася на них з напіввідкритих дверей. Бачила, як Алекс сидів близько коло гостя, а він, задуманий, час від часу гладив його по ясній чуприні. Не могла вже більше витримати і, закриваючи

вуста руками, кинулася на ліжко, щоб мужчини не чули її плачу. А думки кружляли в її голові: Як я терплю дивитися на батька і сина і чи можу я тепер у такій ситуації виконати свою присягу, що я її дала Аллахові? Той турецький кінджал, що я його ношу з собою, вже напевно покрився іржою від моїх сліз. Довгі роки носила його біля себе, щоб помститися за себе і за дитину. Тепер є добра нагода це виконати, а вона здержується. Чи, може, тому, що приспане почування любові бере верх над жадобою шімсті? Чи, може, дана присяга залишиться мертвовою? Так справді тільки тому її приїхала до Львова, щоб на ньому помститися, бо добре знала від свого агента, що він тут проживає. А може сама себе дурила стільки літ? Не хотячи признатися, що, мимо всього, вона його ще далі любить. Надаремно шукала логічної відповіді на свої сумніви. Тепер бачила, що колись у своєму нещасті почувалася більше задоволеною і вільною. Конкретно знала, що хотіла її до чого прагнула. Знала причину свого нещастя, і була сильна її рішучі в своєму рішенні. А зараз, коли прийшов відповідний час діяти, згідно з пляном, вона почуває себе зовсім розгубленою і слабою та не знає, що і як робити. Принайменше, вона бажала його змусити терпіти так, як вона терпіла більше п'ятнадцяти літ, і мститись над ним, насолоджуючись його мукаами безнадійної шаленої його любові до неї...

Довго лежала зденервована, б'ючись з різними контрроверсійними думками, що виром бушували в її голові. В сальоні вже давно затихло. Роман на пальцях, не запалюючи світла, ввійшов до спальні її тихенько приліг біля жінки. В цей момент Сабіна відчула велику байдужість до людини, яка лежала біля неї. Вона зрозуміла, що абсолютно нічого не єднає її з тим грубеньким добрим чоловіком, а про якусь любов з її сторони не приходиться навіть і думати. Власне сумління не давало їй спокою, що вона зовсім непотрібно зламала життя цієї чесної людини. “Чи я родилась тільки на те, щоб самій терпіти і змушувати до того самого інших?” — гірко думала Сабіна і в тій хвилині пригадала собі всіх своїх попередніх нещасливих коханців...

Після двох тижнів побуту з батьком Остапчукова з дітьми приїхала додому. Як тільки ввійшла до хати, відразу відчула, що господар був тут рідким гостем: було зимно й непривітно та неохайнно в хаті. Сіла на крісло в кухні й гірко подумала, яка вона тут чужа і нещаслива. Зажурена й не своя, механічно відповідала дітям на різні запити. Не мала найменшої охоти братися за якунебудь працю. Бажала лягти до ліжка й навіки заснути, щоб мати вічний спокій від нещасливого подружжя. Після того, як

бачила чоловіка в домі свого батька, зрозуміла, що поміж ними зайдла якась велика і невідклична зміна. Залишилося хіба те, що вона була матір'ю його дітей, яких він все одно не любив. А вона сама для нього стала зовсім байдужою і не бажаною. Відчувала, що та зміна в їхніх подружніх відносинах стала фактом доконаним, що його змінити не зуміє жодна сила.

Перше, що кинулось їй в очі, це був його хлоп'ячий знімок, що стояв на місці їхнього шлюбного на столику коло ліжка. Подивившись на нього, важко зіткнула його назад до шухляди. Думала, що чоловік можливо випадково поставив його на столик. Нерадо взялася до впорядкування занедбаної хати. Чекаючи на Богдана, зварила його улюблену страву, накрила стіл білою скатериною і припудрила дещо лице, вже у кращому настрої, разом з дітьми нетерпеливо ждала приходу чоловіка зі склепу. Прийшов після півночі і без жодного слова привітання розлягнувся і ліг на канапу. Так само, як він, і вона не спали до самого ранку...

Якось одного дня вона зайдла до склепу і, крім чоловіка, застала там також молодого хлопця, якого знімок бачила на столику біля ліжка. Від несподіванки дуже змішалася і зблідла. Яскрава подібність між Богданом і тим для неї чужим хлопцем говорила сама про себе.

— Алекс, прошу познайомитися, — сказав дещо схильовано Остапчук, — це є моя дружина, а це — швагер пана Білецького, — зарекомендував Богдан.

Побілілими вустами ледве вимовила “Дуже приємно пізнатись”, а сама дивилася на вроджену сивину хлопця, таку саму, як мав її чоловік.

— Маєш, Богдане, свого двійника, який так само виглядає, як ти в молодому віці на тому знімку, що ти його поставив на столик коло ліжка, — саркастично заявила Остапчукова.

— А мене тут уважають за сина пана Богдана, — невинно відповів Алекс. “Навіть той самий голос і дикція” — подумала нещаслива Міра.

— Нічого, нічого, — відповів жартом Богдан. — Як захочеш, то адоптую тебе й тоді будеш справжнім моїм сином.

— На жаль, не можу цього зробити, — весело відповів хлопець. — Сабіна, моя сестра, не віддасть мене нікому за ніяку ціну в світі. Для неї я є немов би старшим сином.

При згадці про Сабіну, якої вона не знала, серце Остапчукової, немов передбачаючи якусь велику неприємність, боляче стиснулось. Незрозумілий і великий страх перед чимсь грізним і неминучим раптом спанував її.

— Алекс стратив родичів ще маленькою дитиною, — заклопотано пояснивав Остапчук, — і сестра опікується ним від того часу. “Бідна дитина” — подумала Міра і з співчуттям подивилась на гарного сироту.

Попрощавшись із хлопцем, вийшла зі склепу, а різні думки й питання та сумніви тиснулися до її голови. А, може, це гріх молодості Богдана? Ні, це неможливо. Добре знала, що був не одруженій, коли вони познайомилися — заспокоювала себе. Це пряма якась невияснена близьче схожість одного до другого. Але чим більше думала про цей неприємний факт, тим більше приходила до переконання, що Богдан мусить бути батьком цього незнаного її хлопця. Це було для неї дуже неприємне та до певної міри трагічне і далекодумче у своїх наслідках несподіване відкриття.

Надійшла весна прекрасна. Місто чепурилося на її прихід. Зазеленіли дерева й запвіли перші квіти. Стало легко дихати свіжим пахучим повітрям і втішатися теплим ласкавим сонцем. На рогах вулиць міста хідники заповнилися елегантними львов'янками з букетами фіялок на вилогах нових костюмів. Всюди пахло свіжою весною і надходячими Велокодніми святами. Могутній звук святочних дзвонів від катедри св. Юра далеко розносився по всьому Львові. Остапчук і собі купив квіти і поїхав до Білецьких. Удома застав лише Сабіну, чим був дуже задоволений. Весело привітався з господинею, цілуючи обі її руки. Із кольорового паперу витягнув свіжі квіти.

— Дякую, пане Богдане! Фіялки — це мої улюблені квіти, — сказала вона, підносячи їх до лица і вдихаючи їх приємний запах. Не спускаючи з неї закоханих очей, Богдан пожадливо дивився в очі Сабіни.

— Ці фіялки нагадують мені мій далекий дім, — продовжувала задумано господиня. — Жила я за містом. Невеликий дім стояв в середині між овочевими деревами і різного роду квітами. Під кущами бузка ховалися фіялки. Дуже любила лягти на них і їхніми голівками натирати собі личко. Коли приходила до хати, то приносила зі собою їхні ніжні паҳоці. Моя добра бабця сміялася і говорила, що наш метелик сьогодні сідав на фіялки.

Затихла і ніжно доторкалася до пахучих голівок квітів.

— Хотів би я бути на їхньому місці бодай одну хвилину, — вирвалося несподівано у Богдана. Сабіна подивилася на нього поглядом, повним ніжності і таємничих обіцянок.

— Важко бути коло пані зрівноваженим, — оправдувався почервонілий гість.

Глянула на нього очима повними здивування.

— Такі очі, як має пані, я бачив тільки один раз у своєму житті, — завважив піднесеним голосом Остапчук. — Мала їх молода дівчина. Але тамті були без дозрілого жіночого погляду. Це було дуже давно, і від того часу зустрічав не одну жінку, але таких очей, на диво, ніколи більше не бачив. Тому не можу вийти з дива, що у пані є такі самі очі з тим самим кольором.

— А чи ті загадкові очі принесли вам щастя, що пан не може їх забути? — тихим голосом запитала Сабіна.

— Важко сказати, — відповів Богдан. — Це було в Туреччині. Приїхав я туди з вуйком у торговельних справах. Припадково запізнався з дівчиною з очима кольору морської трави. Була дуже гарна й молоденька...

— І недосвідчена, — вставила Сабіна.

— Так, була зовсім недосвідчена, — погодився Богдан. — Якийсь час ми дуже любилися. Залишила по собі дуже гарні спомини...

— Чи тільки приємні спогади? — сумно запитала господиня.

— А що більше могла залишити молода туркеня, вихована в багатому домі свого батька? — з призирством відповів гість. — Там виховували жінок тільки на те, щоб якнайкраще могли служити й задовольняти мужчин.

— Але коли хтось користується приемностями, то звичайно хоче їх продовжувати, — замітила знову Сабіна. — Чи пан не захотів часом оженитися з дівчиною, щоб ту приемність продовжувати на ціле життя?

— Що? Я, культурна людина, з дівчиною, яка ціле життя сидить на подушках на підлозі і, замість виделки і ножа, вживає свої пальці! — обурено скрикнув Богдан. — На собі не має европейської сукні, тільки довгі шаравари, і що б я робив з нею? Та й що б наші люди сказали? А до того її магометанська віра? — від здenerвування спітнів і витер чоло хусточкою.

— Ну, але ж ви самі сказали, що ви дуже любилися, а любили те, що бачили, — знову гірко зауважила господиня.

— Це, дорога пані, було вже дуже давно, — відгризся Остапчук. — Я тоді був ще дуже молодий і недосвідчений та не знов життя. Зрештою, думаю, що вона вже напевно не живе. А як навіть живе, то напевно стала вже старою і бридкою туркенею. Там дівчата розвиваються дуже скоро, їх віддають заміж, коли мають десять-одинадцять літ. Після тридцяти робляться старими і нещікавими.

— І пан більше ніколи не думав про неї? — знову вставила свою заувагу огірчена господиня. — А може ви зламали життя тій молодій і у вас залюбленій дівчині? Я стільки читала про велике

прив'язання і вірність східних жінок до своїх мужчин, в котрих вони глибоко залюлюються.

— Щиро признаюсь, что ніколи про те не думав, — признався Богдан. — Вона походила з багатої родини й дуже легко могла собі знайти старого й багатого турка. Правдоподібно, вона це напевно й зробила, бо там із таких ситуацій дуже легко і просто виходити.

— А якщо вона була жінкою іншої породи і перековання і після пана вже нікого більше не хотіла і не могла мати? — додала господиня.

Богдан уважно подивився на звужені очі Сабіни, що горіли дивним, небезпечним вогнем, якого дотепер він у неї ніколи не бачив.

— Мені дуже дивно, що ви її аж так дуже і вперто бороните, — зніяковіло й заклопотано звернувся він до Сабіни.

— Тому, що я сама є жінка, — по надумі вона твердо і з переконанням відповіла.

— Чи часом ласкова пані сама в минулому не пережила любовну трагедію? — зі співчуттям запитав гість задуману Сабіну.

Вона, відхиливши назад голову, дивилася йому прямо в очі і стримано заявила: “Я людина без минулого” і вільно засміялася. Встала і близько підійшла до нього.

— Раніше ви сказали, що хоч хвилину бажали б бути на місці тих квітів, правда? — схвильовано звернулася до Богдана, дивлячись на фіалки, які тримала в руках. Не чекаючи відповіді, сіла йому на коліна і свої білі руки занурила в його кучеряву чуприну. Гарячими і пристрасними поцілунками покривала його вуста, щоки й очі. Приємно заскочений Богдан її наступом, піддався її жагучим пестощам, забиваючи про цілий світ.

— Люблю вас, прекрасна пані, так, як ніколи нікого перед тим, — здавленим голосом щепотів закоханий по вуха безрадний Богдан.

Раптом вона зірвалася з колін і, поправляючи розбурхане волосся, поглядом, повним погорді, дивилася прямо на нього.

— Що сталося? — розпутчливо спитав здивований Богдан.

— Чи часом не хотячи я вас образив?

— Ні, не образив, — саркастично відповіла Сабіна. — Бажаю, щоб ви ніколи не забували своїх слів.

Гість хотів оправдуватися, та, не знайшовши відповідних слів, упав на коліна і пристрасно обняв її стрункі ноги. Очі Сабіни запалилися дивним вогнем задоволення і сатисфакції. У своїх ногах бачила упокорену і безрадну людину, яка заподіяла їй стільки терпіння і болів та через яку виплакала море сліз за його невірну любов. Тепер легко могла виконати свою пімсту й

присягу, що дала пророкові. Занята своїми думками, не звертала жодної уваги на його гарячі запевнення про його велику і безграницну любов до неї. Чула тільки нестерпні його попередні слова, які глибоко запали в її серце, — “Щиро признаюсь, що не думав про неї”. Як він міг так сказати і так глибоко її вразити, мовляв, вона для нього була тільки одною з перших-ліпших його численних коханок??!

Але рівночасно з тими гіркими думками відчувала, що її безграницна любов до нього ожива в ній із ще більшою силою, ніж перед тим. “Щиро признатися не хотів” — якийсь таємний голос нашпітував їй до вуха. Поблідлими вустами ледве видавила зі себе: “Мусить випити повну чашу сліз, що я їх виплакала за моїм втраченним коханням!” Її очі кольору морської трави стали ще більш зеленими і набрали дикий вигляд. Були подібні на очі пантери, яка є готова скочити на свою жертву, щоб її завдати смертельного удару. Після певного рішення зробилось їй легше на душі. Спокійним голосом звернулася до своєї безрадної жертви: “Прошу встати і себе не осмішувати та не старатися мене скомпромітувати”.

Остапчук нерадо піднявся і ще оп’янілій від свого кохання блудним поглядом дивився на свою пані, котра запанувала над ним і могла з ним зробити, що тільки сама хотіла. Він супроти неї почувався тільки її невільником, безнадійно залюбленим і абсолютно її відданим. Дивилася на нього і не бачила його. Тільки в голові щось їй пригадувало: ти зрадливий і невірний та самолюбний Богдан! Легкий флірт був у тебе завжди на першому місці. Пам’ятай, що рожі не тільки пахнуть, вони є здібні також вколоти до крові...

У передпокій почулися голоси Алекса і його приятеля, а також лагідний баритон Біленького. Сабіна пішла зустрічати чоловіка. Він поцілував її в уста, ті самі, що їх перед хвилиною так гарячо цілавав його добрий приятель.

— Чи Остапчук у нас? — невинно запитав жінки. — Якщо так, то дуже добре, — весело говорив Роман, — бо я сьогодні одержав знаменитий вишняк від моєї теті.

— Та ти його й так не п’еш, — почув голос приятеля зі сальону.

— О ні, сьогодні я його вип’ю, — заперечив господар дому, — бо дуже люблю ці вишні — це поперше, а подруге — його зробила моя дорога тета.

— А чому якраз ти так дуже любиш ці вишні? — засміявся Богдан.

— Тому, що в цьому вишневому саду я перший раз побачив мою дорогу Сабіну, — задоволено відповів щасливий господар. —

Вона тоді разом із Алексом зривала свіжі дозрілі вишні до чаю.
Тепер ти зрозумів, Богдане, в чому справа?

— Зрозумів, добре зрозумів, — з удаваною сердечністю
відповів не дуже то щасливий приятель дому.

Обід пройшов у веселому настрої. Білецький, як звичайно,
мав добрий апетит і смачно заїдав, що муха не сідала. Богдан час
від часу ловив на собі цікавий погляд Сабіни. При доброму
вишняку й смачному обіді настрій у всіх поправився. Жартували й
сміялися з веселих жартів, що їх розказував Богдан, і з хлопців, які
оповідали смішні історії про своїх учителів. Маленький Олег
спокійно сидів у високому кріслі біля батька і бавився маленьким
літачком. Після обіду хлопці подякували і вийшли на балькон.

— Вдома мої родичі хочуть, щоб я пішов на теологію, —
засмучено говорив невеселій Любко.

— А літачки забереш із собою? — жартував Алекс.

— Добре тобі сміятися, — заявив Любко. — Мій батько
поставив мені ультиматум: або на теологію, або...

— Або що? — перебив йому Алекс. — Якщо твоя мачуха
хоче тебе позбутися, то приходь до нас зі своїми літачками.

— А що скаже твоя сестра? — запитався здивований такою
розв'язкою справи Любко.

— Та що там мені сестра! — певно відповів Алекс. — Після
смерти мої родичі залишили мені великий маєток.

— Воно було б зовсім інакше, якщо була б жива моя бідна
мати, — зрезигновано додав Любко.

— А чи тобі дуже сумно без неї? — поважно запитав
Алекс.

— Після її передчасної смерти мною вже ніхто не
опікувався так, як вона. Кожного дня бачу її дороге для мене
обличчя перед собою, — сумно відповів Любко і загадково
дивився в далечіні.

— Зовсім не пригадую собі своїх батьків, — тихо сказав
Алекс. — Від часу моого раннього дитинства я бачив тільки Сабіну
і служницю. Ніколи я не вимовив слова “мама” або “тато”.

— Але ж вона тобі твоя сестра як рідна мати, — не
погоджувався з приятелем Любко.

— Та ніби так. Але все таки вона є для мене лише сестра, а
не мати, — без надуми заявив Алекс.

Сабіна стояла у напіввідкритих дверях і чула всю розмову
хлопців. Від останніх слів Алекса її боляче стиснуло коло серця.
Була діткнена до живого. “Чи я дійсно була йому тільки сестрою?
— гірко подумала. — Потаємно виносила його під своїми грудьми,
годувала своїм молоком, пестила і не відмовляла йому ні в чому.
Цілий світ хотіла пригорнути для нього. Та, видно, це все не

залишило у нього якогось глибшого почуття гейби синівського прив'язання чи вдячності". Відійшла до напівтемної спальні і гірко заплакала. "Люблю його більше і глибше, ніж Олега, — думала, зовсім виходячи з рівноваги нещасна Сабіна. — Цей маленький має свого люблячого батька, а цей старший — це заборонений овоч моого дівочого шаленого кохання. Чи хтось може належно зрозуміти її ролю сестри, будучи фактично матір'ю?" — при тих думках благально піднесла очі догори, немов би прохаючи помочі. Так, помочі! Але в кого? Хто є той всемогучий і благородний та прощаючий, що сотворив увесь світ і людей? Хто міг би зрозуміти її потішити зболіле серце матері? У Христа не вірила. Не була християнкою, а мусулманська віра не дуже їй відповідала. Правда, в закутинах серця залишилось їй щось дуже тепле і дороге від раннього дитинства, зокрема при споминах про бідну матір, стареньку бабцю і доброго діда. Пам'ятала ще про святого Миколая і дарунки під подушкою, Різдвяні свята й коляди, про Великодні свята і церковні такі радісні звуки дзвонів, кольорові писанки й велики та дуже смачні паски, що їх фахово вишікала бабця... Та все те було захмарене часом і далеке. Слабо пригадувала небезпечні і грізні революційні часи і таємничі голоси, що вночі виганяли їх з хати шукати пригод і небезпечних переживань. Опісля втеча до Туреччини і несподівана смерть заплаканої матері. Нове життя, повне інтриг і боротьби за привілеї і за існування. Відтак несподіване молодече перше закохання, неочікувана зрада й терпіння, терпіння та жадоба пімсти аж по сьогоднішній день...

Із сальону почула веселий сміх Богдана. З великою новозростаючою ненавистю подивилася в ту сторону, звідки доходив його сміх. Знову їй вчулися сказані раніше ним згірдливі слова про молоду туркеню, яку безжалістно покинув після того, як розкохав і нечесно використав її невинність, забиваючи про присяги її обіцянки любити її до смерті... Коли приїхала з чоловіком до Львова, нераз, не завважена ним, бачила його здалека. Почування, що їх свідомо ховала сама від себе, з новою силою, побачивши його, опанували її серце. Не могла побороти в собі велику спокусу частіше його бачити. Вкінці придумала стати його льокаторкою, що давало їй змогу, переодягнувшись, частіше його зустрічати та пізнати його родинне життя. Та це тільки скрішло в ній почуття кохання до нього. Почувалась немов хвора людина. Таємничі з ним танці на забаві й маскараді, фізична близькість його пожаданого тіла, його пристрасні дотики до її тіла, поцілунки і заклинання Богдана на вічну любов, змушували її зболіле серце битися так, як тоді, коли була молоденька і недосвідчена. У ті моменти цілковито забувала про свою присягу пімсти та про всі

свої прикрі переживання за минулий час. З кожним днем після зустрічі з ним переконувалася, що, мимо своєї слабої волі, вона кохає його палко й шалено, без огляду на несприятливі обставини та її подружжя з нічого не підозрюючим щасливим Біленським. Особливо, коли бачила його в своєму домі разом із своїм, так дуже на нього подібним, сином, нові мрії й нові надії на будуче разом з ним щасливе життя наповнювали щастям її серце.

Та ось несподівано сьогодні всі її мрії і пляни дістали страшний удар. Його слова, що, мовляв, щиро кажучи, не думав про неї, зруйнували все і гострими ножами врізалися в її серце. Злопам'ятливий мозок наповнився новою до нього злобою і ненавистю. Традиційна мстивість східньої жінки з новою силою пробудилася в ней. До того ще невдачні слова її сина дошовнили чашу її страшного горя. Встало і ключиком відкрила шухляду. Дуже скоро знайшла те, що шукала. Витягнула короткий кинжал, той самий, котрий так довго носила при собі для виконання пімсти. Взяла його в руки і глибоко задумалась. Починала мати поважні сумніви, чи фізичне і скоре його знищення дійсно принесе їй задоволення і належну сатисфакцію за довголітнє її терпіння. Мабуть — ні. Його коротке терпіння, скора смерть у ніякому випадку не будуть заплатою, рівною її мукам. Краще буде вбивати його не фізично, а духовно, довший час насолоджуватися муками його кохання і розлуки. Це і тільки це принесе їй пожаданий спокій і повну сатисфакцію. Треба діяти дуже хитро, поволі і рафіновано, щоб грратися з ним, як кіт з мищею, і поволі допроваджувати його до повного шалу. Від цього рішення дики вогники заграли в її зелених очах. Заховала кинжал до шухляди, замкнула її на ключ і, заспокоєна, з чарівною усмішкою ввійшла до сальону. Підійшла до чоловіка й любовно дивилася на нього. Розпромінений Роман віжно обняв її за стан і поцілував у вуста. Гість стояв збоку і, бачачи цей акт любові, аж скривився від шаленої заздрості.

— На хвилину, мое серце, мушу вийти до кравчих, але постараюся скоро повернутися, — звертаючись до Біленського, любовно сповістила Сабіна.

— Прошу тебе, котусь, уважай на себе, — просив по-материнському задоволений господар.

Виходячи, Сабіна кивком голови попрощалася з докраю поднервованим Остапчуком. Сліпа заздрість наповнила його серце, а розбурханий розум розплачливо шукав виходу з цієї неприємної ситуації. Після відходу Сабіни мужчини залишилися самі. Дальша розмова якось не клейлась. Остапчук увесь час дивився на двері, чекаючи приходу господині, та вона забарилася. Дуже хотів її ще побачити. Не дочекавшись її повернення, злий на всіх і на себе, відійшов додому.

Після того, як відійшов гість, дуже скоро повернулася Сабіна. Весела й задоволена сердечно розмовляла з чоловіком. Розмовляли пляни на надходячі Великодні свята. Рішили відсвяткувати їх дуже вроно, запрошуючи багато приятелів і знайомих.

Як тільки чоловік заснув твердим сном, напившись запареного Сабіною чаю, вона потихеньку встала з ліжка і, тримаючись за серце, важко дихала. В її голові шуміло від багатьох темничих голосів. Між ними вона пізнавала знайомий її голос, той, що наказував їй шукати емоцій і вражінь. Поступово одягнулась у старе мужське вбрання і з пакунком у руці бічними дверима вийшла на вулицю. Довго не чекаючи, зловила таксівку і приказала шоферові якнайскорше їхати поза місто знайомою її дорогою. За містом пішла пішки до самітної старої хати. Маленьке світло блистало зсередини. Стукнувши три рази, ввійшла до низької і малої кімнати.

— Ох ти, Боже мій, панич знову до мене, старого, завітав! — почула знайомий голос властителя хатки. Кинула пакунок на стіл. Старий, малій і похилій чоловік дріжачими руками склав подарунок на піч. З вигуком “Зараз, зараз виведу!” кинувся до дверей, кажучи: “Стойте у мене в теплі і пошані. Коло мене не дуже добре ведеться. Якби не панич та ваша поміч мені, то прийшлося б бідувати”. З-під лоба хитро глянув на гостя, чи часом не докине ще щось до пакунка. Шморгнув кілька разів носом і витер його брудним рукавом старої блузи.

— На, маєш, старий, грощі, ось тут, на столі. Не плач та виведи мені Зрілого, — скомандувала Сабіна.

Старий, натягнувши шапку й кожушину, поспішно вийшов з хати, а за ним і так званий панич. З малої прибудівки, що була за хатиною, вивів англійської породи молодого жеребця бронзової масті з білою зіркою поміж вухами. Сабіна підійшла до расового й здорового коня і рукою в черній рукавичці провела по його хребті. Із кишени витягнула цукор і піднесла його до теплих губ Зрілого. Вона спершу притулилася до його шиї і поласкала по стройній голові. Відтак легким скоком примістилася у вигідному сідлі. По хвилині гналася галопом по пустих полях, припавши всім тілом до коня. Вітер свистів в її вухах, весняний легкий дощик обливав її лиці, а вона мчалася шалено вперед у темноті ночі, забиваючи про все і про всіх. “Тримай мене, Зрілій, міцно” — приговорювала до вуха засапаного коня. Закрила очі й звільнила поводи, обнявши шию коня. Кінь ще гнався вперед, а вона, усміхаючись з надмірної емоції, насолоджувалась небезпечною їздою. Пізно вночі зміленого від поту Зрілого віддала під опіку старого дядька, а сама знаними дорогами, без слова прощання повернулася

до міста.

Голосно нарікаючи, старий чоловік сухими шматами обтирав спіtnілого й задиханого коня. "І ти, бідний, мусиш терпти від забаганок багачів. Та так воно вже є: хто багатий, той стає паном і живе коштом бідного, — приговорював старий, — Зараз я тебе трохи поводжу, а відтак заведу до твоєї теплої стаенки та дам тобі вівса й води. Тиждень-два будеш відпочивати. Мимо всього, твій панич все ж таки добрий і чесний хлошець"...

Сабіна ввійшла до спальні зі сніданком на таці.

— Вставай, любий, вже є коло дев'ятої, а ти ще спиш, — мило усміхаючись, сказала до чоловіка.

Напівзаспаний Білецький відкрив очі і, витягнувши з-під ковдри грубі руки, склав їх по-жівочому на зарослих грудях.

— О кицю, ти собі не уявляєш, який чудовий сон мені снисяся, — радісно заявив. З великим зацікавленням глишнув на тацу, де у великій кількості красувалися гарячі парівки, бутерброди, гаряча пахуча кава й молоко з добрым "кожушком".

— Ах, яка ти в мене добра і щира, — з вдячністю любовно подивився Роман на Сабіну. — Я дуже щасливий з тобою, мушу тобі признатись. Ну а як наш Олег спав вночі? — ще запитав жінки.

— Та добре, як завжди, — не дивлячись на чоловіка, вона відповіла.

— Виглядає, що надворі хмарно і, мабуть, збирається на дощик, — зауважив Роман, цілуючи жіночині руки. — Ласково прошу долити мені ще кавусі. Мені вийнятково все дуже смакує, коли ти сама мені приготовляєш снідання.

По обличчі Сабіни пролетіла загадкова усмішка.

— О, для тебе, мое сонечко, я дуже рада встати й раніше, щоб тобі догодити, — і кокетливо подивилася йому в очі.

Голячись, Білецький уважно розглядав пухлину під очима. Останніми часами його дуже мучила задуха і мав труднощі з віддихом. "Повинен перейти на строгу дієту", — подумав серйозно.

Щойно над ранком панство Остапчуки повернулися додому з великого приняття у Білецьких.

— Як бідно і непривітно ми живемо в порівнянні з ними, — скаржилася Міра Богданові. — Я хотіла б мати хоча б одну четвертину того майна і багатства, що вони мають. Який будинок, меблі, порцеляна, срібло і взагалі все влаштування! — захоплено говорила Остапчукова. — Свій кухар і дві служниці! Хто з наших приятелів може собі на таке позволити? А сама господиня дому! Це ж прекрасна жінка, небачена дійсна краса у нашему місті!

Таких багато немає. Чи ти бачив, як Яримович не міг очей відірвати від неї? А цей єгомость з метеликом звертався до неї тільки "Моя чарівна пані". Хто з нас міг думати, що такий собі нічим не замінний Біленський міг мати таку жінку? Ти, напевно, також захоплений, — звернулася з підозрінням до чоловіка.

— Що, я? — задумано й абстрактно відповів Богдан. — Я ніколи не звертаю уваги на дрібниці, а тим більше на порцеляну чи меблі.

— Ну, а про пані Сабіну ти щось нічого не говориш, що аж мені дивно, знаючи тебе. Зокрема, ти зі мною ніколи не говорив про Біленських, хоча перед тим ти часто їх відвідував, — даліше допитувалася вже заздрісна Міра.

— Що е з тобою? — роздратовано і тряпичи терпеливість відгризся Богдан. — Пані Сабіна гарна й інтелігентна жінка, нема де правди діти.

— А її брат? — продовжувала Остапчукова. — І чому ти був такий сумний, що аж вражало тих людей, що тебе знають?

— Як, по-твоєму, я мусів скакати? То не була маскарада! — скривив Богдан.

— То чого ти зі злости аж пінишся? — вже з плачем сказала Міра. — Останніми тижнями ти зробився зовсім неможливим без жодної причини. Вічно захмурений і злий приходиш пізно до хати і ніхто не може тобі догодити.

— Та дай мені спокій, жінко, ѹ не злости мене ще більше!

— голосно крикнув Богдан і вийшов з кімнати. Роздягаючись, закурив папіросу. По хвилині злісно погасив її в попільнничці. Закрив очі, вдаючи, що спить. Та сон його не брав. Тисячі різних думок дико вирували в його голові. Хотів якнайскорше заснути і позбутися тих неприємних гостей, що мучили його мозок.

На принятті почувався дуже погано. Добре бачив звернені очі гостей увесь час на Сабіну. Вона сміялася, легко кокетувала і жартувала. Своїм чаром і красою полонила всіх гостей. А він мовчки ѹ насуплено сидів і вмирав від заздрості. Найгірше, що не міг її показати перед жінкою і гостями. Після останніх їхніх поцілунків і гарячих пестощів він не був з нею насамоті навіть на одну хвилину. Вона почала його уникати і бути з ним завжди у присутності чоловіка. Не знав, що сталося і як пояснити таку зміну в її поведінці супроти нього. Лежачи почав пригадувати собі такі часті попередні пориви свого серця, які скоро кінчалися і ще скоріше забувалися. Були заміжні жінки дуже порядні, були принадні вдовиці, кельнерки, а навіть балерина, яка коштувала йому багато грошей... Усіх їх він тепер старанно оминав і тільки здалека низько кланявся. А от попала коса на камінь. Залюбився на життя і смерть так, що за нею світу більше не бачить. Здава-

лося йому, що без неї його життя не має найменшої вартості. Продовжував лежати нещасливий із затисненими вустами. Скільки вже разів постановляв і навіть присягався забути про Сабіну. Він міг легко підшукати собі і розлюбити нову жертву та жити весело й без журно, як колись за добрих часів. Однаке сила її чару була більша за його постанови і присяги. Будучи в склепі, як на шпильках ждав на вихід останнього покупця, поспішно замикав двері і прямо біг до її дому, щоб хоч на хвилину побачити свою чарівну пані. Це повторялося кожного вечора, і він або вмирав від заздрості, або шалено радів, коли вона обдаровувала його своїм чарівним усміхом...

Остапчукова проснулася від гамору дітей. Скоренько встала і, накинувши по дорозі на себе шляфрок, відкрила двері до кухні. Побачила, що діти розлили молоко на підлогу і почали битися. Нервова від недоспаної ночі, почала бити хлощів. Зчинився крик і галас. Розбуджений Богдан в нічній піжамі здивовано висунув голову через напіввідкриті двері, без слів гrimнув дверима і повернувся до спальні.

— Що я дам йому на снідання? — питала себе заклопотана Mira. — Нема більше грошей. Вчора видала все, що мала, на нову зачіску й нову сукню. А чи це оплатилося робити, коли ніхто з гостей навіть не звернув на неї найменшої уваги. Сиділа там, як манекен. Навіть власний чоловік удавав, що нічого нового не бачить. Сидів непривітний і злій. А вона, господиня, була чарівна. Живе в такому добре. Напевно не журиться, що має дати чоловікові на сніданок. Усі були нею захоплені. А Богдан? Чому сидів такий змінений і не свій? Чому брат Білецької вічно перебуває в склепі, а Богдан кличе його "мій хлопче"? Чому? Чому? — сумно питала себе Mira. — Напевно, їй він попав у її таємничі тенета. Але ж вона не звертала на нього жодної уваги? Так, правда, хоча могло це бути зроблено з розмислом, щоб її, нещасну, обдурити?

— при цій думці відчула, як її руки й ноги задеревіли. Скулилась від цієї страшної думки. Уста її ледве шепотіли: "Милосердний Боже, не допусти до цього. Це буде моя смерть. Та чи можу я рівнятися з нею? Ні, напевно, ні!" — гірко думала й заплакала.

До кухні ввійшов молодший син:

— Мамо, чому ми не снідаємо? Дуже хочу їсти.

Взяла його за руки й притягнула до себе:

— Дитино ти моя, не знаєш, як тяжко мені жити. З'їжте щонебудь та йдіть до школи, а на обід, може, я щось більше роздобуду, — змученим голосом сказала Остапчукова. Цілий день плакала і не доторкнулася до їжі. Увечері дивилася на годинник, чекаючи на чоловіка. Прийшов, як тепер звичайно, пізно. Догадалася, де був: приніс із собою таємничі пахощі, що їх вона з

приємністю вдихала в хаті панства Біленьких. Від цього часу невидимий хробак почав гризти її слабе здоров'я. Перестала зовсім їсти і дуже схудла. Зрезигновано весь час повторювала: "Усе пропало, нічого я не в силі зробити". Згорбившись, тінню ходіла по своєму занедбаному й неохайному помешканні.

У лябораторії над мікроскопом сидів Біленський і своїми короткозорими очима в тяжких окулярах дивився на шину у грубому білому горняткові. Час від часу скляним патичком мішав рідину. Зітхав, протираючи очі, і знову заглядав до мікроскопа. Бачив круглі й подовгасті плямки. Незадоволений тим, що бачив, піднявся з крісла і, заклавши руки за спину, походжав по кімнаті. З маринарки жакета витягнув папір, списаний шифрами, розложив його на столі і при помочі лінійки перевіряв обчислення. Заглиблений у рахунках, не чув легкого стукоту в двері.

— А, мое поважання! — раптом почув за спину. Поправивши спінні окуляри, пішов назустріч незнайомому гостеві. "О, а це пан Людкевич!" — здивовано скрикнув Роман. — Прошу, прошу, пане колего!"

— Вибачте, я, може, не попав у добрий час, може, перешкоджаю у вашій праці? — оправдувався заклопотаний гість.

— Не шкодить, не шкодить, — ввічливо відповів Біленський. — Я дуже радий вас бачити. Навіть перед хвилиною думав про вас.

Зручно підставив гостеві вигідне крісло.

— Приємно мені вам сказати, що у вас, пане колего, є геніальні осяги. Коли починаю думати, як високо ви зайдли у своїй праці, то мої власні осяги виглядають дуже мізерно. Дуже часто зневірююсь у своїх лябораторних дослідах і закидаю собі, що в мене не вистачає здібностей і терпеливості.

— Дуже помиляєтесь, пане колего, — поважно відповів гість. — Ви здібний і пильний молодий вчений. Мусите мати більше віри в самого себе. Працюйте в ім'я чогось конкретного.

Близче підсунув крісло до Біленського і з вогнем в очах говорив:

— Одні з нас працюють для слави, інші для грошей, а ще інші для... Тут він на хвилину застгановився і немов би стидаючись своєї щирості, тихо продовжував: — А я працюю для своєї дружини і для неї присвячу всі свої винаходи. І коли часом мені бракує терпеливості або коли невдача знеохочує мене до дальшої впертої праці, тоді витягаю з кишені знімок моєї дружини Яніни. Дивлюсь на неї, і нова енергія наповнює мое тіло й мій ум. От так і ви робіть, пане колего, — радив шановний і заслужений гість.

На ці поради Біленський зрезигновано усміхнувся. Настала між науковцями хвилина мовчанки.

— Та менше з тим, — продовжував гость. — Не робіть собі великої проблеми з моєї вам поради. Ось у мене в неділю припадають іменини моєї дружини. Покищо я тримаю у таємниці перед нею мій новий винахід, над яким ще працюю. Хочу йї зробити велику несподіванку. І коли буду готовий, тоді оголошу в газетах. Мій винахід принесе велику користь для всього людства.

Гість устав і підійшов до дверей. Відкрив їх і заглянув до довгого й порожнього коридора. Переконавшись, що нікого немає, закрив двері на ключ і таємничо півлолосом почав говорити:

— Приятелю, я ще з дитинства думав про те, як би то найкраще мені було б підглядати, що робить мій батько в своєму кабінеті. Але не так, як звичайно роблять усі діти — через дірку від замка, ні, мене це ображало. Я мріяв бути у своїй кімнаті і при помочі дзеркальця дивитися крізь стіну до батьківського кабінету. Мій батько був аптекар. Мав речі великої вартості. Кохався в них так, як кохаються з живими людьми. До середини впускав мене два рази на рік — на Різдво і Великдень. Мати садовила мене на високе крісло і наказувала не рухатися. За хвилину приходив батько і приносив подарунки. Неспокійно дивився на мене. “Встань, Фелікс, з крісла! — приказував. — Йому двісті літ. Сам Суворов сидів на ньому, коли був у Варшаві”. Мати усміхалась, а батько давав мені подарунок. Я його цілував у руку, сідав на килим і розглядав дивовижні черепи, що рядком стояли на полицях шафи за склом. Дивився на почернілі від старості столики, лямши й інше барахло. Коли я підріс і пішов до школи, то довідався, що таких магічних дзеркал нема і що до великої кімнати батька заглянути не можна — вона була завжди замкнена на ключ. Тоді я почав думати над таким винаходом. Ця думка мене зовсім полонила. І чи я сидів над латиною, чи перекладав грецьку мітологію на українську мову, то завжди думав про мої дзеркала. По закінченні політехніки і захисту двох докторатів з фізики і хемії ще більше не опускали мене настірливі думки про мій фантастичний винахід. Пізніми годинами почав у своїй приватній лабораторії секретно працювати над своїм проектом. Захоплений своїми дослідами день і ніч, крім моєї фахової праці, думав про них і присвячував цій ідеї весь час. Так пройшла моя молодість. Оженився випадково при дивних обставинах. До одруження працював з цікавости, а тепер з любові до своєї дружини.

Затих і дивився розумними очима на зацікавленого Романа. Цей останній з повним зрозумінням твердо потиснув йому руку. Були добрими приятелями вже довгі роки, хоча ще ніколи не гостилися чи випили склянку вина за своє і своїх родин здоров'я.

Взаємно себе респектували і почували один до одного велику симпатію. Пан професор Людкевич був старший від Романа на яких п'ятнадцять літ. Часто, як тепер, ділився з Білецьким інформаціями відносно своїх численних винаходів, заки ще про них подавав публічні відомості. Довіряв йому і любив давати до перевірки щось з математичних чи хемічних обчислень. “Візьміть, пане колего, — казав, — і перевірте те все своюю свіжою і мудрою головою”. І колега дуже радо це виконував. Дивувався його сміливим проектам. Нераз сам радився з мудрим професором, коли мав проблеми зі своїми дослідами.

Щойно тепер професор зауважив розложені на столі різні нотатки й папери.

— Чи ваша праця іде добре вперед? — зацікавлено запитався Білецький.

— Не дуже, — відповів Роман, занятий перевіркою обчислень професора. — Як звичайно, все у вас в порядку, — додав Білецький.

— Хоч у мене вже стара голова, але ще добре думає, — похвалив сам себе задоволений Людкевич. — Ви знаєте, що все, пане колего, є в руках Провидіння. І хто зна, чи воно не вибрало мене служити добром людству. Хочу вам похвалитися, що я вже на порозі здійснення моого амбітного винаходу. Сьогодні вперше при дослідах вдалося мені бачити крізь стіну, хоча ще не дуже виразно, речі в іншій кімнаті.

Білецький аж підскочив від несподіванки, бо сам не вірив у таке фантастичне відкриття.

— Чи щось таке є дійсно можливе? — викрикнув голосом, повним подиву для геніяльного винахідника.

— Останній експеримент зроблю на своїй дружині перед днем її народження, — гордо заявив професор. — А наступним будете ви, очевидно за вашою згодою. Для успішного висліду мені треба буде знати колір ваших очей і коефіцієнт електричності у вашому тілі та віддаль, на якій ви будете рухатися. Ті правила відносяться до живих тіл, — закінчив професор.

Білецький відчув, як йому пересохло в горлі.

— Не знаходжу відповідних слів, щоб висловити вам мое велике признання і мій подив для вас! — радісно скрикнув Роман.

Попрощавшись, задоволений Людкевич вийшов на вулицю, безмірно щасливий, що зробив таке велике враження на свого приятеля. “А що скаже моя люба і вірна дружина Яніна, коли довідається, що я, сидячи у своїй лябораторії на вулиці Коперника, буду обсервувати кожний її рух на вулиці, в скlepах і цукорні, до якої вона дуже часто заходить?” — задоволено продовжував снувати радісні думки славний професор. — Хотів би

я бачити власними очима це велике її здивування і радість з моого винаходу. Відтак — заслужена велика сенсація у пресі, поважні гроші і довго пляновані чудові вакації на Рів'єрі і, напевно, нагорода Нобеля. Цей винахід буде завершенням моєї наукової утяжливової праці. Велика й щаслива будучина стелиться перед нами. Тепер зможу весь мій час і енергію посвятити виключно для коханої дружини. Віддам для неї решту моого життя як славний на весь світ геніальний винахідник і доброчинець людства. Ще сьогодні я йду собі по хіднику і ніхто не звертає жодної уваги на згорблену постать геніального винахідника. Але це все радикально зміниться у дуже короткому часі, після того, як я проголошу про свій винахід у пресі. Стану славним на цілий світ. Малі діти будуть показувати пальцями на мене на вулиці, а старші з пошаною будуть знімати капелюхи переді мною. Будуть боятися мене як людини, що зможе контролювати їхнє життя, хоча я ніколи не думаю вживати його для особистих і дрібних цілей. Мое ім'я і Ніни залишиться навіки на сторінках історії. Назву свій апарат феліксніном — це є Фелікс і Ніна. Як це гарно звучить!

Ішов і щасливо усміхався сам до себе та до своїх рожевих мрій.

Цієї ночі професор зовсім не спав. Щільно затемнені вікна приватної лабораторії не пропускали денного світла кінця весни. На великому довгому столі, заставленому дивовижними приладами, стояла чорна середньої величини конструкція, яка нагадувала старий модель фотоапарата. Число “А” — середина апарату була заповнена сочками різної величини, покритими в різний спосіб амольгамою. Тут же получені металеві і скляні рурки були наповнені кольоровою рідиною. Недалеко від апарату стояли машини винаходу самого професора. Машина число “В” збирала сонячні промені в одно пасмо. Друга машина своєю будовою нагадувала апарат Рентгена, а третя, обвинена дротами, була получена з малим акумулятором, який стояв на підлозі. Уся підлога була сильно заплямована різними кvasами.

У двері хтось легко застукав, і професор почув за дверима шарудіння ніг. “Прошу зачекати хвилину”, — подразнено відповів. Оглянувся навколо і тільки тепер зауважив годинник на столі, котрий показував дев'яту годину. Потер рукою своє втомлене чоло і з любов'ю подивився на машини — мозольну працю свого життя. Поволі встав і, розпростовуючи плечі, кроком ментально перемученої людини подався до дверей. Відкрив двері і впустив служницю до лабораторії. Була це старша жінка з сусіднього села. “О Боженьку! — викрикнула вона. — Так працею забивається цілими ночами і днями. А диму й тютюну скільки на підлозі! Чи можна позамітати?”

— Ні, ні! — перелякано скрикнув професор. — А чи пані вже встала?

— Ще не встали, прошу пана. Чи можна піднести на вікнах заслони? Надворі Божий рай. Сонечко світить, пташки співають так, що аж хочеться жити.

По хвилині надуми професор наказав служниці відкрити заслони. Через маленькі вікна сонце потоком влилося до темної кімнати лябораторії. Поскакало по машинах, потім перебігло на змучене обличчя старої людини в зім'ятому вбранині і залишилося на підлозі. Професор задоволено подумав: чим більше сонця, тим кращі висліди. Любовно погладив машини і заговорив до них: “Напевно не заведете мене у моїх дослідах, правда?”

Служниця оглянулася. Не була вже більше заскочена дивацтвом свого хлібодавця. За п'ять літ, протягом яких вірно служила панству Людкевичам, не одне бачила в його лябораторії. Була свідком, як він цілував якісь дзеркала і, як до живих, говорив до них. Коли одного разу професор забув замкнути свою лябораторію на ключ, вона ввійшла всередину. Її абсолютно це було заборонено, та цікавість перемогла. Обережно взяла одно з дзеркал і заглянула до нього: свій ніс побачила там, де було вухо, а де були вуха, на неї дивилися очі, але не її власні, а якісь дивовижні. Цілий зуб був на чолі, а підбородок тягнувся до грудей. Перестрепена, поставила дзеркало на стіл і почала хреститися, обмащуючи своє лице третячими руками. Як опалена, вискочила з лябораторії, забувши закрити двері. Задихана, вбігла до лазнички і заглянула в люстро. Побачила, що все було на своєму місці. І хоча її обличчя вже не було молоде, та все ж таки було її власне. Опісля професор сварився з нею за недогляд. У неділю пішла до сповіді і причастя. Боялася чарів, щоб не причепились до неї. Це було спочатку. Тепер вона вже не боялась дзеркал, машин, які таємничо гарчали по ночах. “Прошу нічого не рухати! — приказував професор. — Усе залишіть так, як є”. Схилилась і підняла з підлоги якийсь папір. “А що з ним робити?” — запитала. “Дайте його мені! — кинувся господар. — Він є дуже важливий”. “Так завжди з тими дуже мудрими — подумала, — і нащо йому той папір, залитий якимсь брудним плином?”

Попросив служницю принести йому сніданок. Коли вона вийшла, професор з насолодою почав пити гарячу й пахучу чорну каву. До булок і масла навіть не доторкнувся. Машини тягнули його до себе. Почав наливати якісь рідини. Промені сонця, що були на підлозі, ясним пасмом влетіли до одної з машин. Почувся якийсь шум так, як би хтось важко дихав. Професор дивився до середини машини. Через сочки й дзеркала побачив себе, який хитався на всі сторони. “Тяжко йде, що має бути? — подумав.

— Все точно обчислене й перевірене". Закусив уста з напруження. Дзеркала, що висіли на дверях лябораторії і по всіх кімнатах помешкання нагорі, відбивали неясні предмети. Він натискав гудзик за гудзиком. Відтак автоматично нарегулював досить велике дзеркало, що лучило його лябораторію з дзеркалами по цілому помешканні. Одна з машин пасмами втягала промені сонця. Близьче нагнув голову до свого апарату. Через сочки невиразно побачив ліжко, на якому лежала його Ніна. Нарегулював образ на малому екрані і виразно бачив її, як вона, солодко зіваючи, розпростовувала свої рамена. Вона подивилась на годинник і різко зіскочила з ліжка. Зовсім гола побігла до лазнички, де вже служниця приготувала ванну. Налила до води парфумів і з приємністю занурилася у ванну. Професор уважно дивився і рівночасно прислухався до шуму машин. Був здивований, що Ніна бере ванну якраз тепер. Звичайно вона це робить увечері перед тим, як іде спати. Коли побачив її голе тіло, то незважаючи на втому, ще кров заграла в його жилах. "Моя Ніна, моя чарівна Ніна, — любовно шепотів сам до себе. — Скоро, дуже скоро прийде час, що я вцілості присвячу весь мій час і сили тільки тобі. Машини, винаходи, виклади в університеті — все те залишу. Будуть тільки щасливі Фелікс і кохана Ніна!"

Ніна, обтершись мохнатим рушником, вернулася до спальні і почала вбиратися в нову й дорогу спідню білизну. "Що це має означати? — думав професор. — Я її виразно просив, щоб убралися в цю нову білизну тільки в день своїх іменин". Ніна скінчила вбиратися і пішла до їdalyni, де на неї чекав уже накритий служницєю стіл. Зі смаком пила пахучу каву і зайдала парівками з маслом і медом.

— Чи ти, Мотре, вже панові занесла снідання? — спитала служницю.

По хвилині наділа на голову капелюх і, тримаючи в руках торбинку і рукавички, стала коло дверей лябораторії.

— Скажи, серце, чи перешкоджаю тобі? — усміхаючись запитала чоловіка.

— Мушу бути на дванадцяту годину у кравчих, відтак піду до склепу купити деякі мені потрібні дрібниці. Як буде час, то, може, ще загляну до мамусі. Буду вдома трохи пізніше. Полуднуй сам, татусь!

— Па, — почула ніжний голос занятого чоловіка. Задоволена ї щаслива збігла по сходах на вулицю.

Професор протер хусткою спіtni окуляри. Скільки ще потрібно удосконалювати образ, шишіння, тріскотіння! Нагнувся нижче і не побачив нічого. Почав знову натискати гудзики і підливати речовини. Нічого з того не виходило. Тоді встав і

вийшов із хати. Думав, що мусить догнати Ніну і спитати її, чому вона сьогодні вбралася в цю нову й дорогу спідню білизну. Потім підемо до ресторану, а ввечері обіцяв собі взятись за дальшу працю. На трамвайному перестанку догнав дружину і крикнув до неї, щоб зачекала, але вона всіла до надходячого трамваю і поїхала. Він всів до другого. Перед великим склепом вона висіла і, не оглядаючись, увійшла до середини. Бачив, як вона купувала дорогі перекуски, пляшку доброго вина і папіроси. “Моя дорогенька має таке добре серце, — думав професор, — що напевно помагає якісь незаможній родині. Робить добре християнське діло. Я сам радо хотів би їх запізнати і тому піду за нею, — рішив професор, — вона напевно дуже здивується, коли побачить мене у кравчих. Але чому вона вступала до склепу мужських речей? О знаю, знаю: напевно купила мені щось гарне на мій день народження. Як це буде гарно, коли ми обое будемо гарно одягнені! Мушу сказати, що моя жіночка завжди пам'ятає про мене. Піклується мною з материнською любов'ю, за що я їй дуже і дуже вдячний. Дуже скоро будемо багатими, і щойно тоді добре заживемо...”

Ніна в склепі вибрала пару гарних сорочок, дві пари скрипеток і піжаму. Вийшла зі склепу з пакунками, і професор хотів підійти до неї і помогти її нести. Але якесь невиразне почуття наказало йому здергатися від цього. Ніна йшла скоро, не оглядаючись на сторони. Завернула в бічну вуличку і попрямувала до старого двоповерхового будинку. “Цікаво, чому вона туди заходить? — питав себе Людкевич. — Її кравчих живе у протилежній стороні. А може якась стара і бідна жінка потребує помочі? Останнім часом Ніна дуже занята старшими і бідними людьми, — успокоював себе професор. — Але чому вона йде аж так далеко та ще й з пакунками?”

Нарешті, Ніна ввійшла до будинку і зникла. Професор після короткої надуми обережно пішов за нею. Брудні сходи вели нагору, а другі такі самі вели вниз, в сутерени. Звідтам чув виразно голос своєї вірної дружини. Її голос звучав весело й радісно. Заінтергованій, він потихеньку зсунувся вниз і притиснувся до брудної стіни. Тримаючи пакунки в обох руках, Ніна залишила двері напівлідкритими. Приголомшений професор побачив брудну кімнату з поламаним столом і переверненим кріслом та залізним ліжком, на якому напівголий лежав молодий мужчина. Він негайно встав і підійшов до Ніни. Обнявши її за стан, почав пристрасно цілувати її вуста. Бідний професор хотів крикнути, але не міг. Голос не виходив із його горла. На стіл Ніна випаковувала смачні перекуски, вино й папіроси. Дві сорочки примірювала на його плечах. Він, голий, одягнув на себе піжаму. У міжчасі Ніна

весело розказувала про свого чоловіка. Почала наслідувати його згорблене ходження і старече забудькувате говорення. Вони обое сміялися до сліз. “Ніна, за що?!” — хотів крикнути, та голос не виходив, а його ноги, здавалося йому, вросли в підлогу. По хвилині вона відкрила свою торбину і висипала з неї на ліжко всі дрібні й паперові гроші. Відрахувала для себе на трамвай, а решту молодий чоловік склав до кишень піжами. Не гаючи часу, потягнув Ніну до ліжка. Повернувшись до дверей і ногою грімко їх закрив.

— Ніна, Ніна! — стогнав приголомшений і зовсім безрадний і заплаканий професор. — Що робиш, те я все бачу і чую на свої власні вуха й очі. Це ти з мене на старість робиш дурні і причіпляєш мені роги! Хай важка і заслужена кара Божа впаде на вас обох, прокляті зрадники!..

Як приволікся додому, він не пам'ятав. Коли в поспіху відходив, забув замкнути на ключ лябораторію. Увійшов і важко опустився на крісло коло машин. Вони дальнє шипили й гуділи. В їхньому щипінні професор неначе виразно чув посміх над собою: “Ха! ха! ха! Винайшов нас для добра людства. Ми тобі показали, на що здібні так звані добре люди. Хотів без їхнього дозволу знати, що вони роблять? От і переконався на досвіді власної дружини, коханої і вірної Ніни, до чого це доводить!”

Сидів і пригадував собі, як п'ять літ тому, в один з недільних гарячих літніх днів не міг більше всидіти в задушливій лябораторії і рішив вийти десь на свіже повітря. Так, як був убраний у заплямленому різними квасами вбранні, вискочив на вулицю. По дорозі захопив якийсь капелюх і машинально натягнув його на спітнілу голову. Він уже привик ніколи не надавати великої уваги до своєї особи, чим був добре знаний між своїми студентами. На найближчому розі зловив таксівку, і на запит таксівка, куди їхати? — скрикнув: “За місто, прошу!” Їхали довгий час мовчки, як завжди. Він і тепер увесь час думав про свої машини, дзеркала і сочки. Коло невеликого ліска таксівка зупинилася. Професор розплатився і безцільно подався у тінь невисоких дерев. Довго блукав по лісові, розім'яючи старі кістки. В одному містці почув веселий сміх більшого товариства, що доходив до нього з протилежності сторони невеликого потічка. Хотів перескочити через нього, та посковзнувся і впав у зимну воду. Заки виліз і знайшов свої окуляри, почув над головою веселі молоді голоси: “А, мое глибоке поважання, пане професоре! З якої це нагоди ви тут опинилися та ще й задумали викупатися в убранні й мештах? Прошу подати ручку, то я вам радо поможу”. Слантелічений і мокрий до сорочки професор підніс голову і побачив трьох молодих мужчин у товаристві старшої пані. “А що там сталося?” — вока запитала. “Нічого надзвичайного, —

відповів один із них, — витягнув із дна морського свого професора". Професор почув, як десь там позаду дві панни весело зареготали. Нарешті, мокрий і забруднений вийшов з проклятого потічка. Розгублено дивився на свого студента і молодих майже голих, у купальних строях панночок.

— А чи часом пан професор не поранив собі руки і не потовкся? — улесливо питала старша панна. При тому подивилася йому в очі, а він, червоніючи і зрозумівши свій жалюгідний вигляд, тільки заперечуючи кивнув головою.

— Просимо пана до нашого товариства, — запропонувала старша пані.

— Вибачте, але я мушу трохи помитися, — відновів професор.

— Ніна, прошу принести панові рушник до втирання, — наказала старша пані одній зі своїх доньок.

Коли славний винахідник підійшов до товариства, то панянки вже встигли переодягнутися в ясні легкі суконки. Вже трохи заспокоєний професор оглядався на всі сторони, щоб зорієнтуватися як у місцевості, так і в товаристві.

— Це моя тета і кузинки, а це професор університету пан Людкевич, який є всіма нами дуже шанований і респектований, — з удаваною повагою представив присутніх Ярко.

Старша пані поважної будови із солодким усміхом говорила: "Нам дуже приємно зашізнатися з нашим славним науковцем. Наш Ярко часто й багато нам про вас розказував".

— Вибачте, шановне товариство, що так нефортунно ми познайомилися, — відповів професор. — Літня спека й міська задуха вигнали мене з міста. Я зовсім не був приготований зустріти таке приємне товариство.

— О, це нічого, — сказала старша пані. — Ласково просимо сідати ось тут разом із нами, а ти, Ніна, трошки посунься і зроби місце для нашого гостя. Мартусю, прошу принести панові професорові пляшку холодної лімонади, — скомандувала енергійна пані Гусакова.

Серед молодого й веселого товариства професор і не зчувся, як довгий і гарячий літній день поволі кінчався. Почувався добре перед молодих і в товаристві милої старшої пані. Коли прийшла хвилина розійтися, то він щиро дякував усім за так гарно проведений день.

— Пане професоре, дуже просимо вас прийти до нас завтра на скромний обід поміж шостою і сьомою годиною вечора, — запропонувала, приємно усміхаючись, пані Гусакова. Приємно заскочений Людкевич радо прийняв неочікуване запрошення.

— Ярко, що це за чудак, такий смішний зі своєю

розтріпаною бородою? Чи він жонатий? — живо розпитувала зацікавлена старша пані. Вона, нещасна, мала аж три доньки до видання.

Ярко почав оповідати різні смішні жарти про свого професора як одного з найбільших забудьків серед усіх професорів. Вічно розсіяний і задуманий, у брудному й витертому плащикові, в заплямованому жакеті та в старих дірявих черевиках. Одного разу прийшов на виклади в піжамі й у нічних капцях на ногах. Іншим разом показався в гальошах на босих ногах...

— Ах, дурниці ти говориш, Ярко! — накинулась на сестрінка Гусакова. — Я тебе поважно питала, чи він жонатий, бо це для мене найважніше, а ти мені плеєш теревені.

— Ні, тіточко, він не є жонатий. Багато курить. Має свою хату й ліабораторію, щось там винаходить, — оправдувався Ярко.

— А чому це тіточку це вас аж так цікавить? — задирливо запитав молодий кревняк. Не звертаючи уваги ні на кого, пані Гусакова заговорила сама до себе: “Напевно є багатий, бо не виглядає на такого, що батярує. Такий тип і жінці дасть добре і вигідне життя”. При цьому уважно подивилась на свою старшу доньку Ніну.

— Мама тільки й шукає кавалерів для нас, — відізвалася наймолодша Ляля.

“Добре тобі говорити, ти ще маєш багато часу, — подумала Ніна, — але я вже після тридцятки стаю старою панною, і для мене багато вибору вже нема. У моїй ситуації і на старого професора треба звертати пильну увагу”.

Гумор у неї зовсім зіпсувався. Навколо вуст зібралися дрібні зморшки, а на чолі з'явилася поперечна борозна. “Старий муж, грізний муж, не боюсь я тебе і не люблю тебе” — пригадувала пісню, що її недавно чула від товаришки. Ця її товаришка вийшла заміж за старшого від неї на двадцять літ. Та якось дає собі раду не зле. Має на багато молодшого від себе коханця, якого й утримує. Наша мама є практична і з досвідом жінка. Вона говорить правду, і я повинна вийти заміж за доброго й несміливого професора. Тоді я дійсно добре поживу і зможу його водити за ніс, як захочу. Цікаво, чи такий гриб ще може залюбитися? Уявляю собі його, що клячить у моїх ногах при освідченні: одною рукою тримає мою руку, а другою тримається за крижі, бо не може встати з підлоги.

— До кого кузиночка так солодко усміхається? — глузував Ярко. — Таж шановного професора тут уже нема, хіба, може, до мене?

— Вже приїхали. Ніна, вставай перша, — попишаючи сестру, приговорювала Ліля і легко вискочила з трамваю на землю. “Ну й коза, — подумала Ніна зі злістю, — вона ще може

добре скакати..."

"Пам'ятаю до дрібниць, коли перший раз прийшов з візитою, — пригадував собі професор. — Мое серце билося, як колись, за молодих літ. Так, так, вони мене не відзначали. Я з'явився в новому вбранні, з поголеною бородою і з букетом білих, ніжних хризантем. Я сам собі подобався, коли випадково заглянув до люстра. Хотів сподобатися тільки їй одній. Не бачив підсміхнених мін сестер і товаришок. Почував себе добре між молодими. На шкінках ганявся за метеликами, збирав квіти для коханої Ніни. Дуже любив бути насамоті з нею, щоб їй сотий раз заявiti про свою любов. Від почуття любови, першої і, мабуть, останньої в його житті сам трохи помолодів. Потім відбувся скорий шлюб і перейшли медові місяці. Та, яка сміло могла бути його доночкою, вчила його, як треба кохати свою жінку. Був залюблений, щасливий, і навіть на думку йому не приходило питати її, де вона навчилася всіх секретів кохання"...

Сидів довго в задумі, заглиблений у спогадах минулого. Навіть не чув, як машини перестали гудіти. Прикрив очі і почув неначе якийсь великий тягар давить його голову, а на голові немов би виросли йому якісь роги. Несамовита лютъ і розпушка ним заволоділи. "Роги! Роги!" — почав кричати і в напівбожевіллі почав дерти волосся з голови. Задиханий і жалюгідний, тримав у руках космаки сивого волосся. В його голові гуділо, як у якийсь майстерні. Йому здавалося, що тисячі молотків б'ють об гаряче заливо. Зірвався на ноги й дико, неначе ранений звір, заревів на весь голос:

— Ніно! Ніно! Чому ти мене так принижуєш і ганебно зраджуєш? Чи я колинебудь робив тобі якусь кривду? У всьому тобі догоджав і нічого не жалів. Я ж тільки й жив для тебе, щадив гроши, щоб ти могла мати все, що тільки забажаєш. А ти так мені віддачуєшся, що маеш коханця та ще й утримуєш його за мої важко запрацьовані гроши!...

Гірко плачучи, почув, як хтось несміливо застукав у двері.

— Чи пан професор будуть їсти вечерю, чи зачекають на пані? — тихо запитала служниця. Коли не одержала жодної відповіді, відійшла до кухні.

Через деякий час почув легкі кроки дружини. Чутко було, як весело наспівувала модне танго. Зупинилася коло зачинених дверей і солодким та люб'язним голосом почала говорити:

— Не гнівайся, татусь, що забарилася. Я довго чекала у кравчих і шукала в склепі за гудзиками. Йшла додому пішки, щоб дати більше грошей для тієї бідної матері, яка має доночку хору на

сухоти. Стараюся бути ощадною, як тільки це є можливо.

Не одержавши жодної відповіді від чоловіка, щаслива, що не має жодної сварки, відійшла до спальні і, задоволена собою, заглянула до великого люстра. Підгудрила ніс, підтягнула губною помадою вуста і недбало сіла на ліжко. Відтак закурила папіроску і, не дочекавшись чоловіка, повернулась до їdalyni. Зі смаком заїдала обід. Не чула й не бачила, як професор дав служниці гроші і послав її до склепу за папіросами. Також не чула, як він потихеньку ввійшов до їdalyni. Була занята, споживаючи смачний обід. Він стояв у дверях і уважно дивився на неї. "Кінець усьому!" — голосно скрикнув. Вона, заскочена погрозливим його голосом, встала з крісла і зі страхом поглянула на нього, бо ще ніколи він не промовяв до неї таким гострим тоном. "Прошу зайти на хвилину до лябораторії", — сказав металевим голосом. Ідучи вниз, вона думала, як би то брехнею вимотатися з неприємної ситуації.

Професор сів на крісло і вдивлявся в їхній шлюбний знімок, що стояв на столі поміж машинами. Не оглядаючись, у поспіху злучив два дроти, і страшний гук потряс цілим будинком, розсаджуючи стіни і стелю...

Біленський їхав трамваем з університету додому. Через відхилене вікно дивився на хлопців, які продавали газети. Вони щось завзято кричали, і люди розхапували їхні газети. Це мусить бути щось важне, — подумав. На одному з перестанків знову почув крик хлопців: "Страшний вибух у лябораторії! Смерть на місці професора фізики і хемії та його дружини!" Насилу видер газету з рук сусіда і блискавично прочитав страшну новину. Відразу зрозумів, що це напевно відноситься до його приятеля професора Людкевича. "Боже! Яке велике нещастя!" — скрикнув і, розпихаючи людей, вискочив із трамваю. Не оглядаючись, біг, як божевільний, до мешкання колеги. Відтак, змучений, взяв таксівку, щоб якнайскорше доїхати до місця трагедії. Додому прийшов пізно, зовсім розбитий і сумний. Вже на порозі розказав Сабіні про жахливий випадок і без обіду та не роздягаючись повалився на ліжко. Над самим ранком сильний стукіт у двері розбудив цілий дім. Біленський зірвався з ліжка і пішов відмикати замкнені двері. Перед собою побачив поштового урядовця, котрий вручив йому телеграму. Передчуваючи щось недобре, затримався в передпокою, не маючи відваги сам відкрити телеграму. У тому моменті надбігла розбуджена Сабіна. В елегантному шляфроку, з розпущенним своїм пишним волоссям в поспіху підійшла до чоловіка і, взявшись з його рук телеграму, негайно її прочитала. "Ох, що за нещастя!" — скрикнула. Підійшла до чоловіка і з удаваною ніжністю погладила його по напівлісій голові, кажучи:

“Заспокійся, мій мілий! Нешчасливий випадок з професором вивів тебе зовсім з нервою рівноваги. Це все пройде. Скажи мені, яким поїздом і коли поїдеш? — ніжно запитала.

— Та куди я маю їхати і пошо? — здивовано спитав Біленський, забуваючи про телеграму в руках.

— То ти ще її не читав? — ще більше заскочена спитала Сабіна.

— Ні, але зараз я її відкрию, — заклопотано заявив зовсім спантеличений пан Біленський. Відкрив і голосно прочитав: “Негайно приїжджай. Поважно хвора. Тета.” Важко зідхнувші, пішов з дружиною до кухні, щоб порадитися, що робити.

За сіданком сиділи без слів. Коли, нарешті, Алекс перервавтишу, то говорив він півголосом: “Кілька днів тому я читав у газеті статтю, і постійно думаю про прочитане. Скажи, Сабіна, що доброго зробив дурний дядько, коли призвався по шістнадцять роках, що підпалив сусіда? Той уже давно відбувався і забув про втрату. Живе добре, а цей обмежений — що його чекає? Посадять до тюрми, від родини заберуть господарку, діти розійдуться. Я, будучи на його місці, ніколи б не призвався. Та ще по стількох роках!”

— Що? — спитав поважно швагер. — Цей бідолаха має моральне задоволення, яке підносить чесноту людини на найвищий рівень. Фізично він тепер терпить, але дух його тішиться. Біленський дивився в горнятко з кавою і думав про свого колегу.

— Алекс, оповім тобі один переказ, — звернулась Сабіна в сторону брата. — В одного короля, що жив у давнину на Далекому Сході, були осячі вуха. Щоб вістка не дійшла до його підданих, він кожний раз забивав свого перукаря, як тільки той кінчав його зачісувати. Але одного разу один перукар так йому додив, що король рішив його залишити при житті під умовою, що той нікому не відкриє болючий секрет короля. Жив король і жив перукар. Але, видно, носити тайну є тяжка річ. Одного разу перукар прийшов на берег моря і, не маючи сили носити тягар тайни довше, крикнув на все горло: “О море, море! Наш король має осячі вуха!” По хвилині щасливий упав мертвий...

Сиділи кожний при своїй думці. Пан Роман скупчено помішував прохололу каву в горняткові. Сабіна, почервонівши, ніби злапана на гарячому вчинку, спитала сама себе: “Пошо оповіла йому? Невже ж і для мене прийде час перукаря?” З-під чола подивилась на Алекса. “Ні, ні, ніколи цього не буде. Це було б жахливо — признатися про старого турка, про них усіх...” Пояхітала головою, відмахуючи від себе неприємні спогади.

Відпроварадивши чоловіка на станцію і почекавши на відхід поїзда Львів-Варшава, поверталася додому в добром гуморі. Не

могла нарікати на нього. В її особистому житті він займав мало місця. Відколи вийшла за нього заміж, то укладала все так, що він не був перешкодою. Нічні примари, які находили на ній, вона забувала, маючи на це раду. Запарений чай з турецького зілля допомагав їй. Не доїхавши до свого дому, вона змінила свою думку. “Прошу, до Стрийського парку”, — звернулась до дрожкаря. Коли дійшли до парку, старший чоловік по-молодечому зіскочив і поміг Сабіні висісти. Розплатившись, хутко відійшла, а він дивився їй услід: “Зацна пані, а яка ладна”, — проговорив до себе.

У парку Сабіна не йшла головними доріжками, а туди, де було мало людей. Сіла на лавку і вдихала в себе вогке повітря. Не чула веселих голосів дітей, змішаних зі сміхом старших. Сиділа тихо, прислухаючись до шепотіння, які неслися з усіх сторін. З дитинства вони були з нею і приходили, коли хотіли. Почала оглядинися по сторонах з приспішеним віддихом. “Знову приходять” — боляче скривилась. Дерева і кущі запелестіли від легкого подуву вітру, і ніби очі дивляться на неї. Сабіна стрепенулась. Відчула бажання кудись бігти, щось ризиковане переживати. Очі горіли дивним вогнем. Подивилась на малий годинник — до ночі було ще далеко. До болю стиснула руки і зірвалась з лавки, неначе була гнана злим духом. Услід їй зірвався і малий вітерець, вже не шепотів, а кричав: “Враження! Враження! Емоцій!”

Увечері, як завжди, прийшов пан Богдан. Був щасливий відсутністю господаря дому. Сабіна в піднесенім настроєві від внутрішнього неспокою сміливо дивилася йому в очі. Він, як школляр, червонів, обливаючись потом. Ненатурально розширеними зеленими зірницями скоса дивилася на нього. Була подібна до пантери, готової до скоку на свою жертву. Він захоплено, з коханням, що виходило з глибини душі, дивився на неї. Сидів на низькому кріслку у її ніг і час від часу доторкався до її колін гарячими вустами. Щастя наповнювало його груди і розривало їх широко на всі боки.

Після його відходу Сабіна довго курила зілля, яке Мер'ям змішала з білим порошком. Коли вже було досить по півночі, нашвидку почала переодягатись. На голову наложила чорну перуку, намалювавши крикливо щоки і вуста. Зодягнулася у довгу яскраву спідницю, а голову перев'язала кольоровою хусткою. Дешеві коралі покривали шию. Коли заглянула в люстру, задоволено усміхнулася, комусь підморгуючи. Була подібна до гулящої молодиці з передміста. Під перкалеву блюзку запхала малий револьвер. “Враження! Враження!” — чула спокусливе шепотіння. Як завжди, чула голосне биття свого серця. Без звуку, як кітка,

висковзнула з дому. На Личак... там, де можна мати найбільше вражень...

— Ти приїхав, сину? Підійди ближче, хочу востаннє подивитися на тебе. Час прийшов, година прибула, мушу відійти, — говорила слабим голосом пані Марта. Біленський стояв у дверях, нервово м'яв у руці капелюх, приглядаючись малому восковому обличчю своєї любої тітки. “Боже, яка зміна!” — тільки й міг подумати. Хвора, не повертаючи голови, устромила на нього скляний погляд.

— Сідай, сину, тут, коло мене. Хочу тобі перед смертю відкрити тайну, яку я ношу в своєму серці довгі роки, — не маючи сили далі говорити, затихла. Роман поцілував високу тітчину руку, пригадуючи собі, скільки доброго зробила ця рука для нього.

— Сину, — прошепотіла хвора. Він чомусь дивився на підлогу. Слово “сину” дивно діяло на нього. Тета ніколи не називала його сином. З дитинства обсипала його ніжностями. Виконувала його найменші бажання. Нераз була сварка зі своею сестрою і швагром. Родичі любили його, але були стримані в пестощах. До неї приходив він з кожним своїм дитячим горем, а в дорослуому віці ділив з нею радість і клопіт. Любив тету Марту широко і довірливо. Сидів, пригноблений її близькою смертю. Говорити тепер слова потіхи було б фальшом. Його очі з великою жалю за тетою наповнювались слізьми. Біленський витягнув з кишени хустку і протер окуляри й очі. Вмираюча порухнулась, ніби збиралась до великого діла.

— Романе! Сину мій єдиний! Я — мати твоя, — на нього перевела погляд, повний мольби, любові і перепрошення.

Роман піdnіс червоні очі і зустрівся з її поглядом. Те, що вичитав з нього, було правою. Зіскочив із ліжка і дивився на тету широко відкритими очима. “Прости”, почув ослаблений голос. Погляд його перейшов на малий столик, що стояв коло ліжка з багатьма малими пляшками. “Тета обожнювала мене, тому й уройла собі під час хвороби, що я — її син”, — подумав. Пані Марта руками вчепилася за ковдру, ніби в ній хотіла шукати фізичної і духової полегші. Роман нагнувся і поправив звислу на край ліжка подушку.

— Мушу докінчити, сину! В молоді роки непогамоване кохання привело мене до гріха. Ціле своє життя покутувала за свою нерозважність. Провидіння дало мені тебе. Вкриваючись стидом, добровільно виреклася тебе і віддала своїй бездітній сестрі і швагрові. Тим “врятувала” свою паненську чесність та позбулася свого материнського права на тебе, щоб бути весь час коло тебе.

Зрештою, ти сам це знаєш. Твоя радість була моєю радістю. Твій смуток був моїм смутком. У тобі я бачила овоч свого грішного кохання.

Роман сидів на кріслі, слухаючи тітчині останні слова. На своїх руках відчув дотик холодних пальців умираючої й її благальний погляд. “Овоч незаконного кохання”, — подумав про себе. “Під маскою порядності ношу чуже називисько. А мій син? І йому це називисько по призначенню треба буде носити? Хто був винуватцем у створенні цього овоча?” — промайнули думки в його голові. Погляд, повний докору, звернув на умираючу. Пані Марта зрозуміла цей погляд. Жалісно дивилася, а великі гарячі слози падали на ковдру. З огляду такого її терпіння, у Біленського стиснулось від болю серце. Застереження, що його мав перед хвилиною, змінилось на милосердя. Він упав перед ліжком на коліна і, втуливши лице в ковдру, ніжно сказав: “Мамо!” Лице пані Марти приняло вигляд великого спокою і внутрішньої радості. Піднявши голову, спитав по хвилині: “Хто був моїм батьком?” Відповіла: “Жонатий чоловік, Василь Остапчук”.

Ці слова, як грім з ясного неба, вдарили його по голові. Пожіночому скрикнув і без слів вибіг зі спальні. Решту дня і наступний тиждень жив неначе в летаргії. Бачив перед собою священика, адвоката, цвінтар, співчутливі лиця знайомих людей. Дивився на вишневий садок із зеленими вишнями, на лавку, де він, Сабіна і Алекс сиділи разом. У той час він був безмежно щасливий, чистий перед самим собою, перед дружиною. У той час не висіла над ним, як меч Дамокла, проклята тайна. Чи зможе він дивитися в ці чисті очі кольору морської трави, очі без плям життєвого бруду? Він — непорозуміння грішного кохання, овоч забороненої любові.

— Боже мій, яка плутаниця! — тримаючи себе за голову, болісно шепотів. Сірі, тяжкі думи не опускали його. Стримувався з поверненням додому. Боявся стати перед своїм вином і Сабіною таким фальшивим, яким він був — безбатченком, нічого не вартим перед собою і людьми. Що скаже Сабіна? Моя чиста, правдомовна Сабіна. Людина без плям, людина з відкритим серцем. Чи маю право бути її чоловіком, швагром для її мудрого і здібного брата?

Через місяць, неголений, у пом’ятому плащі і без краватки несміло застукає у фронтові двері свого елегантного дому. Двері відчинила стара Мер’ям, щось промірила під носом і пішла до кухні. Без привітання, згорблений увійшов до своєї спальні. Йшов кроками непевними і тяжкими. Прикрив за собою клямку дверей. Думав, як найскорше відкрити свою брудну тайну. Пригадав собі останнє снідання з родиною і про того хлопа, який призвався про своє підпалення сусіда. “Може, тоді буде легше на душі? Той носив

тайну п'ятнадцять літ". Підняв голову і зобачив дружину напівлежачу на високих подушках, бліду, зі зморшкою на чолі від фізичного болю.

— Сабіна, вибач, — говорив пригнобленим голосом. Вона дивилася на його жалісну постать. Бачила на скронях побіліле волосся, його круглу лисину і запалі запухлі очі. — Сабіна, страшне нещастя впало на мене і наш дім. Лице її змінилось, тінь тривоги пролетіла по ньому. Без запитів чекала на його слова. Не підносячи очей, він опустився перед ліжком на коліна.

— Вмираючи, тета свій тягар звалила на мої плечі. Вже місяць прокляття висить наді мною. Розуміш? Вона була моєю мамою. Батьком був отець Богдана Остапчука. Я є Василя Остапчука байстрюк.

Перед очима Сабіни почали бігати червоні вогники, що закривали лице чоловіка.

— Пех, Романе! — ледве вимовила і протерла очі. Дивилася просто на нього, шукаючи подібності поміж двома братами, які є батьками її двох синів. Притиснула руку до грудей. Хотіла стримати крик, який підходив до горла, спочатку збираючись в малу кульку, а потім котився все вище і вище, розпираючи груди, палив вогнем у боці. Пальцями затулила вуста. Очі горіли вогниками змагання.

Роман дивився на неї і механічно втягнув голову в шию. Інстинктивно відчув, що надходить момент, коли він почне щось жахливе і правдиве, яке заб'є його на місці. Вона промовила:

— Я мати Алекса. Батьком його є Богдан Остапчук...

Короткозорі очі Романа розширилися, ніби хотіли вискочити з орбіт. Уста зложилися в підкову, а лише волосся на скронях наїжилося.

Після розкриття правди Сабіні зробилося легше. Зате шал немилосердя опанував її розум. Терпіла сама і хотіла бачити його ще в більшому терпінні. На його голову хотіла виліяти всю гіркість свого першого, зведеного кохання. Поспішно оповідала про своє дитинство, про стурченого батька, терплячу матір, припадкову зустріч з Богданом Остапчуком, про старого турка і багатьох інших. У деталях оповіла про випадок на Личакові. Біленький дивився на дружину, не блимаючи риб'ячим поглядом. Неописаний жах малиювався на його обличчі.

— Не віриш? — спітала викликаючим тоном. Стягнула з себе ковдру і показала закривлену нічну сорочку.

Він піднісся з колін і дрижачими вустами твердо говорив:

— Сабіна, ти є хвора на шизофренію. Ти шизофренічка.

Дивилася на нього згори вниз. "Хвора?" — злобно засміялася. — Я людина двох світів!"

— Двох світів? — тихо спитав. Дивився чужим, розгубленим поглядом. Перед ним у денінім світлі стояв образ його коханої Сабіни. Густе, пишне волосся кольору темної міді розсипалося по плечах. Великі очі кольору морської трави невинно дивилися на нього, а вуста, складені в чарівну усмішку, тягнули магнетом до себе. Пишні форми тіла обтягала суконка з низько вирізаним декольте... Над нею стояв другий, страшний образ, окружений темнотою ночі. Мстливий і підступний, фальшивий і брудний. Приглядався йому і пізнав у ньому свою Сабіну. В голові дзвонило і стукало. Серед усього того найголосніше чув слова: “Людина двох світів”...

“Я кохав ідеал денного світла”. Образ ночі закрив образ денного світла. Зі страшним перекривленням усміхом наблизався до нього. Роман накрив голову руками. Зі стогоном почав утікати. “Прокляття! Про-кля-ття!”

Як довго він ходив по місту, він не зінав. Люди сторонились від божевільного. Поліцай дрожжами завіз його до шпиталю, де його положили в кімнату під тринадцятим числом. Умер через тиждень, не пізнаючи родини і не доторкаючись до їжі. Видно було, що його високопорядна, але слабого духа душа не могла пережити всіх ударів долі, яка кинула на нього певне призначення...

Вичерпана від рані і болю в боці, від нервового напруження, Сабіна більше, як місяць, лежала в ліжку. В гарячці не пізнавала нікого. Коли прийшов перелом і температура почала спадати, пам'ять поверталася до неї. Найперше, що вона собі пригадала, була остання розмова з чоловіком. У сльозах кликала до себе голосно. Богдан нагнувся до неї і поміг піднести з подушки. Порозуміваючи подивився на лікаря і з сумом звернувся до неї:

— Пані, велике нещастя впало на ваш дім. Прикро мені, що роля якраз впала на мене. Вже два тижні як поховали Романа.

Сабіна добре не розуміла, тільки без перерви дивилася на його посивіле на скронях волосся і змарніле лицезріння.

— Чи розумієте мене? — спитав чутливо. — Тяжко перевішу ваш і свій жаль. Моя дружина вмерла в той самий день.

У кімнату тихенько ввійшов Алекс. За цей короткий час він змужнів. Під час трагедії був головою дому. Став коло Богдана, а той положив руку йому на плече. В очах обох були слізози.

— Сабіна, ми боялися за тебе. Ти була на порозі смерти.

Вона простягнула до них руки. Отець і син нагнулися одночасно. Взяла руку Остапчука і вложила в руку Алекса. “Залишіться так назавжди”, — прошепотіла слабим голосом.

Доктор дивився на цих “чужих” — молодого і старшого — чоловіків, які були подібні один на одного, і зрозумів, що поміж ними трьома є велика тайна, але хто носить її в собі, він не знав. Богдан по-батьківськи поцілував хлопця в чоло. Алекс усміхнувся. Ще від їхнього першого знайомства почували один до одного велику приязнь. Доктор попросив залишити хвору. Ослаблена Сабіна зсунулась на подушки, прикрила очі і старалася думати, як міг Роман і пані Міра вмерти в той самий день?

Заснула і довго спала. Коли проснулася, трагічні новини почали тривожити Сабіну. Пригадала, як не так давно з Романом відвідувала в шпиталі хвору пані Остапчукову. Тоді не думала, що так скоро залишить світ.

“А Роман? Бідний Роман! Який ти був добрий, мудрий, шляхетного серця людина. Пощо я змарнувала твоє життя і привела тебе до смерті? Перед тобою була близькуча будучість на полі твоєї праці і виховання нашого сина”. Сльози жалю за неповернемим текли по її лицю. По хвилині на думку в усіх деталях прийшло і гірше, яка вона пережила в житті...

Личаків, де була його найгірша частина з підозрілими мешканцями, брудними вуличками йшла Сабіна шукати вражень. Здалека чула батярські співи і крики, перемішані з музикою. Голоси, які шепотіли з усіх сторін, наказували: “Вперед! Вперед!” Не відриваючись від старих домів і парканів, ішла назустріч голосам. “Гуляй, браце, файн!” — долетів до неї мужеський спів. Зупинилася коло старої хати. Через недотягнуті заслони побачила довгий без скатертини стіл, заставлений шляшками горілки і дешевими перекусками. По боках на лавках сиділи намальовані жінки, обнявшись з чоловіками. Лямпа слабо освітлювала брудну кімнату. Насунувши глибоко на чоло кашкет, один з них грав на гармонії, розтягаючи її на всю ширину. Худа довга шия була перев’язана шаликом. За гармонією він підтягував п’яненьким голосом: “Юзько Чухрай, не бонджъ фраер, везьм гармоңь, заграй штаер”. Йому вторував баском другий: “А я люблю такі жучи, хто загльонда до шівничі...” Вульгарний жіночий сміх вибухнув з кутків помешкання. “Такі давай кавалки” чула через вікно. Відхиляла голову і, стримуючи віддих, відчула, як хтось тихенько пхає наперед до цього підозрілого товариства. Намацала клямку дверей і ввійшла в малий передпокій. Вогкість і кvasний брудний задух вдарив їй в ніс. З витягнутими наперед руками пішла в напрямі других дверей. Рвучко відкрила їх і стала на порозі. Гармошка перестала грати, а п’яні очі гуляків вліпилися в неї. Нараз почула хриплівий голос: “Циганка Азька. Хвайна кобета”. Велика склянка горілки опинилася перед її намальованим обличчям. Подивилася на присутніх і до дна опорожнила склянку. “Такій давай!”

Браво, Азька!” Гармонь розтягнулась широко, а з неї виходили звуки польки, скомпанованої не знати яким личаківським батяром. Як олива, виллята у вогонь, побільшує його силу, так і горілка, випита з брудної склянки, зробила своє. Сабіна злапала першого, що стояв коло дверей, і закрутилася з ним у шаленім темпі танцю. Бачила, як хтось переставив лампу зі стола на вікно. Всі танцювали, всі крутилися навколо стола. Задихана, вискочила на стіл і серед пляшок і решти їжі танцювала без змучення. Перестала тоді, коли спіtnій гармоніст перестав грati. Хтось сильними руками стягнув її зі стола. Хтось питав: “Маш злоти для Азьки?”

“Де я, чому я тут?” — питала сама себе. Вириваючись з рук, зачепила лампу, яка полетіла на підлогу. Висковзнула з темної кімнати. За собою чула крики жінок і клятви чоловіків. “Азька, где утекаш?” Тяжкі кроки доганяли її. “Ходзь земном!” Не бачила виходу. Бліскавично витягнула малий револьвер і вистрілила в напасника. Він зі стогоном повалився на землю. Над головою почула свист летючої у повітрі речі. Відчула, як щось тяжке вдарило її в бік. Від болю зубами прикусила вуста і, гнана звірячим страхом, кинулась бігти темними вулицями...

Пригадуючи подробиці тієї ночі, чоло Сабіни покрилося потом, страх охопив її. Була слаба, а від пригадування ставало ще гірше. Сон зникав. Спомини з її життя пригноблювали і не давали приходити до здоров’я. Здебільша лежала, відвернута до стіни, або безцільно водила очима по кімнаті. Погляд її зупинився на малому образі Божої Матері з дитиною на руках. Байдуже прикрила очі, пригадуючи собі, як ця мала іконка дісталася до їхньої спальні. По влаштуванні багатого дому тітка Марта приїхала з Варшави до них з візитою. Довго оглядала люксусові речі в хаті: дорогі меблі, сервіси. Тішилася, як добре і щасливо в них усе йде. Мацала перські килими і стояла далі від образів, розвішаних по стінах, щоби більше відчути красу малярів, які вкладали в них свої серця. Серед усього шукала те, що у християнських домах було у великий пошані.

— Про одну річ ви, діти, забули. Дім ваш у великих достатках, але нема в ньому духової відради”, — говорила тихо до Сабіни і Романа.

— Як то нема? — здивувався господар.

— Нема нашої покровительки Божої Матері з дитятком Ісусом.

— Забули про це, — оправдувався Роман перепрошуючим тоном. На другий день тітки довго не було вдома. Приїхала з пакунком. Власноручно повісила малу іконку над ліжком в їхній спальні.

— Посвячена в церкві Святого Юра. Молись до неї, Сабіна!

Сабіна з делікатності подякувала за малу іконку. Відтоді минуло багато часу. Дивилась на неї як на звичайну річ, без внутрішнього почуття і пошани. Одного разу хотіла зняти образок, але, пригадавши тітку, перенесла ікону в менш видне місце.

— Тітки нема, Романа нема, як тільки прийду до себе, зніму ікону, а повішу знімок Алекса. Відкрила очі і знову безцільно дивилась на стіни. Погляд її змучених очей зупинився на іконці. “Вдома у бабусі висіла така сама ікона. Мала срібні ризи, була обвішана вишиваними рушниками, а внизу були паперові червоні рожі. Кожний, хто заходив до кімнати, дивився в правий кут і хрестився три рази. Там був і Миколай Чудотворець, і Георгій Побідоносець на білому коні з шаблею в руках проти великого дракона. Пам’ятаю, як мати на колінах стояла перед образами, молилася за померлих батьків душі, при тому гірко плакала. Давно то було, дуже давно. Подій, як і мое життя, мінялись без моєї згоди”. Дивилась на ікону і говорила до неї: “З дитинства була християнкою, потім магометанкою, а тепер я є ніким. Живу для себе і своїх дітей. Мій отець жив для задоволення свого тіла, смаку на своїм язиці і тілесних бажань. Міг жити багато довше. Пересичення і надуживання забили його. Я теж живу для своїх капризів”. На хвилину думи її перервались. “І які сумні очі має ця жінка, названа людьми Божою Матір’ю!” Дивилась довго, відчуваючи, що її душа сумує. “Порожня моя душа, інтриги, мстливі думки, фальшивість наповнюю її”.

Проходив час. Рана в боці почала покриватися рожево-синюватою шкірою. Бліді щоки набирали здорового відтінку. Тільки душу затруював сум з тривогою. Боялась чогось “вищого” від неї, від усіх людей. Найбільше притягали Сабіну до себе ці сумні, скорбні очі Божої Матері. Часом, не відриваючись, дивилась на них. В якій би не була кімнаті свого великого дому, завжди приходила до спальні і дивилася на ікону. Здавалось, що очі з ікони і на неї дивляться. Бачать усі її погані вчинки, фальшиві усміхи, які причаровували до себе.

Перед кожним кінцем місяця, коли повний місяць випливав на середину неба і своїм сріблястим блиском освічував мешканців Землі, тоді Сабіна була більш неспокійна. Виразно чула, що її тягнуло робити щось ризиковане і небуденнє. Хтось невідомий накидав їй свою волю. Так і тепер, проснувшись о півночі, побачила, як повний місяць господарем заглядав у відкрите вікно, робив великі дивовижні тіні меблів, порушував картини на стінах. Була повернута лицем до нього, і почувала в собі дивне зворушення. Прислухалася і виразно почула голос: “Враження! Враження! Емоцій!” Болісно скривилась, обмацала свою загоєну рану і, відсунувши ковдру, різко сіла на ліжко. Провела по кімнаті очима

і, як завжди, зупинилась на іконці. Була освічена місячним сяйвом. Сабіна підійшла і побачила очі Божої Матері, ніби були затягнуті поволокою сліз і з жалем дивилася в її сторону. Сабіна відчула в грудях задуху. Затулила вуха руками, щоб не чути настирливих шепотів, які йшли від сторони повного місяця. Одягалася в поспіху, не дбаючи ні про що. Вискочila на вулицю. Чула, як сяйво місяця кличе її до себе. В ньому бачила скорботні очі, що віддалялися з її дороги, аж поки розлилися в місячній ночі. Йшла скоро і довго. Рідко застрічала перехожих людей, які спішли до своїх домів. Хтось пхав її невідомо куди. Бігла задихана, змучена в ніч кінця літа. Не знала, де вона є. Побачила перед собою церкву, не знаючи, що робить, пішла до дверей. Навколо квіти розносили солодкий запах. Сили її залишили, вона присіла на високий поріг, сперши голову до дверей. Очуняла від дотику чужих рук. Старе лице наклонилось над нею і усміхнулось. Сторож відкрив церковні двері. Дивився і кивком голови запрошуваючи до середини. Невиразно подякувала і зірвалася бігти додому. Повернувшись додому, над ранок пригадала собі місячну ніч, і перш, коли зайдла до спальні, подивилася на іконку: сліди сліз неначе ще були на очах Божої Матері...

Півдня спала неспокійним сном. Бурмотіла під носом, руки складала на грудях, ніби до молитви. Проснувшись, закликала Мер'ям. Довго курила люльку з зіллям, змішаного з білим порошком.

Увечері прийшов Остапчук. Сиділи всі в сальоні, розмовляючи про маловажні речі. Сабіна, задумана, рідко відповідала на запитання. Була пригноблена чимось, що не давало їй увійти в давнє коло веселого, безжурного життя. Те, чим колись жила, стало маловартісним і нецікавим в її очах. Знаходилась у ситуації людини, що тяжким зусиллям лізе на вершок гори, калічить собі руки і ноги, щоб звідтам побачити всю красу довкілля. Осягнувши ціль, тяжко зітхає і, опустившись на землю, думає тільки про свою втому. Так само було і з Сабіною: те, що колись присягнула на Аллаха — пімсту, осягнула — Богдан був її покірним слугою, в захопленні дивився на свою кохану, виконуючи найменші її забаганки. Безмежно кохав, забуваючи про цілий світ. Аналізуючи його уважно, думала, яким коштом вона дійшла до своєї цілі — чи варто було трудів?

Коли надходили ночі, на думку приходили Остапчукова, її передчасна смерть; добрий, люблячий до безтями Роман, потім старий турок; англієць, який утопився, та інші поклонники молодих літ. Нічні привиди мучили. Просинаючись з переляку, включала світло і дивилася на ікону, шукаючи духовного спокою. Підсвідомо відчувала, що вона охоронить її від страшних привидів

сумління.

Одного теплого осіннього дня, повертаючись із цвінтаря, проходила коло церкви, в якій був охрещений Олег. Не могла стриматися від бажання зайти до середини. Оправдувала себе на весело: "Тим Магомета не розгніваю: згори він бачить мою жіночу цікавість". Вже сміливіше відкривала церковні двері. Сіла при кінці лавки, пригадуючи собі свій шлюб з Романом. Тоді хрестилися, не відчуваючи нічого, ніби клала хрести на манекена. "То була церковна комедія. А тепер що?" — питала себе. "Цікавість? — вдруге спитала себе. — Щось, що я не можу ще пояснити". До неї доходили паҳощі кадила, змішані з паҳощами грубих білих свічок, горівших рівномірно. "Так паҳло в церкві, коли дитиною я з мамою, дідом і бабусею ходили на Заутреню". Живими стояли картини з дитячих літ. З опущеною головою сиділа під впливом споминів. Не зауважила, як летів час. У душі відчувала жаль за минулим, пригноблення від теперішнього. Хотілося плакати і перед кимось відкрити свою душу. Піднесла голову, побачила велике Розп'яття Ісуса Христа, а коло нього на колінах Божу Матір і навколо малих ангеліків. Сама не знаючи чому, клякнула на коліна і болісно вимовила: "Боже!" Рясні слізози покрили її лице. Плакала довго, жалісно, ніби хотіла в слізах скинути із себе тягар, який останнім часом давив її.

Повернувшись додому, почувалася на душі спокійніше. Спала без привидів, які не давали забути минулого. Скріпившися на дусі, помалу почала входити в коло життя, яке було до одруження з Романом. Дім її, як колись, ройвся від мужського добірного товариства. Була серед них магнетом, притягаючи їхні серця. За багатими вечерями при столі в чарівній атмосфері були співаки, які наспівували пісні кохання. Поети читали напам'ять свої вірші про любов. Кожний з приятелів, які закохувалися в її красу, старався бути в її очах кращим від інших. Круг цього різнопородного, веселого товариства замикав нещасливий Остапчук. Він був першою іграшкою Сабіни. Вона нікому не забороняла закохуватися в ней. Як добра артистка, тримаючи ляльки на мотузку і порушуючи їх пальцями, змушувала їх танцювати так, як вона хотіла. Бавилася глибоким почуттям її поклонників. Жила, насолоджуючись життям. Краса Сабіни розпромінювалась навколо, полонячи мужеські серця. Давно забула про своє пригноблення і докори сумління, що їх мала після своєї хвороби. Усе те пояснювала духовим забуренням і нервовим розладом. Коли проходила повз іконку, то старалася не дивитися на неї. Життя для неї було веселе, цікаве, повне старих інтриг і кокетування. Так пройшла золота осінь і білењка зима. За ними прийшла зелена весна, розкішна чародійка, яка вмиває своїми дощами, відмолод-

жуючи природу, зі своїми блискавками, з легким подувом вітру і прилітаючими птахами. Перші пахучі лісові квіти принесли з собою тиху радість і відродження землі.

Саме в такий сонячний недільний день Сабіна пізно встала з ліжка. Потягаючись, ледачо накинула на себе шляфрок. Переглядала картки, які торчали в букетах весняних квітів. На столі стояли вазонки. Подивилася на фіялки, піднесла їх до носика. "Богдан пам'ятає, які квіти люблю найбільше". Втягнула в себе їх тонкий запах, притуливши їх до щоки. У Туреччині перші фіялки дістала від нього. Давно це було, дуже давно. Пестила їх устами і, вибравши з них найбільші, вложила їх у волосся темномідянного кольору. Констраст був великий. Вдарила в долоні, і служниця ввійшла до спальні. Підійшла до вікна і навстіж відкрила його.

— Весна... — тяжко зіткнула. — Що вона несе мені з собою.? Повинна тішитися сонечком, яке дає нове життя землі і радість людям, а мене — навпаки: нудьга, пересичення тим товариством, безцільне проведення часу. Маю таке почуття, як там, у Парижі. І там було багато поклонників, і квіти, і пропозиції одруження. Сумно, тоскно, монотонно. Зближається річниця смерті Романа. Дивно: про нього тепер більше думаю, як тоді, коли був живий. Як я з ним обходилася, чим платила за його відданість? Він кохав один раз у житті, і кохання забило його. Пошо розповіла про себе? Не підтримала його в горю. Який злий шайтан вселився в мене і широко відкрив мої вуста? — Малий промінчик сумління на хвилину огорнув її. Закликала служницю, яка помогала їй одягатися. Ввійшла до сальону. Там уже чекав Остапчук з двома вінками. По пізньому сніданку всі поїхали на цвінттар. По дорозі звернулась до нього: "Не гнівайтесь, що ніколи не питала про ваших дітей. Повинна була приняти їх до себе, з огляду на ваше прихильне ставлення до моїх дітей". Він подивився уважно в її очі. Почервонівші, вона поправилась: "До брата і до сина". Дивилася на свої руки, зодягнені в чорні рукавички...

Богдан нагнувся до неї. Вже давно не чув теплоти до себе в її голосі. Цілував руки. Відповів: "Дякую, діти живуть у сестри покійної дружини. Своїх у них немає. Вона є їм за матір". "Далеко живуть звідси?" — спітала. "Ні, в нижчій частині міста", — відповів. "Поїдемо і візьмемо дітей із собою. Думаю, що по Службі Божій вже вдома", — сказала і в очах Богдана побачила радість.

Дві могили, які були недалеко одна від одної, були старанно утримані Сабіною і Богданом. Тим, чого були позбавлені живими, хотіли нагородити їх по їх смерті.

Доріжками йшли добрий шмат дороги. Діти задивлялися на чудові пам'ятники з ангеліками під великими деревами. Куди не подивишся, всюди хрести і хрести. Сабіна й Богдан ішли позаду

товариства. Спереду бігли хлопці, а за ними Мер'ям і Алекс з малим Олегом на руках. Молодший хлопець Остапчука прудко біг, всюди цікаво розглядався. Зате старший був поважний і часто затримувався біля пам'ятників, перечитаючи посмертні написи. Зупинившись коло одного пам'ятника, довго дивився на напис. “Не відставай, Орест!” — звернувся батько до сина. Хлопець, опустивши голову, пішов за ним. Сабіна уважно слідкувала за ним.

— Про що думаєш, Орцю? — звернулася вона м'яким грудним голосом.

— Думаю про свою мамцю, прошу пані! — Переходжу попри пам'ятники і вираховую, хто скільки жив. Знайшов уже дві могили, де поховані люди у маминому віці.

— Часто думаєш про свою маму?

Хлопець сумно подивився на неї.

— Мамця терпіла. Хотіла вмерти і вмерла...

Сабіна розглядала його, шукаючи маленької подібності до Богдана. Діти вдалися в матір. Були дрібної будови. Очі дитини наповнилися слізми. Зауваживши його зворушення, вона відвернула голову. Сумління порушило її спокій: “Я винна і в її смерті і сирітстві цих дітей. Пошо я їх взяла з собою?”

Тим часом дійшли до могил. Богдан положив вінки на нагробниках. Потім витягнув хустку з кишени і, розстеливши її на лавці, вкопаній коло могил, звернувся до Сабіни: “Пропу сідати”. Настрій у всіх був поважний, за винятком малого Олега і молодшого сина Остапчука, який час від часу поглядав на старшого сина. Можна було відчути, що батько і син не почиваються добре в своєму товаристві. Орест пам'ятав, як тета говорила, що мамця вмерла від великої гризоти. Тато рідко коли був у дома, усе пересиджував у якогось панства. Як він виросте, то поставить пам'ятник для мамці такий великий, аж до неба. Тата не хоче бачити, він приходить до тети рідко, а як прийде, то все сварить за черевики або подергі штанята. Тихенько сидів і дивився безперервно на могилу. Від думок стало йому ще сумніше. Думав про душу мамці, яка напевно сидить на хресті і бачить його, свого старшого сина Ореста. Кущі, посаджені коло голови покійної, порухались від малого вітру, і Орестові здавалося, що мамця є коло нього. “Мамцю, чи тобі там не зимно?” — спітав тихенько, потім гірко розплакався. Алекс підійшов до нього і поклав руку на сухеньке плече: “Будь мужчиною, Орест!” Сабіна встала, притягнула голову дитини до себе. Він почув солодкі пахощі, що йшли від неї.

— Богдане, їдьте з дітьми до їхнього дому, а я хочу бути тут насамоті. Алекс, прошу тримати Олега за ручку, він всюди хоче бігати...

Коли вже їх не було видно, вона довго сиділа на лавці. Докори сумління мучили Сабіну. Відчуvalа, що й тут вона тяжко завинила. “Чи я уродилась на те, щоби приносити всім нещастя? Під моєю зовнішністю, солодким усміхом і невинними поглядами ховається отруя. Одному відкрила свою душу, і він умер. Я подібна до отруйливого мухомора, який своєю червоною барвою притягає до себе тих, що покуштають його і гинуть на місці. Нема таких очей, які б заглянули в мою душу, остереглися від неї. А, може, є? Очі, що на іконці в моїй спальні, бачать мене наскрізь”.

Руками прикрила лицє, втягаючи голову в плечі. Відчуvalа, що хтось згори дивиться на неї, Сабіну, з великим сумом і докором. Кров терпла в жилах. У голові не чула більше “Вра-же-ння!”, а тільки “Сумління, сум-лі-ння”. Хтось пройшов по доріжці з відром води і квітами в руках. Встала з лавки з тяжким серцем. “Нерви”, — подумала. “Може, покаяння?” — спитала себе. Піднесла голову гордо, похитуючи нею. Чудове пишне волосся гарно лягло хвилями по костюмі. Весело пішла до міста.

На другий день проснулася над ранком. Страшні привиди переслідували її у сні. Хтось гнався за нею, бігla по дорозі в темноті, спотидаючись і перескакуючи великі вибоїни. Чула над вухом грізний голос і сопіння. Ось, ось зимні пальці доторкнуться її плечей. Перед собою бачила силуети хрестів. Багато хрестів. Один був найвищий з усіх. Бігла до нього, щоб сковатися від переслідувача, та, як тільки підбігала до хрестів, вони зникали перед нею. За собою чула грізний голос: “Не сковавшися за ними, ти не є християнка”. Все ж добігла до найближчого хреста, обняла його і в сльозах молила: “Захисти!” Знову почула страшний голос: “Ти не є християнка”. “Я була нею — захисти!” Рука чорна, зимна вже тримала за плечі. Відчуvalа, як ця рука паралізує її тіло. “Захисти! Відпусти всі провини! Боюся...” — Боїшся? Ха-ха-ха, запізно. Ти і твої вчинки належать мені. Я є рука смерти, яка має право на тебе у вічності. — Ні, ні — кричить, чіпляючись за хрест. Молитовно дивиться вгору і нараз бачить у темноті очі сумні, повні журби і сліз. “Захисти! Ти одна можеш взяти мене під свій покров...” — Покайся і навернись, — чує кіжний потіщаючий голос...

Лежала з краплями поту на чолі і тряслася від нічних переживань. До дрібниць пригадувала собі нічний привід, переживаючи все вдруге. У світлі раннього дня чула вдруге ніжний потіщаючий голос: “Покайся! Навернись”.

— Романе, мій добрий Романе, ти був прав: я є хвора, — в поспіху одягаючись, шепотіла сама до себе. — Якби можна було народитися вдруге і уникнути цих помилок, що їх робила ці довгі роки...

Телефонний дзвінок деренчить уже п'ятий раз, а Остапчук все відтягається піднести слухавку. Не знає, чому. У склепі, як звичайно, є трохи руху. Покупець звернув йому увагу. Нехотя підішов і піdnis слухавку.

— По замкненні склепу прошу прийти, — ніби дерев'яним голосом говорила до нього сестра покійної дружини.

— Діти здорові? — спитав офіційно.

— Так, з ними все без змін.

— Буду по сьомій.

Кожний раз, як тільки був у товаристві родини своєї жінки, почувався зле. Так було до її смерті, так є й тепер. Почував себе чужим і не бажаним. Пригадав собі: шлюб був без згоди батьків Міри. Пішли на уступки донці, щоб люди менше говорили про неї. Бачили хворобливу любов Міри, яка не грішила красою. До цього красуня, розпещеного жінками, не підходила ані характером, ані вихованням. Часом любов є сліпа. Перестороги родичів не впливали на Міру.

Сидів у вітальні, не знімаючи плаща. Капелюх м'яв у руках. Із сусідньої кімнати вийшла решта родини. Не подаючи рук, привіталися кивком голови. Тесть ворожо дивиться на нього: “Прошу перечитати. Це відноситься до пана”. Старша сестра Міри передала йому аркуш паперу. Богдан здивовано подивився на неї: так урядово вони ніколи його не приймали. Звинув лист, хотів положити в бічну кишеню, коли швагер звернувся до нього: “Прошу перечитати”. Нехотя він почав читати. “Знайшли це під подушкою покійної”, — додав тесть і змахнув рукою гіркі слези...

“Колись і я так говорила... Людина щастя кус собі сама. такі поради не один раз я давала іншим, безрадним подругам таким, як я тепер сама. Людину не одне в житті чекає, не можна бути впевненим в себе. За гордість не один раз Бог карає, за це Він покарав так само й мене. Був час, коли засліплена тобою, божком зробила я тебе. Словами щирими молилася до тебе. Ти був для мене ідеалом, царем і сонцем і весной. В душі високо я тебе носила, розлука на мить здавалася тюрмой. На голос твій, на нашу зустріч чекала, як шалена, я. Благословляла ту годину, коли зустрінемося знов. Чи можна виразити словом мою гарячу любов? В житті я так ще не любила, з тобою вмерти я хотіла. Хотіла я, щоб в нашему житті цвіли троянди, щоб перським килимом дорога в старість стелася нам. Щоб над головами пташки нам співали і ніч життя здавалася днем. Щоб сонце перлами-промінням родинну путь показувало нам. І щоб наші дім-твірдиню потоки брудної води не змили своєю силою ніколи...”

Так думалось колись... в години щастя. Фінал? Ти знаєш сам. Пощо про те писати? Жаль щирий лявою все серце заливає, палить уста зрадливістю твоєю. Тепер я зрозуміла: пощо тебе я полюбила? Чи варто було так любити, чи варто далі біль терпіти? Во ім'я світлого, що було поміж нами, прошу тебе, не забувай дітей".

— Сумне, дуже сумне і трошки банальне, — говорив Богдан без великого зворушення. — В одруженні була велика помилка. Моя і покійної Міри.

Звернув недбало лист і положив на стіл. Присутні переглянулись між собою.

— То була сумна прелюдія до нашого спільногого рішення, — говорив засмучений батько покійної. — Остапчук, ми свідомі всього. Не є ми вашими суддями. Бог осудить вас за мою доньку. Ваші швагер і швагрова хочуть адоптувати сиріт. Своїх дітей не мають. Своє майно я продав, гроші вкладав у безпечному місці. Внуки дістануть найліпшу опіку і виховання. Вам не будуть тягарем.

Богдан довго не задумувався. Дивлячись на годинник, спітав:

— Чи я зможу їх бачити час від часу?

— Зможете, як діти захочуть.

— Моя згода, — протянув руку, яка зависла в повітрі.

Стояли всі в мовчанці. По хвилині одягнув на голову зім'ятій капелюх і вийшов із вітальні.

Стара Мер'ям останнім часом бачила велику зміну в своєї пані. Колишні вибрики змін в її житті з веселого, гучного на сум і депресію минули без сліду. Нераз вона набивала довгу люльку зіллям і вносила до спальні пані, та вона злісно махала головою. Кланяючись до землі, Мер'ям задом виходила через двері, тяжко зідхаючи. В її старій голові не могло вкласистися, як то можна відмовитися від цього, що ощасливлює дійсність і переносить у світ, повний чару і мрій.

— Ай, ай, ай, що то може бути? Стільки років я докурювала люльку після моєї доброї пані! Вона одна потішителька на мої старі роки.

Піднесла люльку до носа і тонкими пожовклими ніздрями втягала в себе сухе зілля, змішане з білим порошком. У руці тримала сірники, треба було тільки запалити і вдихнути в свої легені глибоко, глибоко пахощі. По тілу розливалась слабість, голова легко крутилась, ноги вгиналися на подушки, розкищені на підлозі. Думки переходили в інший світ, світ повний ілюзій і

міражу. Як усе це було їй знайоме! Страх перед своєю пані, який винесла ще зі своєї далекої батьківщини, опам'ятив її. Поступово відсунула від носа люльку, тільки лакомо облизнула кінець її. Почула кроки з вітальні і скоро сковалася за шафу. Алекс і Остапчук попрямували до спальні Сабіни. Коли вони закрили за собою двері, Мер'ям розстелила малий килимчик на підлозі і, повернувшись лицем в сторону сонця, низько кланяючись, шептала: "Великий і Всемогутній Аллах! Ти тримаєш у своїх руках сонце і місяць, Ти на Землю посилаєш свої дари і терпіння, вислухуєш кожне шелестіння усього живого на землі. Вислухай і мене, Великий і Всемогутній. Від смерті нашого пана мої пані щось сталося. Вона починає забувати Тебе. Ані мої чари, ані люлька не роблять її щасливою. Злий дух шайтана опанував її. Всесильний, приверни Зейнаб до себе".

З дитячої кімнати почула плач малого Олега. Хутко піднялась, згортаючи килимок, пішла на плач дитини. Уважно приглядалася до неї, а потім прикривши ковдрою, побігла до пані Сабіна з лагідним виразом лица, нащілежачи в ліжку, розмовляла з Богданом. Говорили здебільша на релігійні теми. Те, чого вона не могла зрозуміти з Біблії, він пояснював, як міг. Рухами рук закликала Сабіну до себе. Сабіна нетерпеливо подивилася на служницю. "Дитина хвора, горить, як вогонь", — тихенько шепотіла служниця. Сабіна дико подивилася і побігла до дитячої кімнати. Відкрила заслони і побачила сина, покритого червоними плямами з білою пінкою коло скривлених від болю вуст.

— Алекс! Богдане! — кричала гістерично. — Негайно кличте лікаря. Олег поважно хворий.

Із шпиталя йшла з засмученим лицем і похиленими плечима. Вже третій тиждень дитина боролася зі смертю. Не бачила його від того часу, як забрали шпитальним автом і положили у відділ безнадійно заражених хворобою. Остапчук постараався про найліпших лікарів міста і про добрий догляд. Але те не поліпшувало стан здоров'я. Сум, терпіння і покора відбивалися на обличчі Сабіни. Ходила безлюдними вулицями. Гамір центральної частини міста втомлював її. Ходила без цілі, думаючи при внутрішні зміни, які переживала болісно. "Ще так недавно кожну життєву невдачу я переносила стойчно, не давала пізнати по собі. Горе зламало мене", — думала вона. "Візьміть свій хрест і йдіть з ним, — пригадувала слова Євангелії. — Це є мій хрест. Кожний має свій хрест. Чи я потраплю нести його в покорі і без нарікань? Може, Олег терпить за мої гріхи? Він, Всемогутній, не вгинувся під тягарем хреста. Молився за них усіх. Кликав: "Прийдіть, а я вас не прожену від себе". Може, і мене, грішну, вислухає і мені поможе в моєму материнському горю?"

У церкву ввійшла несміливо. Підійшла до ікони Божої Матері, клякнула і перехрестилась три рази. Довго падали слізи з її очей. Великі і гіркі. Не чула тихих кроків, що наблизились до неї. “Сестро!” — почула тихий голос. Наклонилася над протягнутою рукою і зайшлася риданням. Бачила коло себе стареньке лице священика. Про своє життя оповідала йому від своего дитинства аж до сьогоднішнього дня. Коли скінчила, зітхнула вільно, ніби скинула з себе великий тягар, який двигала на своїх плечах довгі роки. Пригадала собі останнє снідання з тепер покійним чоловіком і Алексом і ту байку, що її оповідала про короля з ослячими вухами. “Ось і на мене прийшла хвиля. Не витримала тягару тайни. Заламалась гордість, в цьому помогла мені ікона Божої Матері. Добра рука покійної тети Романа повісила її власноручно в нашій спальні”. Ще довго говорила зі священиком про християнську віру і її релігійні правди. Була добре підготована. В цей самий вечір перехрестилася і приняла Святе причастя.

Додому повернулася обновлена з тихою радістю в душі. Подивилася на ікону Божої Матері і з вірою прошептала: “Ти одна показала мені дорогу до денного Світла, провадь мене і далі в Нью-му”. Лагідними очима, повними сліз, дивилася на ікону. Здавалося їй, що очі з ікони дивилися з неземським сяйвом радості. Клякнула, від повного серця дякувала за своє навернення. Слова тітки Романа звучали виразно: “Молись до неї, Сабіна”.

Наступного дня викликали її до шпиталю. Їхала з тяжким передчуттям. В душі молилася безперервно: “Боже, залиш мені його, але... як Твоя воля... хай здійсниться вона на ньому...”

У кабінеті професора був уже Остапчук з Алексом. Бліді, з червоними очима тихо розмовляли. Сабіна подивилася на них і зрозуміла, що сталося: “За мої гріхи”, — прошепотіла.

— Сабіна, дитина знаходиться в критичному стані, — сказав Богдан, — просив шпитального отця молитися за хворого. Підійшов до неї і обережно тримав за руку. Вона оперлася на його рам'я, й обое вийшли з кабінету.

Довго тягнулися дні, повні турбот і напруження. Одного дня поважний професор взяв Сабіну за руку і переконливо сказав: “Шановна пані, сьогодні можу сказати, що перелом перейшов у добру сторону: ваш малій синок на добрій дорозі до видужування. Дуже високо стойть наша медицина, але без Божої помочі ми, лікарі, нічого не вдіємо”. Очі матері з подякою дивилися на професора. Взяла його руку і ніжно потиснула на знак подяки і свого щастя. Професор захоплено дивився на Сабіну: “Яка чудова, яка краса, яка лагідність! Тільки мати потрапить так терпіти за своє дитя”. Сабіна перевела погляд на ліжечко, в якому спокійно спав малій Олег, потім підняла очі догори і дякувала Тому, Хто тримає

життя усього живого. “Так, пане професоре, то була Його воля залишити його мені”.

Додому йшла, опершись на рамена Алекса і Богдана. Була вичерпана безсонними ночами і своїм релігійним духовим переломом. Мусіла зібрати всю свою силу і волю, щоби йти з ними одним кроком. Чому йшли, а не їхали фіякром, вона не знала. На півдорозі Алекс залишив їх удох, а сам попрямував до склепу Остапчука.

Йшли довго. Була скучена у своїх думках. Чула, як до її вуха долітали розлучені слова Богдана. Відчула, що те, що він говорить у цю хвилину, було важливе для них. Тепер від неї залежить іти з ним, обпершись на його міцні рамена до кінця свого життя, чи відмовити і взяти свою безвладну руку з його теплої, сильної руки. Вже хотіла взяти свою руку, та на цю думку сеце боляче стиснулось. Уявила себе самітною на тій темній вулиці. Друга думка пробігла в її голові: “Як мені добре з ним буде йти по дорозі нашого спільногого життя”.

Лице Богдана все ближче і ближче наближалось до її лиця. Чула дотик його виголеної щоки, чула його віddих і жагуче визнання, визнання свого кохання. “Чи я не живу для тебе, моя єдина?” Руками прикрила його вуста. Зрозуміла, що в цю хвилину не треба слів. Їх серця б'ються одним ритмом...

У повітрі було шарно. Низькі літні хмари збиралися на дощ. Десять блиснуло, потім гримнуло. Великі каплі теплого дощу раптом впали на них. Богдан зняв із себе маринарку, обгорнувши Сабіну. Надіхав дрожкар, і вони, перемоклі, їхали додому.

Коло дверей кам'яниці стояли хвилинку. Сабіна не могла попасті ключем у замок. Він відкрив сам перед нею двері і, взявши її на руки, поніс до сальону. Обняла його за шию і подітчачому притулилася до нього. Була ослаблена враженнями дня, мала одне бажання — якнайскорше потонути в забуття сну. Богдан легко положив її на канапу і прикрив коцем. Тихенько вийшов із сальону. Чула його легкі кроки. Тяжкий сон злетів до неї, прикриваючи своїм подувом довгі вії.

На другий день проснулася пізно. Спочатку не могла зrozуміти, чому була одягнена і спала в сальоні на канапі. Пригадала собі вчорашній вечір, радісно усміхаючись: “Кохала і кохаю тільки його одного...”

— Сабіна, добрий ранок, сестричко! Я вже телефонував до шпиталю. Олега візьмемо незадовго додому.

Щаслива, свіжа від доброго сну, підійшла до Алекса, уважно розглядаючи його.

— Дитино, як ти виріс за останній час! Набагато переріс мене, і під носом вже вус пробивається, — говорила ніжним

материнським голосом.

— Сестричка думає, що я все ще дитина?

Сабіна гірко усміхнулась. “Що буде з ним?” — спитала в думці сама себе. Дзвінок перервав її думку. Знала, хто дзвонить. Не помилилася: перед собою побачила Богдана, по-святковому вбраного, з білими рожами, завернутими в тонкий рожевий папір. “Відко так мусіло бути”, — подумала і без слів подала руку свою. На стіл поставила рожі, відкрила маленьке пуделько, упаковане самим гостем. Там був букетик її улюблених фіялок. Алекс, зрозумівши поважність ситуації, вийшов із сальону. “Люблю його як батька, може, тому, що ми подібні один до одного?” — питав сам себе.

Богдан любовно дивився на Сабіну. Бачив, як вона низько накилила голову до фіялок, як непогамовано розсипалось її волосся по плечах. Тривога огорнула його: “Невже ж відійду без її згоди стати моєю дружиною? Для чого жити тоді? А вечір вчорашній...” Сабіна дивилась на нього, відгадуючи його думки. “Що маю робити? Жити так, як жила з Романом у фальші, брехні і нещирості? Сказати правду про себе рівнозначне згубити його для себе”. Відчула, як щиро прив’язалася до нього, який він для неї любий і бажаний. “Може, не треба відчиняти книгу минулого і перевертати пожовклі сторінки пережитого? Може, залишити так, як є? Але ж — Алекс наша дитина. Бути для нього тільки старшою сестрою?” Зі стиснутими вустами сіла на канапу. Коло неї сів і Богдан. “Сабіна!” — палко прошепотів. Вона взяла його голову в свої руки. Як перед тим уважно дивилась на свого сина, так тепер уважно дивилась на його батька.

— Богдан! Алекс є наш син, — виговорила одним духом. Очі, що дивилися перед хвилиною на неї закохано, уп’ялися в її зірниці. Оторопівши, не міг відвести свого погляду від них. Вона зняла свої руки з його голови і відсунулась на крайчик канапи. “Так, так, то є її очі, тієї безжурної, веселої дитини, з якої я перший зірвав поцілунок невинності з уст і тіла. З насолодою цілував ці очі, очі морської трави. Скільки обіцяв, скільки присягав...” Від цих споминів він почервонів. “Тоді не думав, що може зруйнувати життя цієї східної ніжної квітки. Я їй винен. Багато винен...” Сидів мовчки. “Чому я раніше не міг догадатися? Алекс — це моя копія. Чи є ще на світі жінка з кольорами очей Сабіни?” Провів по чолу рукою, ніби хотів змахнути роки пережитого і минулого. Присунувся до неї, обняв її коліна і дрижачим голосом просив:

— Вибач мені, Зейнаб! Не відганяй від себе, Сабіна!..

Чув, як на його голову падали слізози. Дрижача рука обняла ніжно за шию. Він притулився до неї і до її мокрих очей.

У той день Біленька до себе нікого не приймала. Дзвінки у фронтові двері не тривожили їх. Говорили безвтомно довго, пере-

биваючи друг друга. Про минулі роки не могли переповісти одне одному все за один день. Трималися ніжно за руки і переживали хвилини свого загубленого кохання, яке знайшли після стількох минулих літ! Вирішили за місяць взяти шлюб у церкві, де був охрещений Олег, і вийхати назавжди до Англії.

— Середенько, в повітрі пахне війною, — Богдан показав Сабіні на заголовок вчорашньої газети.

— Як буде з Алексом? — спіткала ніжно.

— Наразі, моя радість, залишимо так, як є. Пізніше підготовимо ґрунт. Не можна нагло вразити молоде і чутливе серце нашого сина...

ЖИТТЯ ПІД НОГАМИ

Ось і день кінчается. Сонечко, змучене за день, сідає нижче і нижче на відпочинок. По дорозі, закуреній порохом літа і навозом худоби, йде дід старий і згорблений, у свитці з домотканого полотна, в білих широких штанах, підперезаний мотузям. Широкий солом'яний капелюх, насунутий глибоко на чоло, прикриває зліслу голову, а з-під крис капелюха виглядають малі старечі очі, великий у формі бараболі ніс та довгі вуса. Вуста шепчує щось собі під носом, та це годі розібрati, чи молитву шепчує собі, чи скаргу на життя, життя довге та тернисте. Йде собі по дорозі скулений, підпирається великим скуватим патиком. Часом оглянеметься, щось шемрає, тяжко здихає і знову топче босими ногами дорогу.

Вже сонечко зовсім низенько, а до села ще добрий шмат дороги. Та що йому спішиться? В житті досить спішився, тепер пора і Богу душу віддати. Ось тільки дожити б, щоб Миколка справжнім парубком став. Миколка — ціль його життя, а тепер на неміч — потіха. Йде так старий, в крок стукає палицею по землі, часом кине оком на дозріваючі поля, подумає, який урожай дасть Бог цього року, потім переступить упавший на дорозі камінець, поправить торбу на плечах і знову йде. М'який теплий вітер повіяв із-за села, приніс із собою запах гною, диму топлених соломою печей, змішався зі смородом піль і вдарив діда в ніс своєю різноманітною пряністю. І повіяв далі. “От і селом пахне, ще пару кроків і ввійду в свою хатину”, — проговорив старий вголос. Та тільки скінчив, як з-під кущів вискочив Рудий, голосно тявкнув і скочив до діда. Лизнув його велике в мозолях руки, а потім довгим гарячим язиком пройшовся по носі. “Рудий, Рудий, пішов геть від мене! Пес і то розуміє, як треба господаря зустрічати. А де ж наш Миколка?”

Пес оглянувся на кущі, крутиув хвостом і відбіг від діда. Із-за кущів з'явилася постать хлопця літ шістнадцяти. Був він середнього росту, широкий у плечах, з жовтою розчухраною чуприною. Задергий догори ніс був засіяний дрібними веснянками.

Великі без усякої форми вуста відкрили рідкі жовтуваті зуби, і тільки ясні очі були мудрі на його глуповатому лиці.

— Діду, дідусю, а я на вас чекаю вже два дні. Чому, діду, так довго не верталися?

— Та знаєш, сину, охляв твій дід від старости зовсім. Ноги не хочуть іти. Забув уже кілько років минуло та який батьушка хрістив.

— А що, діду, нового в місті?

— Як було, сину, так і є. Церкви на місці, а що старому треба? Ех, ех, вже на друге літечко не здужаю дійти помолитися, сили не маю.

— Ні, діду, не те. Хочу знати, як там люди живуть. Чи дід бачив у місті залізницю?

— Ах ти, жовтороте, де мені такі речі — люди, залізниця!

— А що ви, діду, несете в торбі?

Дід помалу зняв торбу, сів на землю, відкашлявся, сплюнув і дрижачими руками почав розв'язувати мотузза.

— Бачиши, хрестик приніс, тут конфетів для тебе на копійку аж п'ять штук купив. Жебрав під церквою цілі свята, та нарід, сину, такий, якого раніше не було, — і дід махнув рукою. — А як тут, чи все в порядку? Чи худобу виганяв пасти на свята?

— Та виганяв.

— Ох Боже мій, старість, старість...

Так посиділи під кущами ще трохи, поговорили та й пішли помалу в напрямі села. Рудий спереду, а дід з Миколою за ним.

Хата старого діда, пастуха Охрима Неїла, стояла на краю села. Була така стара і згорблена, як і її господар. Чорний від старости комиш покривав криві похилі стіни, під котрими стояла призьба, де влітку дід любив вигріватися на сонці та дивитися на Боже створіння, що повзали по землі та літали в небі. Любив старий ще бджілок, які копошилися в жовтих соняшниках. Любив муравлів, працюючих коло своїх хаток. Влітку на свята приходили діти і молодиць не бракувало там, сідали всі на землю і слухали байки діда, а дід Охрим знов і так багато, що можна було слухати його день і ніч. От і тепер зобачили діда з жовторотим і просто до нього прямують.

— Діду, а діду, що приніс для нас із міста? — кричали вони з усіх сторін.

— Маку з таком приніс! Ох ви, дармоїди, а палицею не хочете по плечах?

Діти не тікають, вони знають діда добре: спочатку грозить, а потім конфетів та пряників дає.

— Кши, кши звідти! — кричить дід, роздавши солодощі. Юрба брудних, засмарканих дітей в сорочинках по пуп в мент

розділяють кому що припало і тікають. Дід, стогнучи, дійшов до своєї хати, перехрестився на всі сторони, торкнув палицею двері і зайдов у середину. На село спустився сумерк.

— Славу Богу, на своєму місці. Миколко, а Миколко, дай вечеряти. Щось мені не дуже, стільки верст пройшов...

Миколка витягнув з печі горщик з бараболею, налив квасного молока і поставив на стіл перед дідом. По вечері полягали спати. Мала хатина скоро наповнилась хропом, переміщанням зі стогоном діда та рівномірним віддихом Рудого, спавшого на підлозі коло великої печі. Один тільки Миколка не спав. Спочатку прислухався цвірканню цвіркуна, що жив за піччю, потім думав, комбінував, чухався у своїй жовтій чуприні, ніби хотів знайти там відповідь на всі питання, які наповнювали його мудру голову. Нараз довгий стогін діда змусив його здригнутись. Дід Охрим порухався під кожухом, відкрив очі і дивився в мале віконце, в яке заглядав далекий місяць — свідок його бід та радости.

Як тільки пташки почали співати свої ранішні пісні, Миколка вискочив зі своєї лежанки, наспіх перехрестився, зирнув на діда, злашав торбу з хлібом і шматком сала і скоро подався на майдан. По дорозі із-за пазухи витягнув сопілку і почав грати. В ранішньому чистому повітрі розносилися ніжні звуки, які наповнювали ціле село. Жінки поспішили гнати худобу, все помалу просипалося, наповнювалося гамором життя людей, котрі не вміли дармувати. Діти вибігали з хат, купались в росі трав, висушувалися під ранніми проміннями сонця. Всюди було чути початок робочого дня селянина. Зібрали худобу, Миколка погнав на пасовисько. Спереду біг його помічник — Рудий, підганяючи відставших корів. Сьогодні Миколка був надзвичайно поважний. Вночі мало спав, прислухався стогоном діда, а потім рахував свої грошенята. Гроші він любив понад усе в житті. Тяжко доходив до кожної копійки, а що вмів відмовляти собі в дечому та тяжко робити за них, то наскладав собі аж п'ять рублів. Гірке то було складання. Він, хоч з виду розчуханий та жовторогий, мав мудру голову: де брався до хитрощів, а де тяжкою працею добивався до свого. Старші любили його за розтороність, за те, що басом відспівував на крилосі. Молоді заздрили йому. Пам'ятав він і ті часи, коли дід його ще малим хlop'ятком на плечах ніс у поле пасти худобу. З дитинства любив простір, поля, квіти, гай, в якому гуляв малий вітрець та росли гриби. Заслухувався оповіданням діда, фантазував і мріяв про одне — скорше вирости та бути багатим. Коли приходили зими, він ходив до пана старости

помагати при дворі або до лісу їздив з дорослими за дровами. Робив кошики, віники, сопілки, а на весні з дідом усе продавали на ярмарку. Пам'ятив ще й таке: одного разу приїхав з міста пан оглядати свої землі. Люди вийшли назустріч з хоругвами, пан-отець почав відправляти молебен, а диякон усе ще не надходив. Що тут бідний пан-отець настрашились, а він підбіг і каже: "Я, батюшка, буду співати". Трохи він співав, трохи люди, тільки з того часу батюшка наказав дияконові вчити його читати псалтир. Вивчив його напам'ять, як "Отче наш". Рахувати до ста навчився у безногого солдата-п'яниці, якому приносив крадене молоко. Бувало, пришкандибає солдат на пасовисько та як почне йому оповідати про різні войны, які були на Кавказі, з абреками провадили, про сині гори, про багатих кущів, що їздять від краю до краю, від моря до моря, про вільних козаків, що жили на Кавказі, та їхні станиці, повні багатства і добробуту. А він усе уважно слухав, відкривши широкий в зайдах рот, розширивши мудрі очі, тяжко при кінці зідхав і постановляв: "Як виросту великим — поїду щастя шукати туди, де є воля і багатство". Так проходили роки, коли уява дитячих літ стала хворобою в парубоцтві. Тепер вже він добре знову, що за гроши він зможе дістатися аж на край світу. Страшне бажання охопило його мати якнайбільше грошей, від чого стратив appetit і сон. Тоді, як дід хропів по ночах, він діставав із своїх шмат складені скарби і безустанно перераховував їх. Рахував старанно, розкладаючи на купки, потім знову разом згортає. Відтак брав на зуб кожну копійку, обнюхував її, а потім прикладав до вуст. Часом зі жменею дрібних монет, притиснутих до грудей, міцно засипав і снив про себе як багатого купця. На ранок ховав свої гроші в шмати і клав під голову замість подушки. Сьогодні, пригнавши худобу на пасовисько, доручив її Рудому, а сам ліг під столітнім дубом. Сонце парило немилосердно. Косий його промінь пробивався з трудом через зелену корону дерева, упавши на чоло Миколки, освітив його задуму і перескочив на відкриті груди. Він з травинкою в рідких зубах не чув на собі його гарячі. Аж нараз почув голос над своєю головою: "Жовторотий!" Вмить стрепенувся, побачивши сухе лице солдата і його костур, на котрий той опирався.

— Чого вам треба, дядя? Сідайте, зараз молока принесу.

— А хліб маєш?

— Маю і хліб, і шматок сала.

— То добре, бо хто старого, безногого нагодує, якщо не сирота, — і він, стогнучи, сів. — В давні часи на Кавказі самі брали, що завоювали. І каліка почав оповідати вже в котрий раз ту саму історію. Оповідав про гірке життя в рекрутах, про побиття різками, про зголення чуприни та прив'язування до рук сіна і

соломи. “От як на муштрі кричали, жовторогий, “сіно-солома, сіно-солома”, сіно — то направо, солома — то наліво командували. То були часи, Миколко, не одного нашого брата дерли за чуб”, — і він тяжко здихнув. Посидівши і дойвши останній шматок хліба, почав оповідати про велику козацьку станицю на Кавказі, которую так дивно називали станичники і в котрій не було ані гаряче, ані зимно. Миколка все слухав, все собі затямлював, а потім раптом спитав:

- Дядю Семене, а чи далеко туди звідсіль буде?
- Ах ти дурню гороховий, та туди треба йти з якийсь місяць.

Миколка подумав: “Як треба буде, то дійду і за пів місяця”. Ще довго сиділи під дубом. Старий вояк-каліка оповідав, а хлопець слухав та питав. Сонечко почало вже знизуватися, повітря ставало холоднішим. Миколка встав, заложив порожню торбу на плече, нахлобучив солом'яний капелюх, свиснув три рази і почав збирати худобу докупи.

Охрим Нейло, коли відкрив свої малі підпужлі очі, то зібачив, що вже є середина дня. Хотів піднестися, та тіло його було настільки тяжке, що навіть порухати пальцями не міг. Залишився лежати в тій позиції, в якій проснувся. Лежав на плечах, одна рука була на животі, друга лежала вздовж тіла. Хотілось йому дуже пiti. Кожух, яким він накривався, був мокрий від поту. Сухим язиком облизував вільготну вовну. Відчував близький кінець. Боявся за свою душу, яка може опустити грішне тіло без покаяння. Вголос гаряче молився до Заступниці за скоре повернення Миколки з пасовиська. Чекав, чи хтось із сусідів не вступить до хати, хоч добре зінав, що все село було в полі. Мухи голосно літали в хатинці і били своїми прозорими крилами об скло вікон. Знадвору було чути цвірін'яння горобців та м'явкання маленького котеняти, що заблудилося. Дід Охрим заплющив очі, і перед ним почали проходити картини з його минулого життя. Лежав не рухаючись і зрідка ворушив посинілими губами. Час від часу вони кривилися, ніби збирались до плачу, але ось якесь тепла згадка відобразилась на лиці старця. Чоло роз'яснилось, вуса лагідно опустилися по кутках уст, очі затуманилися і з них скотилися дві мутні старечі слізки. Уста відкрилися і вишептали ім'я: “Миколко”...

Років з шістнадцять тому йшов собі Охрим взимку до свого кума полем. Проходив повз стіг сіна і чує ніби там щось м'явчити. Думав собі, якесь котеня заблудило та й хотів вже перейти. Аж

чує, воно заводить усе голосніше. Він вернувся, розгріб сіно і знайшов маленький вузлик, в котрому щось копошилося. Охрим відхилив кінець вузлика і мало що не впustив, побачивши мале, синє від холоду личко дитини. Навколо було тихо. Сніг падав великими клаптями. Охрим взяв вузлик, притулив до себе і щосили кинувся бігти до села. "Рятуйте, рятуйте, люди добрі! Дитину в сіні знайшов!" Люди вискачували з хат, товпилися навколо Охрима, охали, ахали, радили, питали... Аж одна добра молодиця взяла дитину до хати, розгорнула на очах присутніх, і всі зобачили хлопчика у віці кількох тижнів. Сорочинка на ньому була з простого, домотканого полотна. Огорнутий був в грубу пелюшку, поверх котрої була подерта в багатьох місцях хустка. Прийшов священик із старостою, подивились на немовля: на шийці не було хреста. Питали, чи не візьме хто сироту — Бог подвійно заплатить. Присутні дивилися собі під ноги, одні чухали собі потилиці, інші відсашувались помалу. Хата почала порожніти. В хаті залишились священик, Охрим та молодиця.

— Я, батюшка, візьму підкидаша, — сказав з дивним вогником в очах Охрим.

— А добрі люди доглянуть, — додала молодиця.

— Бог заплатить тобі, Охриме, за твоє добре серце, а Пречиста заступиться. Довго не надумуючись, в цей самий день священик охристив дитину. Молодиця була хресна, а Охрим хресним. Хлопцеві дали ім'я Микола, а прізвище дістав по дідові — Нейло. Від того часу дід Охрим відмолодів. Згорблена спина випрямилася, довгі вуса щораз підкручував дотори. В очах була помітна радість. Свого жовторогого птингця — як він називав його — доглядав дбайливо. Носив від одної молодиці до іншої на груди, потім сам жував хліб з цукром, завертає у шматку і пхав дитині в рот. Миколка ріс та кріпшав, від чого дід Охрим був щасливий. Прив'язався до малого цілюю своєю простою душою. Старе його життя знайшло ціль. Вечорами довго молився до Матінки Божої, просячи про заступництво її над Миколою після його смерті. Так минали роки. Миколка із синього напівзамерзлого немовляти виростав на міцного хлопця. От і дід почав брати його в поле. Спочатку на плечах носив, а пізніше вже й сам бігав, підганяючи худобу. З дідом вони були нерозлучні. В спеку сиділи під дубом, де дід Охрим оповідав про свої молоді роки, в дощ ховалися під стоги сіна. Взимку були вдома, робили з лозіння речі на ярмарок. Помалу Миколка все частіше заступав діда в його ролі пастуха. Дід слабів, багато ходити не міг, по ночах стогнав і кашляв, а останню зиму пролежав на печі. На весні, як тільки сніги зійшли, а земля почала покриватися ніжним зеленим килимом, дід Охрим, стогнучи, зліз з печі. Надворі була повна чарівна весна України.

Біленські хатки були погружені в паучих цвітучих вишневих садках. Бузьки вже повернулися зі своєї довгої мандрівки, парувалися між собою, дбайливо будуючи свої гнізда. Бджілки перелітали з однієї квітки на другу. Охрим окинув усе Боже побляклими очима, тяжко зітхнувші, сів на прильбу під хатою. Надворій йому зробилось добре і лагідно. “Ох, ох, Бог дав сили знову на світ подивитися. Трошки відійду та й піду до Києва на богомілля”. З часом, як почув себе трошки на силах, взяв святочний одяг, торбу на плечі, палицю в руки. На дорогу напоминав Миколку, плачуучи, попрощав його і пошканчивав по дорозі босими столітніми п'ятами. До Києва дорога була не легка для старого немічного Охрима. Але все є в Божій ласці. Дійшов до міста, молився у всіх церквах Києво-Печерської Лаври, ів, що добрі люди давали, і на посвячення яблук прийшов назад. Застав Миколку здоровим, а село без змін...

“А тепер можу вже й умирати”, — прошепотів дід, лежачи в тій самій позиції. Жив довго, дуже довго. Жив сиреньким життям селянина. Родини ніколи не мав, усі кликали бобильом, аж при кінці життя Бог дав Миколку. Тут старий порухав синіми потрісканими від спраги вустами. З трудом відкрив очі, бачачи сумерк в хатинці. В селі було чуги рев худоби, що поверталася додому, рипіння криниці, дзвінкі голоси жінок, плач і сміх дітей. Двері наскрізь відкрилися, і Миколка з Рудим підійшли до печі.

— Діду, ви спите?

— Ні, сину, пити! — простогнав старий Охрим.

Миколка наспіх з дзбана налив молока в глиняний черепок і подав дідові. Чекав, коли рука простягнеться за питвом.

— Дідуню, що з вами? — зі страхом в голосі питав Миколка.

— Батюшку, сину, — прохрипів умираючий.

Миколка тремтячи заліз на піч, наклонився над дідом, приложивши черепок до вуст. Зобачив нерухоме тіло старого і очі повні мук. У цей момент слізози струмком почали котитися по його блідому лиці. З печі майже сповзув і, ридаючи, побіг за отцем Михайлom...

Село закопошилось як мурашник: старі й малі йшли до хатини на вигоні. Діда Охрима любили за добре серце, мудрі поради. “Довго жив чоловік та мав досвід”, — говорили селяни. Старого обмили, убрали в чисту білизну і по трьох днях поховали. Домовину несли на зміну старші селяни. Отець Михайло перший кинув грудку землі на могилу, жінки голосно плакали, а Миколка

упав на землю і в розлачі дер на собі жовту чуприну. “Діду, дідуню мій рідний, на кого ви мене залишили сирітку?” По смерті діда Миколка змінився в характері: з безжурного мрійливого хлопця зробився поважним парубком. Маю говорив, а коли говорив, то все до діла. Частіше смарував собі жовту чуприну смальцем, пригладжуючи руками. На підбороді та під носом почав показуватися рідкий білий пушок. Миколка парубкував. Крутився, як півень, коло дівчат, слухаючи їх гарних пісень. Часом сам весело жартував та підспівував басом. Зберуться влітку хлопці з дівчатами та як почнуть заводити співи, то що тільки в тих піснях нема. Так смуток за серце бере, що аж шлакати хочеться. В такі хвилини Миколка думав про діда, про своє дитинство, про оповідання солдата безногого. Взимку збиралися на вечерниці, на Різдво колядували і щедрували. В такому щасливому часі парубоцтва Миколка був три роки. На четвертому році подобалась йому Марійка, дівчинка-сирітка. Не чекаючи на взаємність, припильнував її при криниці, злапав за буйні коси, притягнув до себе і при свідкові місяця почав пити перший мед з її вуст. Дівчина настрашилась, відшхала його, дерла на ньому сорочку. “А щоб тебе пранці з'ли, ти, жовторотий! Чекай, я пан-отцю усе розповім. Дивись, який сміливий взявся! Зараз тебе коромислом переїду”. “Марійко, завтра святів до тебе пришлю”. “Здурів ти чи що? Тю, тю на тебе! А може білини обівся?” Миколка тихо засміявся. Одною рукою ще міцніше притулив до себе сполохане дівча, а другу положив на її груди. “Як рибонька, б'ешся”, — промовив шепотом над її вухом. Недалеко почулося сапання коней — хтось підїджав до криниці. Марійка відскочила, як опарена. Схопила новні відра і, обливаючись зимною водою, бігла додому. На другий день прийшли свати, а за тиждень о. Михайло повінчав свою наймичку-сирітку з підкідьком Миколою Нейлом. Дівчина взяла вузлик і, плачуучи, пішла з Миколкою по дорозі нового життя, тихо скаржучись на своє сирітство і своє бездолля. Не питали її, чи вона кохає його, з ним, як оповідали дівчата, вона не сиділа на весні у вишневому садочку та не слухала співу соловейка. Не збирали вони разом квітів на полях, де веселі жайворонки робили собі гніздечка. Йшла до чужої хатини самітня, не мавши свого рідного дому. “Люди говорили, що я вродлива, а що доброго принесла мені моя врода? Бідного жовторотого Миколку, пастуха без худоби, селянина без землі? А я що є? — питала сама себе, — сирота убога, наймичка нещаслива!” Йшла вона з Миколкою і несла з собою до нового життя нещастя першого безжурного кохання, скаргу на свою долю і на свою безпорадність...

Після шлюбу життя Марійки не змінилося на ліпше, хіба що мала більше клопотів і роботи. Як тільки починається день, вона

вставала, розпалиювала піч, наскоро варила страву і йшла до пан-отця на роботу. Увечері, стомлена, поверталася додому, приносила в вузлику трохи харчів, а по вечері сиділа помагати Миколці плести кошики.

— Як дочекаємось ярмарку на весні, все продамо і рушимо в світ, — звернувся до неї Миколка одного зимового вечора. — А чи радо зі мною підеш з рідного села, Марійко?

— Куди голка, туди й нитка, — коротко відповіла вона.

Миколка піdnis від роботи голову і довго дивився на свою жінку. “А то вража дівка! — думав собі. — Może, ще привикне. Дика якась, ніби чужа. Усе сумує, плаче, і чого їй треба? Не б'ю, не сварю, тяжко у мене не робить...”

— Марійко, а чи ти мене любиш?

— Пан-отець у церкві казав, як давав шлюб: “Та возлюбить вона свого мужа, яко голубиця”.

Миколка замовк. Незадоволено поправив на печі каганець, потім піdsунув довгу лавку до Марійки і, обнявши її, кхикнув. Марійка ще нижче похилила голову над кошиком.

— Дивна ти якась у мене. І чого тобі треба?

Вона здригнула тілом. Чорні шнуром брови зійшлися докути на перенісці. З очей покотилися слізози. “Так завжди: я до неї, а вона в плач, — подумав Миколка. — У людей якось гаразд, а в нас в хаті як на похороні”.

І справді, в подружжі вони не підібрались. Марійка не принесла з собою веселого сміху, жіночого тепла. Також для нього вона була чужа й далека. Смуток виглядав з її гарних очей, що стримувало його ділитися з нею своїми мріями і думками. Не було йому з нею так добре, як колись з дідом або солдатом безногим. Через її вроду подобалась йому, а коли б не противилася коло криниці, то поцілував би та й пішов геть. Але він був упертий парубок. Кожний спротив мусів зломити. Тому й прислав сватів на другий день. А тепер мусиш з нею жити, бо була йому його шлюбною жінкою...

Йшли тижні, а за ними місяці. Надворі запахло весною, природа будилася від своєї зимової сплячки, і в кожному дворі був помітний рух. Господарі готувалися до сівби, витягаючи свій бідний інвентар, смаруючи, пасуючи і лагодячи його. Жінки товклися в своїх городах, приводили до порядку хати. Діти бігали навперегонки, бавились в лапанки і городки. Кожний по-своєму зустрічав весну і тішився нею. Миколка теж повеселів. Усе частіше, у відсутності Марійки, витягав свої гроші зі шматок, розкладав, як колись, на куцки і ніжно глядів на них. Тепер стало значно більше купок. При кожному дотику до металу радість огортала його, у всьому тілі відчував напруженість. Мрії подорожі до синіх гір, до

багатих козацьких станиць, де можна скоро доробитись, все більше мучили його. Якийсь незнаний йому голос намовляв кинути рідну оселю, а щось невідоме додавало йому надію. На світі мав тільки одне бажання — стати багатим чоловіком, мати у своїй комірці багато міхів із золотими і срібними монетами.

Пройшов ще один місяць. Відсвяткували з Марійкою Великден, а по ньому рушили в дорогу. Усе село вийшло проводжати уходців. Миколка із солом'яним капелюхом у руці, з торбою на плечах був у піднесеному настрої. Перехрестившись до сходу сонця три рази, низько поклонився селянам, дякуючи за опіку в дитинстві. Потім просив вибачення за якісь можливі кривди з його боку. Наприкінці підійшов до пан-отця і, як був довгий, так і grimнув перед ним на землю: "Благословіть, отче, на дорогу!" Хресна заголосила, а з юрби дядько Іван промовив: "Такий не пропаде, бо впертий, як мій бурій бик". Миколка встав із землі, взяв легко Марійку за руку і, не оглядаючись, пішли у світ. Довго потім Марійка втирала слізозі кінцем хустки. Та хто б на це звертав увагу?.. Кажуть же люди: "У жінок волос довгий, та ум короткий..."

Дорога до синіх гір, до станиці, де не було гаряче, ані зимно, була довга та тяжка. Йшли вони у спеку і в дощі. Були нераз спрагнені й голодні. Були нераз і без даху над головою. Переходили вбрід та переїздили паромами не одну річку. Де можна було заробити — заробляли по дорозі. А хто давав дах над головою і кусень хліба, тому щиро дякували. Багато бачили див, про котрих не думали в далекому маленькому селі і про котрих не чули в байках. Так дійшли до залізниці. Миколка довго переступав з ноги на ногу, чухав чуприну, аж, нарешті, витерши рукою ніс, пригладивши волосся, ввійшов до станції. Марійка йшла рядом, міцно тримаючись його рук. Довгі тижні їхньої тяжкої подорожі, спільне убожество зблизило їх трохи. В її серці не проснулось до нього кохання, тільки вона знала, що в цьому великовому, чужому світі він є одинокий, який не скривдить її. За його руку трималася так, як мала дитина серед чужих тримається спідниці матері.

Розглядівшись навколо, Микола зауважив місце, до котрого підходять люди, дістають гроші, платять і отримують папірці. Він теж попрямував туди. Спершу приглядався чоловікові за віконцем, а потім його вбранню. Стояв і чекав, поки всі викупляють папірці, думаючи, що той за віконцем останні папірці продастъ дешевше. А той, почекавши хвилину і не бачачи нікого біля каси, спустив залізні гратеги, вигідно сів на крісло і почав дрімати. Тепер Миколка чекав, коли той передрімає. Йому самому

почало збиратися на сон. Марійка потягнула за рукав, головою показуючи на дрімаючого. Якась стара жінка підійшла до віконця. Зсередини піднеслися заливні гратеги. Миколка голосно відкашлявся, ще раз обтер долонею ніс і боязливо підійшов до віконця.

— Хочу до станиці на Кавказ, де не є гаряче, ані зимно.

Постать за віконцем встала на весь ріст, спустила окуляри на ніс і почала розглядати Миколку. По хвилі роздався сміх.

— А ти, дурню, вже пів днини стоїш у кутку, а тут два потяги відійшли. Ти, розсява, давай гроши!

Миколка помалу розв'язував шмати, в яких були його скарби. Руки в нього тряслися: за один раз віддав цілий свій маєток, на який так довго і так тяжко працював. Правда, залишився ще один рубель, але то дрібниця. Чоло його покрилось потом, а в устах стало зовсім сухо. На віконце викладав монету за монетою, а касир байдуже перераховував їх. Миколка уловив його погляд і дуже здивувався: “О чоловіче, як можеш так недбало кидати гроші в одну купіку і не сміятися до них? Не тримати кожний гріш в руках, не брати їх на зуб? Ану ж я можу дати недобри гроші. Шкода, що вони потрапили в такі руки. Стільки літ я тримав їх в шматинці, стільки ночей я засипляв з ними на грудях! А він без пошани до них, от так собі просто кинув до шухляди, як кидають обгрізену кістку псові”, — думав він, тяжко здихаючи. Давши два папірці, чоловік за віконцем розказав усе докладно Миколці, коли знову буде потяг і скільки разів треба буде пересідати. “Отже, завтра вранці буде потяг до станиці, де не є гаряче, ані зимно”, — і голосно розсміявся. Опустив заливні гратеги на віконці, відхилився на кріслі і почав дрімати. Задуманий і заляканий довгою будучою їздою заливницею, Миколка відійшов від каси. Довго передумував, куди подалі заховати папірці. Скрізь, де тільки не положив, бачив небезпеку. У кожному перехожому на станції бачив злодія. Навіть косо дивився на Марійку, на її відкриті вуста і розширені очі. “Що розсявила вороття?” — грубо спитав її. Марійка здригнулась і дивилася на нього дивно, не припускаючи його таким багатим. А він усе озирався, ховав папірці то за пазуху, то за пасок, навіть хотів взяти до рота, де буде найбезпечніше, та пригадав собі, що це папір. Цілу ніч не спав, прислухався, обмачував себе і білети і був приготовлений на напад. Над ранком прибуло на станцію дуже багато людей. Пасажири товпились до виходу. Деесь зашипіло, свиснуло, грюкнуло, і Миколка почув дрижання землі під ногами. Помалу випускали людей на перон до потягу, уважно перевіряючи білети. Одних виганяли і казали чекати на другий потяг, інші штовхалися наперед і їх пропускали. Якась груба жінка з великим кошиком, в якому були живі гуси, щось кричала і йшла наперед. Хлопи з торбами пройшли мимо

Миколки, боляче вдаривши його в груди. Там зібачив стару бабу з торбою під пахвою, з якої кричало мале порося. А он жінка в старім солом'янім капелюсі, на котрім було гніздо з кольоровими птахами.

— Дивись, Миколо, як вони там тримаються?

Не мав часу на відповідь. Коло нього пробіг хлопець, викрикуючи щось і показуючи свій товар, розложений на пуделку і прив'язаний до шиї. “Сірники, махорка, конфети, пряники!” — кричав хлопець. За хлопцем біг пес, недалеко перебігла кітка, а пес із щеканням кинувся за нею. Миколка дивився спокійно на все. Пам'ятав тільки про пашірці, сковані під двома сорочками на грудях. Коли навтоп трохи втих, він з Марійкою присунувся до дверей.

— Давай білети, що стоїш? Підождеш на твій потяг, четверту клясу маєш.

Миколка дофнувся назад, чекаючи ще три години. На кінець почав повторюватися попередній рух і суетня. Навколо чулися сварливі слова і грубі викрики. Миколка цим разом вже сміліше йшов до виходу. Його й Марійку випустили, показуючи вагон, в якому мусіли їхати. Був він брудний, переповнений солдатами, перекупками, жидами та всім тим бідним зачухраним людом, який через матеріальний стан не мав права їхати вигідніше. Підшукавши для себе і для Марійки місце коло дверей, він довго уміщувався на лавці. Навколо лунав сміх, падали тяжкі слова, сказані жартома, летіли в повітрі. Хтось грав на гармошці, підспівуючи хріплим голосом, хтось просив прикурити. Миколка виглянув у вікно і побачив жандарма. Серце у нього забилось міцно: він думав, що шукають його і хочуть викинути його з вагону. “Напевно продав мені старі папірці”, — промелькнуло в його голові. Відхилився від вікна, слідкуючи очима за жандармом. А той у білих рукавичках, з довгими вусами, підкрученими догори на відгодованому обличчі, походжував назад і вперед по перону, не дивлячись в сторону Миколки. Через деякий час він зібачив чоловіка, який вийшов зі станції в чорному вбрани, з червоновою стяжкою на кашекті, розмахуючи поперед себе малими червоними прaporчиками. Миколка почув перед собою довгий свист, шепітання, скреготання. Хмара диму і пари покрила станцію. Щось штовхнулося одно об друге, а потім помалу рушило. Миколка нахилився вперед, потім назад, боляче вдаряючись об стінку вагона. Зі страху почав голосно молитися. Марійка міцно тримала його за руку. “От і з Богом в дорогу!” — проговорила баба з гусьми в кошику. Жид, що сидів напроти, заложив свої пейси за вуха, запахнув лапсердак, вигідно умоючись на лавці. Повітря почало свіжіти. Миколка ще довго не міг прийти до себе від

вражінь. За шумом потяга чув уривки речень, котрих не міг зрозуміти. Хотів спитати сусіда про перестанки, та той накрив очі шапкою і почав зі свистом хропіти. Рівномірне колихання потягу помалу засипляло і його. “Ану ж проспимо станцію, де маємо висідати, і що тоді буде? А як вночі хтось папірці і рубель викраде? Ех, добре Марійці — златає чоловіка за руку та й тримається, як вош кожуха, а тут сам думай та гадай”, — думав він сумно.

Надворі зовсім стемніло. До вагона ввійшов кондуктор, довго розпихав по підлозі сплячі тіла. Добрався до ліхтаря, підвішеного до стелі вагона, помалу запалив його і злісними очима подивився на сплячих. Наступаючи на руки й ноги пасажирів, пішов далі. Їхали цілу ніч, над ранком потяг зупинився. При перших променях сонця зобачив невелику станцію, куди вибігали люди з вагонів і прямували до столів, прибудованих недалеко від станції. Столи були завалені яйцями, великими круглими хлібами, сушеною рибою, часником, цибулею, яблуками, грушками та іншими харчовими продуктами. Жінки і діти, які продавали свій товар, викрикували ціни. Миколка обережно перехилився через вікно і, як на злість, і тут побачив жандарма. Знову забилося серце в його грудях.

— А пощо тут жандарми, дяденька? — звернувся він, не витримавши, до сусіда.

— Для порядку, — відповів той. — Не бачиш людей сила-силенна?

І справді, люди, як муравлі, вибігали з дверей вагонів. У цього теж від вчорашнього дня добре стягнуло кишки. Побачив дядька, що вставав і йшов на закупи.

— І я з вами, дядю?

— А чому ні? Удвох веселіше, — відповів старий. — А ти звідки?

— Я здалека буду, — і Микола назвав своє село.

— Ні, такого не чув. А до кого їдеш?

— На Кавказ, до станиці, де не є гаряче, ані зимно.

Дядько косо подивився на нього.

— А маєш білети туди?

— Аякже!

І він почав шукати на шкірі торбу з папірцями, але в міжчасі подумав: “Ану ж злодій якийсь, і чого його цікавлять мої білети?” Так і не показавши, він дійшов до столів. Купив собі великий буханець хліба, дві сухі тараї і велику цибулину. Усе златає під пахву і, не чекаючи на дядька, пішов до свого вагона. Коли він увійшов до нього, на своєму місці побачив якогось хлистика. Той голосно щось оповідав жідкові і підморгував до Марійки. Потім

встав і вийшов з вагона. Миколка сів на своє місце, розломивши хліб і тарані на подолку Марійки. За півгодини вернувся хлистик із солдатом. Одягнений він був у чорну косоворотку з білими гудзиками. Штани його були випущені по-російськи на висмарувані дьогтем чоботи. На голові був картуз з чорним лякерованим дашком. Хитре лице доповнювали малі, задиркуваті очі. Рідкий чорний заріст нагадував брудну калабаню, з котрої виглядали, як острівок, уста з виїденими зубами. Закинута через шлече гармонь додавала йому ще більше зухвальства. Постояв у дверях і, моргнувши до солдата, показав на Марійку.

— А што, девочка, с Малоросії будеш? Познать по рубашке, красівая барішня.

— Нічаво себе девочка, — додав підпитий солдат.

Хлистик підійшов до Марійки.

— Заграю тебе на дорожку, красавіца!

Він зняв з плечей гармонь і, розтягнувши її на всю ширину, заспівав: “Ах хахлушечка, мой свет, любиш ілі нет?” У Марійки з переляку відняло язик. Сиділа, не ворохувшись, на місці. Миколка встав з лавки і впритул підійшов до хлистика. Дрижачими, посинівшими вустами прохрипів: “Не займай жінки!” Хлистик перестав грati, насунув картуз на очі і віддав солдатові, який підійшов до нього, незложену гармонь. Потім, поплювавши на руки і міцно висварившись, став у позицію до бійки.

— Ой вей! — заерепенився жид.

— Миколко, Миколочко, облиш його! — просила, чіпляючись за нього, Марійка.

На крик до вагона прийшов кондуктор. Не питуючись, відтаскав хлистика набік, даючи йому своєю міцною рукою доброго тумака по шиї. А потім повторив те саме з Миколкою. Хлистик погрозив кулаком, плюнув під ноги і вийшов з товарищем. Нарешті, потяг рушив. Перед очима злого Миколки замелькав краєвид. Мимоволі дивився на поля і в голові рахував цьогорічний урожай. Малі села мелькали за селами. Дивився в вікно без жодного заціквалення. Злість на Марійку душила його. На неї зваливав усю вину, а тут ще в добавок боляче нила шия. “Якби тепер їхав з дідом або із солдатом безногим, мав би чоловік спокій і радість, а то зв’язався з дівкою і маю всю дорогу клопіт. І що є в неї надзвичайного? — мудрував він. — Така, як і всі інші. Дивні люди: звертають увагу на жінок, та не звертають на гроші”. Він пригадав собі чоловіка на станції, що продавав при касі білети. Так без особливих пригод їхали вони дальше і дальше. З усіма пересідали три рази на інші потяги і вкінці на четвертий день дойхали до мрійної ще з дитинства козачої станиці, де не було ані гарячє, ані зимно. Потяг зашипів, закреклав і, нарепшті, зупинився.

Кондуктор у вагонах четвертої кляси кричав: "Станція Прохладная! Давай виході! Станція Прохладная! Давай наперсьод!" Маса людей, мішків, кошиків, вузликів ринула з вагонів. За ними потягнулися й Миколка з Марійкою. "Станція Прохладна! — викрикував ввічливо той самий кондуктор, мило посміхаючись до пасажирів першої кляси. — Станція Прохладна... Прощу ласкаво... Так, так, прямо, ваше превосходітельство!" — і він з перевільшеною чесністю показував якомусь добродію, обвішаному орденами, напрямок до станції. До вагона першої кляси підходили насильтячики, пропонуючи свої услуги. Там і тут коло вагонів першої і другої кляси можна було побачити групу людей, зустрічаючих приїжджих. А ось мама зустріла свого сина-офіцера в новенькому голубому мундирчику з блискучими погонами на плечах. Цілуючись, щось голосно оповідала йому. Якась панічка з песиком підійшла до вагона і чекала на висідавшого пана. Перон був заповнений людським гамором і суетнею. Усе спішилось.

Шляхтич Бронислав Юліанович Ржевський тяжкою ходою вийшов з вагона першої кляси, повернув голову наліво, направо, вдихнув гаряче повітря добігаючого до кінця літа. Вправним рухом щоки поправив монокль у правому оці і пішов до буфету. За ним ішов камердинер Ігнатій, який ніс у руках дрібні речі свого пана, наслідуючи його в руках. Станція Прохладна була велика. Чистий у квітах перон був переділений на дві половини: до однієї входив люд з третьої і четвертої кляси, до другої половини — пасажири з другої і першої кляси. Люд з вагонів третьої і четвертої кляси входив на перон, а потім простими дверима, помальованими бронзовим кольором, пересувався до приміщення. У дверях показував білети і йшов далі. Пасажири першої і другої кляси проходили перон під білим дашком, оплетеним з усіх сторін диким виноградом, по боках котрого стояли вмуровані вази з полуценевими квітами. Тут же приютно розставлені столики були прикриті білими скатертями. За ними сиділи панове в цивільних і козачих строях. Пані переглядали журнали "Маленька господиня". В кутку стояв кіоск з книжками, журналами та газетами. Офіціянти в білих піджаках, з рушниками через руку, в чорних "метеликах" розносili вино, пиво, овочі і чай. Великі скляні двері з мідними ручками провадили до почекальні, де містився буфет.

Пан Ржевський, не поспішаючи і з міною на лиці, яку мав тільки він, заняв столик під стіною. Замовив склянку чаю з цитриновою і байдуже оглядав газету.

— Ігнаце, замов фаетон до станції.

— Слухаю, ясний пане! — відповів камердинер.

Пан Ржевський — поляк, чоловік за сороківку, був худощавий, середнього росту. Малі шарі очі мали зимний вираз. Ніс, трошки згорблений у перенісці, ховався у дбайливо підстрижених вусах. Уста були б гарні, коли б не опущений їх правий кут, що змінював їх форму, стягаючись часом в пряму лінію, роблячи їх жорстокими. На плечах носив гордо посаджену голову з волоссям кольору попелу, яке було підстрижене “під їжака”. Круте підборіддя було чисто виголене. Елегантний костюм французького крою доповнював його зовнішність. Він сидів за столом, тримаючи газету в своїх білих руках з довгими пальцями і великим бриляントовим перснем на мізинці. Переглядаючи неуважно газету, час від часу підносив свій гордий погляд на оточуючих. У погляді була нудьга, погорда до всього світу. Зобачивши камердинера, який надходив, байдужим тоном спитав:

- Усе готово?
- Так, ясний пане!
- То добре, зараз їдемо.

Положив гроші на стіл і з гідністю вийшов.

— А то пан, зараз пізвати, — говорив офіціант другому з тацею в руці.

— І на чай дав по-панськи, не то, що наші пани — усунуть тобі в руку двадцять копійок, а цей навіть не питає, кладе на стіл палтінік і баста.

Фаetonщик їхав помалу. Пан Ржевський, нашівляжачи, примкнувши очі, мимоволі прислухався розмовам сидячих на козлах:

- А звідкіль будете?
- Здалека, зі самої Варшави.
- А надовго?

— А як ясному панові сподобається. А чи у вас тут не страшно, кабарда тихо спить?

— Та що там кабарда! Як не тихо, то наш пан отаман робить чик-чирик. Faetonщик, старий козак, на батогу показав, як пан отаман робить чик-чирик.

- І ви теж були в службі?

— Я? — і козак кинув погордливим поглядом на сидячого побіч себе камердинера. — Та що б я був за козак, наколи б не служив при кордоні? От бачиш — дивись тут. І він показав гонорово шрами на лиці і на руках. — А тут цілі плечі та груди — колись кінджали кабардинські та чеченські гуляли. Було колись гаряче врем'ячко, не то, що тепер... Старий вояк замовк і поринувся думами в минуле.

— Ми, козаки, вмімо відбиватися, — по хвилі додав він гордо, підкручуючи лівий вус. — Ну, ну, куди лізеш, чого відстаєш? — крикнув він на буру кобилу.

— Видко, станиця ваша є велика та багата, — говорив Ігнатій, розглядаючись по сторонах.

— Та Господь-Бог не оминає нас, маємо всього вдостатку. А он і наші службісти їдуть на зміну за кордон.

Станиця Прохладная була старою козацькою оселею. Населення, якого начислялось понад 20 тисяч, було майже все козаче. Невеликий відсоток був інородців, людей не козачого походження. На першому місці інородців були українці, росіяни і німці. Серед тих інородців були і окозачені вірмени, грузини, татари, які займалися переважно торгівлею. У політичному житті інородці жодної участі не брали. Козаки трактували їх з погордою. Найбідніший козак згори дивився на багатого купця-вірмена, з обридливістю на брудного росіяніна, спавшого в одній хаті з худобою, зі злістю на німців і на їх добре закультивовані поля, з помстою та неприязню на кабардинців, їхавших з мирних аулів. Над ними всіма козак почував свою вищість, а та вищість полягала в тім, що він їх усіх боронив від абреїв своєю груддю. Своєю кров'ю забезпечував їм спокій, але від них вимагав пошани та поваги для себе. Тому, коли козак їхав верхи на коні або в бричці, інородці пропускали його наперед. Записатись у козаки інородцям було дуже тяжко. Тільки українці мали найбільше шансів. Спільна мова, віра та колишнє походження відкривали для щастливих замкнуті двері.

При словах фаетонника “А он і наші службісти їдуть за кордон” пан Ржевський відкрив стомлені очі, зобачив півсотні козаків, яким почав уважно приглядатися. Всі були у черкесках, високих шапках, за плечима у кожного висіла рушниця, при боці шабля, а при паску висів кинджал. Зброя у кожного була оббита сріблом, по ній чорним були зроблені малюнки. Коні щід ними були добрі, ситі, весело ржали і легко несли своїх веселих вершників. “І хто б міг так весело їхати за кордон, хто гарантує за сьогоднішню ніч хоч би тому, хто сидить зухваліше від інших на коні? — думав пан Ржевський. — Так, так, відважний народ, а притому ще й такий добірний”, — думав, розглядаючи їх докладно. Чим більше дивився навколо, тим більше йому подобалось: і ті будинки під червоною черепицею, і бульвар, по боках котрого росли столітні акації і каштани. Читав по дорозі вивіски і придивлявся проходящим молодим козачкам.

— Там, у центрі станиці живе наша інтелігенція, по стороні ріки Малки живуть козаки, а по другій стороні інородці, люди ремесла, — говорив фаетонник.

“Добірний нарід, рослий. На лицях пізнати задоволення, до того ще додати кавказьку природу, — думав пан Ржевський. — А це що за будинок?” — спитав він.

— А це, пане...

— Ясний пане, — поправив фаетонщик Ігнатій.

— Хай буде ѹ ясний пан, — обізвався старий козак, неуважно махнувши рукою. — Це буде торговельний банк, а там русько-азіяцький. Маємо ѹ сільсько-господарський. Он там проїхали олійницю.

Фаетонщик трохи повернувшись до пана Ржевського і показував батогом то наліво, то направо, з гордістю говорячи: “Он реальне училище, там суд, спереду купецький клуб, а на станції маємо ѹ офіцерський. Просто нас аптека, наш кінотеатр, а он там у великому городі... но, но, пішла, Бура, — причмокнув він на клячу, — не любить вона Орлика”. І батіг фаетонщика зі свистом проїхався по спині кобили. “А то ресторан Гріші, — і він, підморгнувши, показав в сторону приміщення. — А там недалеко і дім нашого пана отамана”, — з повагою докінчив він.

Друга частина дороги від станції до станиці зацікавила пана Ржевського. З увагою слідкував очима за батогом фаетонщика. “Тут знайду духовий спокій, тут оселюся і забуду двірські інтриги. Те життя, повне безсонних ночей... Ігри в карти і юрвища жінок...” При споминах його чоло нахмурилось, а правий кут уст опустився. Пригадалися йому малі, високі, грубі і сухі жінки, в котрих він шукав чогось нового, чогось пікантного і котрі були подібні одна до другої...

— Тпру, Бура, ось і приїхали.

Ігнатій зіскочив з козла і вмілим руком допоміг панові висісти. Годину пізніше пан Ржевський, після ванни, вигідно сидів у м'якому фотелі при відкритому вікні. Дивився на річку, ліс, на недалекі сині гори. Пан Ржевський був у доброму гуморі. Все складалось так, як він собі бажав: нові враження, осамітнення і нове, тихе оточення. “Цього я собі бажав. Відчуваю, що тут усе знайду для своєї стомленої душі... Ігнаци, легкий підвечірок!” — звернувшись він до камердинера. “А потім і на відпочинок” — він задоволено погладив себе по вусах.

Проснувся він тоді, коли косий ранішній промінь сонця бавився з великим люстром, відбиваючи на протилежній стіні зайчики. Проснувшись, розкішно витягнувся, оглядаючись по гарно умеблюваній готельній кімнаті. Притулившись до білосіріжкої подушки, з приємністю подумав: “Перший раз так довго спав, не вживаючи морфіни. Почуваю себе сьогодні молодечо. Так, у цьому далекому, напівдикому кутку мусить наступити мое обновлення. Шкода, що тільки зашізно”. І лініво витягнувся

другий раз. “Ігнаци!” Той боком всунувся в двері. І він був задоволений. “Горня какао!” По міні свого пана камердинер пізив його добрий гумор. Тепер тільки залишилось зручно підсунути правий капець — і гумор у пана буде забезпечений на цілий день. Ігнатій дуже вірив у цей забобон, тому пильнував усі рухи пана, встававшого з ліжка, а коли не доопільнував і пан Ржевський спускав на підлогу ліву ногу, то Ігнатій наперед знов, що його чекає...

— Ну, що, старий (хоч Ігнатій був набагато молодший за кого), оповідай новини. Як там абреки? Чи не бачив якого у сні?

— Ні, ясний пане, у сні не бачив. Бачив зранку одного кабардинця в гарбі.

— Не перестрашився ти його?

— Я? Де б там! Чув, як щось муркотів собі. Здається, “Аллах” говорив. Їхав у білому волічковому капелюсі, тільки голову й бачив.

— Чи вже прийшов перукар?

— Так, ясний пане!

Пан Ржевський ще трошки поніжувся у вигідному м'якому ліжку, потім запалив сигару після випитого какао і, курячи, укладав пляни на сьогоднішній день: від дев'ятої до десятої — туалета, від десятої до одинадцятої — снідання, від одинадцятої до першої — прогулянка, від першої до другої — обід. Потім відпочинок. Потім треба написати кілька листів — один до сестри, а другий до економа. Потім... Відкрилися двері, і Ігнатій з убранням і взуттям стояв на поготівлі. По сніданні, спожившому на веранді, він легко погладив себе по животі. “Е, Броник, апетит маєш неваршавський, не потребуєш пити трану”, — говорив він, звертаючись до живота. Помалу встав із-за стола і рівно о одинадцятій годині вийшов з готелю на прогулянку. На обід на першу годину не вернувся, вернувся набагато пізніше. Ігнатій при зустрічі його подивився на правий кут уста свого пана — вони були зложені нормально, що означало добрий гумор. Ігнатій втішився і все приписав зручно підставленому капю вранці. Обід з білим какетинським вином з'їв подвійний, після чого пан Ржевський відійшов на відпочинок. Лежав на канапі, прикритій перським килимом, смачно дрімаючи. Передрімавши, встав, відсвіжився під умивальником, що був у куті кімнати, і сів за невеликий круглий стіл писати листи.

22 серпня року Божого 1887
Прохладная

Дорога Ядвиго!

Місцевість, у котрій я нахожусь, відповідає мені під кожним оглядом. Тут, моя дорога сестричко, я хочу знайти і заложити

свое життя на догмах відновлення. Природа, клімат, оточення — все є міле. Дикість і краса природи, спокій духовий — те, що я потребую. Припильний, Ядзю, своїм жіночим оком дрібниці, які економ буде пересилати на подану мною адресу. Другий лист буде докладніший.

Дивуєшся піднесеному настрою? — Переодружуся.

Бронек.

Прочитавши лист, Бронислав Юліанович усміхнувся під свій короткий вус і в зовсім іншому тоні почав писати лист до свого довіреного. Через годину закликав камердинера до кімнати: “То занесеш зараз на пошту”. На запитання кухарки до Ігнатія, який проходив повз кухню, “Як довго буде тут пан жити?” відповів: “Як довго буде подобатися тут ясному панові”. З того господар зміркував: ясний пан — то чоловік з прямхами. Дає добре заробити, треба йому у всьому догоджати. В розмові з ним не входив, але в обслузічував пан Ржевський перебільшення. Про ясного пана по станиці перша кухарка Семенівна рознесла слух.

Кілька днів пізніше, після листа сестрі пан Ржевський був в отамана на авдієнції. Отаман станиці Прохладної Михайло Іванович Ситник був чоловік пристійної і симпатичної зовнішності, великого ума і добрий дипломат. У всіх козаків й інородців був у пошані. Своєю мудрою політикою з'єднав собі всіх станичників, які називали його не інакше, як батько-отаман, а й навіть запеклих і мстливих абреків, з котрими він був кунаком. Козаки попускали йому дрібні грішки, яких він допускався в станиці. Любив отаман молодиць, любив забави, любив “оком кинути”, як він сам про себе жартома говорив. Коли вартовий козак оголосив пана Ржевського, отаман з приємністю й усміхом встав із-за бюрка:

— Мое поважання, прошу ввійти, — він протягнув до привіту гарну руку.

— Вже кілька днів чув про пана.

— Не думав, що вістка про мою скромну особу дійде до вух шановного пана отамана.

Пан Ржевський трохи нахилив голову наперед і вправним рухом щоки притримав монокль.

— Нічого не вдіш, провінція, один одного знає на сто верст, — усміхнувся привітно отаман. — Прошу сідати. Він показав на шкіряне крісло. — Як там надворі, трохи тепленько, правда? Прохладна, а пече сьогодні як у Сахарі, — і він обтер хусткою спіtnє чоло.

Двері відхилилися, і в кімнату всунув голову козак: “Підсавул Сидоренко з лягрів”. “Проси ввійти”, — відповів отаман. В

кімнату ввійшов молодий підосавул. Отаман привітно кивнув головою. "Перепрошую!" — звернувся до пана Ржевського.

— Як там, усе гаразд?

— Так, пане отамане!

— А військовий старшина?

— Маю відповідь для пана отамана.

— То добре. Коли мусите повернутися? — запитав, переглядаючи листи.

Підосавул почервонів, опустивши голову, дивився на чоботи пана отамана.

— Розумію, до Ольги Петрівни душа рветься. Молодість, молодість, — і він жартівливо поплескав прибувшого по плечу.

— Затримайтесь в станиці до восьмої вечора. До мене зголоситеся ще раз, дам відповідь.

Ущасливлений підосавул відійшов.

— Слухаю вас, пане Ржевський! Але спершу треба відсвіжитися.

— Він м'якою ходою підійшов до шафки, яка була вбудована в стіні, відкрив дзеркальні дверчата і зсередини дістав дві чисті склянки і пляшку кримського червоного вина.

— Дістав з півсотні в подарунок від свого кунака. Маю слабість до відсвіження, — говорив до пана Ржевського, легко підморгуючи до пляшки.

— Віват!

— Віват! — повторив пан Ржевський.

У той час, коли отаман переглядав листи, Бронислав Юліанович дискретно оглядав кімнату. Усе знайшов у досконалості. Бюрко з червоного дерева, завалене купою паперів, отаманка під пушнитим перським килимом, дорога зброя, покрита золотом і сріблом, розвішана по стінах, шафка з книжками. З меблів перевів зір на того добродушного чоловіка, який недбало розсівся напроти нього. Коли входив до отамана, мав міну іронічно-погордливу, думав зустріти чоловіка похмурого, а розмову з котрим уявляв собі наперед неприємною. Ще в готелі за сиданком накреслив собі плян розмови з отаманом — він любив усе собі плянувати наперед. Після дружнього прийняття і випитої склянки вина його правий кут уст випрямився, і він почав докладно викладати пляни на майбутнє. Передовсім хотів настало оселитися в цім напівдикім, як він називав, кутку світу. Не перебиваючи його зашитаннями, отаман слухав його уважно, а по всьому давав мудрі поради і робив зауваження. Не звернули уваги, як пролетіли три години напівофіційної і напівтовариської бесіди. Неодна пляшка була відкрита і неоднім "відсвіжаючим" подарунком кунаків гостив отаман. За бесідою Бронислав Юліанович пробував подарунки вірменських,

грузинських, татарських, кабардинських, чеченських та інших кунаків.

“Чоловік з головою, чоловік світу”, — думав він, дивлячись на пристійну, трошки вайлувату постать отамана. Вже не один раз вартовий козак всовував і висовував голову в дверях, а отаман тільки й говорив: “Хвилину, прошу відклести на завтра”. А ось знову голова козака всунулась, і він почав несміливим голосом повідомляти: “Пане отамане, якісь інородці прийшли здалека...”

Висівши з потяга, Миколка з Марійкою останні залишили станцію і пішли в напрямку до станиці. Спішити не мали куди. Усе було для них чуже і почувалися малими і непотрібними. Миколка розглядався по сторонах і нараз від здивування роззявив рот. Поволі його лице почало роз’яснюватися: ген, ген далеко зібачив широкий ланцюг білих гір. У потязі, коли сидів далеко від вікна, ні на що не звертав уваги. Одного разу, при кінді подорожі, хтось показав рукою в напрямі гір, але присмерки закрили сірі силуети, і він не відчув захоплення ними. Тоді навіть примкнув очі і почав дрімати. А тепер, коли йшов по рівній дорозі і побачив чудові білі шпилі, які так величаво врізалися в небо якимись дивними фігурами, наповнювали його серце радістю і надією.

— Бачиш, Марійко, бачиш? — звернувся до неї захоплено.

— Це ж кілька кроків від нас!

Марійка нерухомо вдивлялася в далечінню. “Боже, як тут усе гарне!” — прошепотіла. Стояли так довго, не відриваючи очей. А білі гори, аж рожевілі від полуденнего сонця, стояли горді і ніби говорили: “Ви, люди, мурашки земні, стоїте тут і дивитеся, але прийде час, і ви зникнете, як зникали тисячі таких живих істос, як ви. А ми стояли і будемо стояти і дивитися на вас, немічних, з погордою...”

— Ох і сила в тих горах! А чи зимно там?

— Певно, що не тепло. Не бачиш сніг на них?

Марійка уявила себе, як зараз її перенесуть туди бosoю, з розтебнutoю сорочкою — і аж тремтіння охопило її.

— Чого тобі? Ходи вже, сонечко сідає.

Пішли мовчки, заглиблені в своїх думах. По дорозі минали багато хат, аж нарешті Миколка підійшов до одної малої хатинки і зібачив старшу жінку, яка поралася коло городу.

— Тіточко, чи не можна у вас переночувати?

Стара випрямилася, оглядаючись.

— Дивись, який кревний знайшовся! А чи в мене постояний двір? Чекай, дай до тебе придивлюся. Звідкіля є?

— Здалека, тіточко!

— А пошо тут взявся?
— Приїхав на заробіток, — відповів Микола.
— То добре, робітників отаман потребує. А хто будеш — ремісник чи від землі?

— Та пастухом був.
— А це хто — сестра буде?
— Ні, жінка моя.

Стара привітно усміхнулась до Марійки.

— Ну і краля ж з тебе, молодиця! — і погладила її по густому волоссі. — То ходіть до хати. У нас говорять: непрошений гість гірше татарина. Нема що вам робити під вечір на дорозі. І мені, старій, буде веселіше. Мала двох синів та й тих Бог забрав: одного абреши шаблею порубали, а на другого табун коней набіг. Тепер, як палець, сама. На старості літ бобилюю, — вона зайшла в хату. За нею несміло ввійшли Миколка з Марійкою. Гостинна жінка приготовляла вечерю. З теплої печі рогачем вийняла борщ, налияла до глибокої миски, положила на стіл дві ложки і запростила подорожніх до столу. Миколка з Марійкою їли жирний борщ, в котрому плавали великі шматки м'яса, і зайдали добре випеченим пшеничним хлібом. В душі були щасливі і вдячні господині. По вечері стара довго виштувала їх та й сама оповідала про станцію та її життя. Зауваживши високо місяць, який освітив пів кімнати, почала стелити постіль для прибулих. Миколка вийшов на подвір'я. Сонце вже давно зайшло за гори. Надворі був вечір. Небо, усіяне тисячами далеких зірок, прогнозувало на завтра гарний день. Десь було чутно дівчат. У повітрі пахло степом і полинем. Пролетів кажан, за ним другий. Миколка повними грудьми вдихав пахощі полуночного вечора. Постояв ще хвилину, ошершись головою об нагріті за день двері і, тяжко зітхнувши, ввійшов у хату. В хаті застав Марійку в обіймах господині. З першого погляду вона подобалась старій козачці. У розмові вона довідалась про Марійчине сирітство. Добра жінка перейнялася її оповіданням і сама собі сплакнула. Пригадала свого покійного чоловіка, похованіх синів та свою самітність.

— Чуєш, дитино, — звернулася вона до Марійки, — відпочинеш у мене кілька днів, а опісля я сама заведу вас до отамана. У нас в станції такий звичай: кожний інородець особисто йде до отамана, а він потім вирішує, кого залишити тут, а кого до хуторів приписати.

Від зичливості старої козачки Миколка з Марійкою утишилися. Молода підійшла до старої і з вдячності поцілувала її в руку.

— Ви, тета, як правдива матуся для нас, — зі слізьми в очах проговорила.

— Лягайте, вже добра ніч надворі, — відповіла розчулена жінка.

Три дні проминули, як три години. Марійка з Миколкою помогали старій в городі, носили воду з річки, доглядали невелике господарство. Приходили зацікавлені сусіди, розглядали новоприбулих, кличучи їх до себе на роботу. На четверту ніч, на світанку Марійка зірвалася у сні, кричала і вимахувала руками. Її довге волосся поспадало на плечі, а лице було залите слізми. Стара з Миколкою дуже налякалися, заки допиталися збудженню Марійку.

— Ох, матуся, такий страшний сон бачила...

— А ти, небого, перехрестися та ляж на другий бік — куди ніч, туди й сон.

По сніданку гумор Марійки не поправився. Очі були весь час сумні.

— Що ти бачила у сні, Марійко? — питалася Іванівна.

— Бачила, матусю, якогось чоловіка, ніби він мені ланцюгами зв'язав руки й ноги. Я кричу до Миколки, прошу помочі, а він каже: “Цей ланцюг, яким він тебе зв'язав, коштує п'ятсот рублів”. Дивлюся на цей дорогий ланцюг, а з нього торчат четверо маленьких дівочих голівок. Дивляться на мене і кричать в один голос: “Мамо, не кидай нас!” З кожним разом, як тільки подивлюся на голівки, вони робляться все більшими і більшими. Вони ростуть, а з ними росте і біль в усьому тілі. Ланцюг стягується все дужче і дужче, врізуючись аж до кісток. Шукаю рятунку і бачу: стою над водою, а з води дивиться на мене дід та й каже: “Піднеси одну ногу і ступи вниз, тоді зразу ж спадуть з тебе ланцюги. Що за життя маєш в них?” А голос той дід має такий солодкий. Я вже роблю крок до води, коли хтось ніби тягне мене догори. Тоді ви мене і збудили”.

Стара козачка мовчала, не могла розгадати дивного сну. Наспіх причепурила Марійку і повела їх обох до отамана.

Хатина Іванівни була добрий шмат дороги від центра станиці. По дорозі вона їх повчала, як треба поводитися в отамана. Щиро бажала всього найліпшого молодятам, до котрих встигла прив'язатися. Вже мріяла віддати їм чисту половину хати в найми. “Бог дасть їм дітей, а я буду доглядати”. Вона з заздрістю дивилася на сусідок, у котрих було з півдесятка внуків.

— А що це є, матусю? — спіткала несміло Марійка, показуючи на будинок, що охоронявся кабардинцями.

— Це, дитино, спільній банк, що його наші мають з abreками. Пильнують його наші і їхні.

— А то чому?

— Бо в цьому банку найліпше гроші тримати для багатих людей. На інші банки були напади, перерізували наших, грабували

наших та тікали в гори, а в цьому банку багаті бусурмани усі свої скарби тримають з усіх близьких аулів.

— Бачиш, як своє добро бережуть, — відізвався Миколка.

Навколо будинку ходили озброєні люди, уважно приглядаючись до прохожих. Зобачили Марійку і заклацали білими зубами: “Красивий кіжга”. “Но, но, не кіжга!” — злосно відповіла стара.

— А ви, матусю, розумієте, що вони лопочуть?

— Аякже! Хто в нас з козаків не розуміє? Поживеш і ти навчишся. У нас часом поміж собою наші говорять по-їхньому. Ще за життя моого чоловіка мали ми одного з їхніх до помочі. Був років з шість.

Марійка і Миколка слухали уважно.

— А он і дім пана отамана видко.

Серце Марійки чомусь болізно стиснулось. Пригадала собі сон, що не виходив із голови.

У почекальні отамана Іванівна зустріла злайомого варто-вого козака. Розговорилася з ним, а потім, всунувши йому щось у руку, просила зголосити новоприбулих. Знала вона, яких інородців приймає отаман до станиці. У першості були люди ремесла, а особливо стельмахи, слюсари, шевці та кравці. Людей без певного ремесла відсылав до більчих хуторів. Вона ж тільки розраховувала на їх щастя та мала намір сказати за них добре слово...

— Пане отамане, якісь інородці прийшли здалека... — повторив втретє козак.

Отаман встав, подивився на кишеньковий годинник і звернувся до чекавшого в дверях возного:

— То нехай зайдуть. А сам почав допивати вино в склянці.

— Зараз побачимо, Брониславе Юліяновичу, інородців, руських людей...

Пан Ржевський у цій хвилі скривився. По теплій розмові з отаманом був так добре настроєний, що не мав жодного бажання дивитися на простих хлопів. Приємна бесіда, випите вино настроювали його до чогось більш естетичного. Про хлопів завжди думав з погордою. Бридився їхнім квасним запахом та обмеженим думанням. Усе в них разило його. Дивився на них як на робочу силу й уникав будь-яких відносин з ними. У своєму маєтку ніколи не бував, усе полагоджуючи через economa. При словах отамана “То нехай зайдуть” його гумор моментально зіпсувався. Правий кут уст низько опустився, очі набрали неприємного виразу. Поспішно вийняв з бічної кишені легко наперфумовану хустку і помахав нею собі перед носом. “Не знаю хамських запахів”, — проці-

див невиразно. Двері відкрилися, і перше, що він побачив, це великі босі ноги. “Не помилився, хами йдуть” — промайнуло в його голові.

Миколка несміло ввійшов, три рази низько кланяючись отаманові. З шапкою в руках покірно стояв біля дверей. За ним всунулась і Марійка. Пан Ржевський погордливо кинув оком на Миколку, а потім поглядом впився в Марійку.

— Близче до столу. Як називаєшся?

— Миколка Нейло.

— А це хто?

— Жінка на ім'я Марійка.

Отаман поглядом знавця оглянув Марійку з голови до ніг.

— Звідкіля ти походиш, Микола?

— З України, із села Пилишівки.

— Скільки маєш літ?

— Двадцять один, а вона сімнадцять буде кінчати, — вказав він головою на Марійку, крутчи в руках шапку.

— А яке ремесло маєш?

— Та вмію все по господарству.

— А ти, Марійко? — отаман близче підійшов до неї.

Вона почервоніла, опустивши вниз очі. З переляку сперло її дух, відняло мову. Отаман, не довго думаючи, взяв її за підбородок і трошки догори підніс голову.

— Чи ти, дівчина, немова, без язика?

Марійка боязно подивилася на отамана своїми великими очима, і дві великі слізози скотилися на щоки.

— От тобі й маєш! Та чого ж ти, небого, плачеш? Може, чоловік у дома б'є, ну, кажи! — жартував він, підхмелений подарунками кунаків. Миколка помалу стягнув з голови Марійки хустку: “Візьми, обітри слізози”.

Отаман споважнів. Бачив перед собою Марійку без хустки, якою було закрито майже все лице. Стояла перед ним бліда, з відкритими очима, з яких помалу стікали слізози.

— Вона в мене завжди така, — оправдувався за неї Микола.

— А як довго вже як ви побралися?

— Та ще року нема.

Отаман дивився на неї, підкручуючи догори вуса.

— То Марійку хіба я до себе візь...

— Перепрошую пана отамана, цих я візьму до себе, — вмішався пан Ржевський, перебиваючи його на півслові. — Його до двору, а її до кімнат.

Спочатку Марійка з переляку нічого перед очима не бачила і тільки тепер зауважила пана з хусткою біля носа, який

підходив до неї. Отаман лукаво підморгнув своїми гарними карими очима, покрутив ще вуса і радо погодився.

— Подивися тепер на свого пана, Марійко! За тиждень підете до нього на роботу.

Вона піднесла голову і очі її широко розкрилися, а з повних грудей вирвався стогін.

— Що, настрашилася пана? — сміявся отаман.

Миколка злісно подивився в її сторону, незамітно штурхаючи її в бік. Низько кланяючись, дякував панові й отаманові за себе і за Марійку. В іншій кімнаті писар відписав з метрик ім'я, прізвище, рік і місце народження.

— Від сьогодні за тиждень прийдете до готелю, розумієте?

— звернувся писар по скінченні формальностей.

— Так, пане! — відповів ущасливлений Микола, щиро дякуючи і писареві. Від писаря він вийшов задоволений, підбіг до Іванівни і почав у деталях оповідати їй про отамана і про свого нового пана. На сумну Марійку не звертав уваги. Тиждень для Миколи був довгий. Вночі думав, скільки пан дастъ на рік йому й Марійці. При згадці про слізки Марійки та її мовчанку, а потім стогін, на нього находила злість. “Вража дівка ні до чого. Якби був сам, скоро міг би до грошеняток дійти, а з тією гулею тільки інтерес усюди псує. Інша б усміхнулася, привітне слово новому панові сказала б, а вона стогне, ніби її хто б’є. Ото жіночку Бог післав”. З пересердя він навіть сплюнув в темноті в сторону Марійки.

Вона теж не спала: її переслідували ті ланцюги, що їх бачила у сні. Таке саме, тільки золоті, бачила на животі у свого нового пана. Були аж у три ряди. (Пан Ржевський носив кишеньковий годинник, від якого ланцюжки звисали на живіт у три ряди).

“Що Бог дастъ. Добре, що бодай приписали до станиці. Здається, що будемо мати добру працю”. Через тиждень вони прийшли до готелю, звідки Іgnatij забрав їх до пана.

Дім на головній вулиці, недавно побудований німцем, вже з місяць стояв на продаж. Великі ясні кімнати, вималювані олійними фарбами, гарний сад у кінці дому, клумби з квітами, посипані червоним піском доріжки — усе було ладне, солідно зроблене. Оглянувши дім, пан Ржевський протягом двох днів зробив купно. За порадою отамана, вклав свої гроші в трьох банках: до русько-азіяцького банку положив шістдесят тисяч, в інші також значні суми. Щедро жертвував на добродійні цілі, на церкву, школу, училище, дім-сиротинець. Це все робило його ім'я в станиці голосним і популярним. Щодня він діставав різні запрошення до клубів і товариств. Нераз його заочно обирали головою в різni

установи. Він ні від чого не відмовлявся, але й до нікого не зближався. Тепер він улаштовував свій дім. Меблі, картини, бронза, порцеляна — все було спроваджене з-за кордону. Сам був присутній при розпакуванні речей, сам показував пальцем, куди що треба поставити. Любив він комфорт, був великим естетом, знавцем мальлярства і класичної музики. Був власником картин, мальованих знаними французькими й італійськими мальярами. У великому домі роботи було для всіх. Марійка поралася в покоях, Миколка коло двору. Ігнатій коло пана, а кухар, спроваджений із Варшави, в кухні. Від багатьох вражінь, від праці по самі вуха Марійка забула про сон. Після місяця побуту у пана освоїлась з усім, зручно переставляла коштовні статуетки з місця на місце, привітно дивилася на свого господаря, знаходила час і на балачку з Ігнатієм. Встигала ще збігати до кухні помогти кухареві. В білому коронковому фартушку, в білім батистовім очіпку на голові щодня приносила какао до спальні пана. Нашівляжачи в шовковій піжамі на білосніжній подушці, прикритій шовковою ковдрою, в коперті з правдивих французьких коронок пан Ржевський пив помалу какао. Прижмурюючи очі, слідкував за рухами своєї покоївки. Дивувався її міцним рукам, її чудовим ногам, не міг відірвати очей від її лиця. А лицезріння було надзвичайно гарне: біле пряме чоло, над котрим лежали дві чорні бліскучі коси, уложені вінком; рівний з тонкими ніздрями ніс; великі темносиїві очі і вій, що доходили до чорних, як шнурочки, брів; трошки відхилені вуста з дитячим викроєм показували рівні білі зуби; під фартушком рівномірно піднімалися й опускалися повні груди. Марійка крутилася по спальні, складаючи на місці розкидані паном звечора книжки, журнали і дрібниці. Останнім часом пан Ржевський навмисне робив безпорядок, щоб бачити довше в себе в спальні Марійку. Часом вона відчувала на собі погляд пана, червоніла по самі маленькі вуха і з будь-чим у руках виходила з кімнати. Дні проходили за днями, тижні за тижнями. Настали перші приморозки — предвісники осені.

Одного дня пан Ржевський покликав до себе Миколу і, замкнувшись у своєму кабінеті, вони не виходили дві години...

“...Отже, присягаеш на всіх святих своєї віри, що більш ніколи не прийдеш сюди?”

— Так, пане, присягаю.

— Присягаеш на святий хрест, без примусу над тобою, добровільно, в повному розумі, тверезим замінив свою жінку Марійку на тисячу рублів?

— Так, присягаю, — без надуми сказав Микола.

— То цілуй хрест.

Пересохшими вустами, з поважною міною Микола доторкнувся до однораменного хреста. На столі зобачив купку новеньких, бліскучих грошей, і в його очах з'явився зелений вогник: "Ану здуриТЬ і не дасть таку купу за неї". Трясучими руками простягнувся за грішми, ховаючи їх під сорочку. Коли заховав останню пачку, міцно стягнувся ремінцем від штанів. Потім ухопив руку пана Ржевського і кріпко поцілував її. Ржевський витягнув машинально свою руку, обтерши об маринарку, і з погордою дивився на Миколку. "Хам хамом", — прощів крізь зуби. Відкрив двері і випустив значно погрубівшого в поясі Миколку.

— Ігнаци, відкрий вікна в кабінеті! — крикнув через відхилені двері. Двогодинне перебування в одній кімнаті з хлопом ніби забрудило її. Він поспішно пішов до умивальника. Відсвіжившись, весело збирався на баль, який давав отаман Ситник.

Микола сидів на ліжку в тяжкій задумі. Совість гризла його, в душічувся винним перед Марійкою. Боявся її приходу й одночасно бажав скорої розв'язки. Марійка легкою ходою ввійшла до маленької кімнати, прибудованої до будинку знадвору. Запалила світло і аж тепер побачила в куті скулениго Миколку.

— Микольдю, чому сидиш у темності?

Він здригнувся, на лиці був вираз рішучості, і він підійшов до неї. Опустивши очі вниз, одною рукою підтримував незапнену світку, а другу тримав перед собою, ніби хотів від когось боронитись.

— Марійко, я іду від тебе.

Вона різко обернулась лицем до нього. З першої хвилини не зрозуміла значення страшних слів. Потім зобачила його в світці, в нових чоботах, побачила понуру, але рішучу постать і інстинктивно відчула якесь нещастя, що висить над нею. А він без перерви зміненим голосом усе говорив: "Ід, іду, не затримуй мене, розумієш? — і злісно подивився їй у вічі. — Зостанешся тут з паном, він кривди тобі не зробить... I так мене не кохала. Мені до мого щастя потрібні гроші і то багато грошей, розумієш? Дивися, аж тисячу рублів дістав за тебе від пана. Будеш з ним", — гарячково докінчив.

Тепер вона пригадала собі, чого вони обидва сиділи так довго. Зрозуміла, пошто Миколка лишає її саму на ласці пана. Страшна розпуха огорнула її. Бачила страх і стид перед собою. Ганьба, безборонність, самітність чекали на неї. Зсунулась на коліна перед ним, обняла його ноги і, ридаючи, благала його:

— Миколка, не кидай мене, змилосердись над круглою сиротою. Подумай, що робиш! Чи я тобі не жінка? Пропаду без тебе на чужині серед злих людей. Пошто робиш мені таку кривду?

Чи не присягав у церкві перед хрестом? Миколочко, соколе мій ясний, не кидай! Не кидай!

Микола чув голос Марійки, бачив її тіло, що повзало коло його нових чобіт. Нараз його ногам зробилось так зимно, ніби він стояв у льодовій калюжі. Відчував ніби вони вмерзають у лід і він їх вже ніколи не витягне. І дивно: наскільки було зимно ногам, настільки груди і голову пекло вогнем, було гаряче ціле лице. “Як хочеться пiti! Жарко, жарко, душить щось!” Нервово дер на собі сорочку, аж дрижачі пальці намацали гладенький папір. На хвилю опритомився, чув ридання Марійки: “Не кидай, заклинаю тебе, не кидай, життя мое ламаєш”. “Життя...” — відбилося у його мізку. Подивився навколо себе: біля ніг зібачив повзучу жінку і навколо від сліз мокру долівку.

— Життя твоє я маю під ногами, — прохрипів він. — Дивись! — і він переступив через неї. А вона чіплялась за чоботи, за край світки, цілуочи його руки. Він зареготався сміхом диявола:

— Тут є мое життя, бачиш? — і він пальцем показав на свої груди, напхані грошима. У цю хвилину почув у ногах різку зміну: лід з них відійшов, а гарячка з грудей перейшла вниз. Аж стало йому гаряче. У серці в цей момент щось обірвалось. Стояв у самих дверях, дивлячись на скулений клубок чогось живого. Не міг пригадати, що то могло бути. У вухах чув дзвін слова: “Жи-т-т-я, життя, життя...” Подивився на свої ноги. “Ага, тепер розумію: то, що лежить, є життя... А то є ноги...” У його голові промелькнуло: “Життя під ногами”. Потер нахмурене чоло. В душі відчув порожнечу, сум. Те, що називав “життям”, хотів переступити назад. Вже підніс ногу догори, коли в них почув нестерпний холод. Вони ніби знову вмерзли в лід, а груди палило вогнем. Він голосно зідхнув, натягнувшись на голову шапку, тісно обгорнувшись світкою, штурхнув ногою двері і вийшов. Надворі сам до себе сказав: “Прощавай!” і скрився назавжди в темності холодної осінньої ночі...

Елегантний, у доброму гуморі пан Ржевський увійшов до ясно освітленого клубу. Віддав циліндер на руки козака і на кілька хвилин затримався перед дзеркалom. Поправивши монокль і протерши його білою шовковою хустиною, пригладжував свої коротко підстрижені вусики і ходою, певною себе, пройшов через відчинені перед ним двері. Баль був у повному розпалі. Ніжні звуки музики змішувалися з голосом танцмайстера, який стояв у центрі й елястичними рухами керував танцюючими парами. Пари розходилися направо і наліво, потім знову сходилися докупи. Спочатку пан Ржевський бачив навколо себе тільки коронки,

гілюри, тюль, стяжки різноманітні, строї військових, смокінги цивільних і знову стяжки і фальбанки, довгі трені, голі плечі й усміхнені піднесені лиця. Легкий запах тонких жіночих перфумів обвіяв його.

— О, наш шановний Бронислав Юліянович з малим спізненням! — почув приємний голос отамана. Стояв він у товаристві станичної сметанки, обсервуючи танцюючих. Переопрошуючи, зробив крок до пана Ржевського. Той, у свою чергу, помалу підходив до товариства. Привітався з ким був знайомий, а іх йому не бракувало. Отаман почав представляти по черзі з ще незнайомими в товаристві: “Шляхтич Бронислав Юліянович Ржевський, військовий старшина Іван Гавrilович Скиба, мировий суддя Петро Ігнатович Чепурняк, інженер Александр Федорович Дородин, полковник Семен Петрович Бляха...” Ще і ще перечисляв отаман звання, імена і прізвища. Бронислав Юліянович з умілим уклоном подавав руку. Рука по черзі переходила в малі, грубі, кволі, міцні руки. Після представлення запанувала на хвилину мовчанка. Отаман весело підсміхнувся. Для гумору запропонував перейти до буфету. За буфетом пан Ржевський зобачив банкіра русько-азіатського банку в товаристві грузинського князя Ляліошвілі і підсказувала Федіна, якого вже бачив в отамана, та багато інших знайомих з лиця.

— Пропоную випити за нашого всіма поважаного Бронислава Юліяновича, в честь котрого, прошу панства, хочу солідно забавитися, — патетично проговорив отаман, піднявши високо хрустальний келіх.

— Віват! Віват! — підтримали пропозицію отамана.

По першому келіху випили другий, третій. За четвертим отаман стукнув себе легко по чолі: “Ах ти ж лишенко: обіцяв контрвальса пані Скибовій”. Товариство заворушилося. Кожний пригадав собі обіцяні паням танці.

— Направлений гумор належить притримати танцями, — жартував далі отаман. — З нами, Бронислав Юліянович, покажемо вам красу жіночого полу.

Мировий суддя, який мав дві доньки на виданиі, взяв його під пахи. Пані якраз після танців відпочивали. По хвилі Бронислав Юліянович з уклоном, нижчим ніж попередньо, підносив до уст по черзі маленькі ручки, обнажені до плеч. Серед паній почалося оживлення. Всім хотілося пізнати чоловіка, який від кількох місяців був центром їх зацікавлення. Неодна мати приглядалася йому теж. Із задоволенням хитала головою і дискретно підсувала йому свою доню. “Чоловік пристійний, елегантний, багатий, чому б йому не женитись хоч би й, наприклад, з Катенькою?” Або інша думала про свою підстаркувату Віроньку. І шановні матрони комбі-

нували в умі, як би його зловити для своїх доньок, слідкуючи уважно за кожним його рухом. Серед жіночого товариства пан Ржевський почував себе, як завжди, свободіно. Очима, в яких віддзеркалювалася нудьга, приглядався до жіночих лиць. Більшість з них були козачі лица, жінки з чорним волоссям, з карими або сивими очима, прямими носами, пишними вустами. Високі ростом, з широкими плечима і добре розвиненим бюстом. Мали сміливий погляд, незалежні рухи. Серед них, як шепшина серед рож, відріжнялися жінки некозацької краси.

— Бела, Бела, — роздалися навколо шепоти, і Бронислав Юліянович легко повернув голову до входу: на залю входили мужчина в грузинському строї, років п'ятидесяти, і панна надзвичайної східної краси. На залі рознеслися звуки вальса. Найліпший танцюрист Ванічка Петрушин, пристійний хлопець, легким кроком підійшов до Бели, низько уклонившись, запросив її до танцю. Жінки чекали на запрошення. Заля заколисалася в танці. Перед очима пана Ржевського крутилися пари. Усміхнувшись про себе, запросив до вальса найближче стоявшу панну. По скінченні вальса підвів панну до товариства, в якому вже був отаман. У піднесенні, легко задиханий щось смішне оповідав, показуючи на свою бороду. Зобачивши пана Ржевського, перепросив пань, уявивого під руку, пішли до буфету.

— Як наші “горішки”, тверді? — спітав він, підморгуючи.

— Ладний баль, і горішки нічого, — відповів йому в тон.

Любив отамана за його діловитість, любив його веселість, зате не любив свободності і простого висказування про “горішки”. Закуривши сигару, а отаман люльку, стояли, прислушуючись до сміху, що доходив із сусідньої кімнати.

— Як пан бажає, перекинемось картами, чи, може, мазурку обіцяли?

— Танцюю тоді, коли мушу, — відповів пан Ржевський.

За низькими столиками при картах сиділи молодші і старші мужчини. Пан Ржевський побачив серед них багатьох знайомих. Найбільше було військових, у котрих на плечах блистіли золоті погони. Коло щасливих лежали купи банкнотів. Офіціянти розносили чай з цитриною, содову воду, нарзан. Отаман з Брониславом Юліяновичем сіли при окремому столику. До них приєднався лікар Філімон Пантелеєвич Слюсаренко і грубий купець німець Карл Карлович Фішер. Як завжди, пан отаман жартував, будучи в добром гуморі. В картах давав поради програвшому докторові.

— А що, друже Філімоне Пантелеевичу, то вам не гарних пацієнтік бадати. Карта — то інша річ. Треба було аса наперед...

— Не маю сьогодні щастя, Миколо Івановичу.

— Три рази треба подумати, а один раз зробити, — додав з акцентом Карл Карлович, довго надумуючись при кожному ходу.

— Ви, кущі, відмінний нарід, — відповів доктор.

Пан Ржевський уважно і спокійно слідкував за грою. Колись був запальчивим грачем, неодин раз вставав із-за стола з порожніми кишенями. З часом з карт зробив собі приемний спорт.

— Фуй, який шлут поповнив: без надумання трефу треба було скинути.

— А що, бачите, не завжди треба два рази думати, — сміявшся отаман, дружньо поплескуючи по плечу програвшого Карла Карловича.

Коли стихли останні звуки мазурки, все товариство встало від столів — одні в добром гуморі по вигранні, інші в зому настрої по програшу — і пішли до великої залі на вечерю. За великим столом, заставленим різнопідконою їжою і вишуканими напоями, Бронислав Юліянович сидів між отаманом і військовим старшиною. Напроти нього сиділа Бела з Ванічкою й отцем.

Марійка помалу відкрила очі. В сутінку раннього дня побачила кудлатого Бельчика. Пес стояв над нею і сумно дивився. Час від часу облизував її спухле від сліз лице. Повільно встала з підлоги, мутними очима подивилася на кімнату, на напіввідчинені двері, на порожнє нерозібране ліжко і аж тоді пригадала собі, що сталося. Бачила кінець свого життя, про майбутнє не мала сили думати. Жаль, нестерпимий жаль огорнув її і відбився на її зміненому від терпіння обличчі. Нервовий дрож тряс нею. Стогнучи, встала з холодної підлоги і прикрила двері. До її вух долетіло скреготіння панського фаетона, який в'їдждав на подвір'я. Відрухово накинула гачок на двері і, хитаючись, упала на ліжко...

На другий день після балю, в турецькому шляфроку з великими френдзелями на паску, в вигафтованих золотими нитками капцях сидів пан Ржевський за чорною кавою з лікером. Голова в нього боліла від забагато випитого шампанського. Пригадував собі вчорашні тости, розмови і чудові Белині очі. Порівняв з очима Марійки, якої не бачив від вчорашнього вечора. Відчував, що йому бракує її, особливо після балю, по тій легкій мlostі в тілі, яка залишилася після алькоголю. Вигідно розсівшись, поставив ноги на козетку і почав собі накреслювати плями на завтра. Він був чоловіком, який дивився на життя своїми егоїстичними поглядами. Будучи багатим і від нікого не залежним, від життя брав щонайліпше, не думаючи про тих, які були покрив-

джені його прихмами. Мав він свої засади, границі котрих він ніколи не переступав. Першою його засадою було — не відмовляти собі в приємності, брати від життя якнайбільше, а дати від себе якнайменше. Не рахуватися з почуттям тих, від котрих він має приємності, не заглядати в їх духовий світ. Кожну свою любовну прихму, бажаючи впровадити в діло, ділив на точки, а потім реалізував точку за точкою. І тепер, по випитій чорній каві і по запаленні гаванської сигари, почав обдумувати майбутній зв'язок з Марійкою. При уяві її молодого тіла розкішний дрож пройшов по ньому. В цю хвилю бажав її фізично, як ніколи перед тим. Думав про майбутні задоволення, від чого його очі зробилися масляними. Цінічна усмішка скривила його лице. Думав тільки про себе, не беручи в рахубу її та її переживання при їх співжитті. “Поперше, мушу купити дім, де буде жити Машенька. Подруге, треба ознайомити її з новим положенням. Потретє, треба зайнятися її вихованням і освітою. Не люблю простого поводження в моїй присутності”.

Те, що він плянував, відносилось тільки для його особи; те, що хотів робити, мусіло бути тільки для його вигоди. “Чоловік, шануючий себе, повинен найперше думати про свої приємності”. Встав з фотеля, солодко витягнувся і закликав камердинера. В кімнату ввійшов Ігнатій і на срібній таці приніс лист. Пан Ржевський перечитав лист і акуратно зложив його вчетверо.

— Ядвіга Юліянівна прийде на другий тиждень, — звернувся він до камердинера. “Треба діяти”, — подумав. Потім встав, перейшовся від стіни до стіни і почав одягатися при допомозі Ігнатія.

Дім, де він хотів примістити Машеньку, відповідав йому і його плянам. Був на маленькій бічній вулиці з вишневим садком навколо і з високим парканом. З бічної сторони була веранда, з якою відкривався краєвид на річку Малку, ліс і далекий величавий Ельбрус — отця кавказького архіпелагу. Фронт виходив на мало залюднену вулицю. Умеблювавши його за своїм смаком і для своїх особистих вигід, хотів якнайскоріше спровадити туди Машеньку. Поперше, тому підганяв усіх, бо з дня на день чекав на приїзд своєї сестри Ядвіги Юліянівни, яка не повинна жити під одним дахом з нею. І подруге, хотів якнайскоріше заспокоїти свою пристрасть, яка опанувала його немолодим тілом. І так полагодивши першу точку, сьогодні ввечері думав приступити до другої — ознайомити Машеньку з її новим положенням. Хоча до цього часу він не входив у внутрішнє життя жінок, з котрими він дуже коротко прязнівся, то все ж, студіюючи Машеньку, мусів трохи застановитися. Боявся її хлопської унергости, яка могла некорисно віlinутi на нього.

Пройшов тиждень, як вік востаннє бачив її. В Ігнатія не питав нічого, інтуїтивно відчув, що вона потребує кілька днів самітності. По вечері з їдалні перейшов до сальону і задзвонив за камердинером.

— Заклич мені Машеньку!

Залишився сам і почав пригадувати тузіни жінок, яких уже забув імена і прізвища, а з котрими він був пов'язаний любовними вузами. Всі ті жінки були з його товариства, лише малий відсоток чужинок. До цього часу не мав до діла з хлопками підозрілого походження, як він їх сам називав. Узагалі, всіх людей пан Ржевський ділив на три категорії і ставив на щаблі соціального походження. До людей на третьому щаблі відносився завжди з обридженням, не зносив їх запаху поту і бідного вигляду. Тепер чекав на Машеньку-хлопку, правда, відміну, незвичайну хлопку по уроді і по успособленню, але все ж хлопку. Відчув несмак розмови, яку зараз мусить перевести. Найбільше боявся її сліз. Завжди ненавидів сцени, що їх мав від попередніх жінок. Не зінав, як при цьому зареагує Машенька. Лице його, що мало вигляд м'якості, стало заклопотаним і неприємним. Машенька до сальону не входила. Він з погордою перейшов по пушистих килимах до кабінету. По дорозі почув розмову кухаря з новою служницею: “І чого вона, бідна, так побивається?” — “Бо до ясного пана мусить іти”. Ці слова ще більше розізлили його. Вкінці почув кроки Ігнатія, а за ним дрібненькі кроки Марійки. З низько опущеною головою, зі зміненим блідим лицем стояла вона в дверях кабінету.

— Машенька, підійди ближче, хочу з тобою поговорити.

Хотів своєму голосу надати якнайбільше теплоти, нараз почув свій голос, який ніби виходив з льодової печери. Вона здрігнулась, піднесла очі, і він зібачив повний болю, змішаний з докором погляд. Підбородок у неї затрясся, а вуста скривилися до плачу.

— Тільки без сліз, — попросив і підійшов до неї, взяв її за руки і посадив на канапу. — Завтра, Машенька, Ігнаци завезе тебе до нового дому, там будеш собі господинею. Спроваджу тобі вчителів, будеш вчитися читати, писати, будеш одягатися в що тільки забажаеш. Слуги будуть ходити коло тебе.

Замовк, не маючи більше що говорити. Бачив тихі сльози, стікаючі по запалих щоках Марійки.

— Чого ти сумуєш? — присунувшись ближче, спитав її.

Вона легко відсунулась, закриваючи лицез руками.

— Боюся, боюся, пане! Пощо пан хоче мене так скривдити?

— Машенька, так я тобі добра бажаю.

— А що люди будуть говорити?

Він здивовано подивився на служницю. Не думав про те, чи будуть про неї щось говорити, чи ні. Не уявляв собі, щоби хлопки мали якийсь стигд і рахувалися з так званою особистою опінією. Думав про себе: "Положення мое в станиці не зміниться, на незалежність вона не посягає, а що буду мати на утриманні "горішка" — тут він пригадав отамана — то з цього я собі нічого не роблю. Отже, змін у світі через це для себе я не бачу. З тим, як буде вона себе почувати в новій ролі, не в моїх засадах рахуватися". А вголос проговорив: "Буде, Машенька так, а не інакше". Встав, погладив її по голові і вийшов з кабінету. Так просто, без жодних прикрих сцен для себе здійснив і другу точку своїх планів. Після розмови перечитав газету, відповів на лист і, одягнувшись, поїхав до клубу.

Вийшовши від пана, Марійка відчула, що час її ганьби надходить. Почувала себе самітною і безборонною на цьому світі. Байдужість до життя оволоділа нею. Не бачила нікого, в кого могла б шукати опертя і поради. В ту ніч, коли Микола покинув її, гаряче молилася за його повернення, чекаючи кілька ночей. Тепер бачила тільки один вихід для себе з тяжкого і понижуючого жиночу честь положення — холодну річку Малку. І хто знає, до чого б допровадили жаль і розпуха молоден'ку жінку, якби не нова служниця Агафія. По від'їзди ясного пана до клубу вона зайшла до Марійчиної кімнати.

— Марієчко, чи ти тут, дитино? — спитала сердечно. — Маю час, хочу з тобою поговорити.

Від голосу, повного щирості, серце у Марійки стиснулось боляче.

— Запали лямпу, буде веселіше.

— І так добре, тіточко.

— Ні, люблю бачити того, з ким розмовляю.

Марійка встала з ліжка, засвітила маленьку лямпу і присіла до стола, який вгинався від їжі. Агафія зобачила неприродні очі Марійки.

— І чого так побиваєшся? Така вже наша жіноча доля. Інша б раділа на твоєму місці, чи, може, жалуєш за твоїм чоловіком?

— Може, інша, але не я. Про нього не думаю, — і вона залилася слізми.

— Жити мені нема чого. Руки на себе наложу.

Агафія встала з лавки.

— А цур тобі, дурнен'ка! Дивись, що видумала. Подивись на ікони в куті. Та не гріх тобі таке говорити? Запропастиш свою душу наїкі. Опам'ятайся!

Марійка голосно ридала. Старша жінка підійшла до неї. По її зморщеному лиці текли сльози.

— Досить, заспокійся, буде вже. Лиши все на Божу ласку. Не вільно нікому життя відбирати. Грішно навіть про це думати. Зараз я чаю принесу, нап'ємся і полегшає тобі.

Сіли вдвох. Старша довго оповідала про своє життя, повне турбот і приниження в службах. Від простих сердечних слів старшої жінки Марійка трошки заспокоїлась.

— Ах, тіточко, мені так добре з вами.

— Хочеш, небого, оповім я тобі байку?

Марійка кивнула головою.

— У країні, де було дуже тепло, стояв великий густий ліс зі звіриною і безліччю птахів. Вдень ці птахи гарно співали, веселилися сонцем, літали за смачними мухами і жучками. Коли приходив час, вони парувалися, закладали собі гніздечка, виводячи дітей. Так щасливо жили поміж собою, було пташине царство з покоління в покоління. Одного разу в одному з гнізд вивівся такий пискун, котрий, коли підріс, відчув, що йому малій той ліс, де безжурно жили його родичі і прародичі. Він літав по всьому лісі, і нічого його не веселило. І ось чув він одного разу від птахів-гостей, що світ кінчається не тільки на цьому лісі, що за морями є теж ліси, ще густіші і багатші мушками і товстими жучками, які самі летять до дъюба. На дорогу, щоб не було сумно, спарувався з другою пташинкою, в якої крильця були найгарніші, найбагатші кольорами від усіх крил великого пташиного роду цього лісу. Попрощаючи пташину громаду, полетів він зі своєю товаришкою за сині моря і високі гори. Довга і тяжка була їхня дорога. Аж ось, добре натерши крильця, долетіли вони до місця. Спочатку було їм добре, але разом із добром було багато і злого. Полював в цьому лісі мисливець на гарних пташок. Побачивши надзвичайну пташку, птахолов захотів її зловити. Наставивши сіті, положив велику, грубу гусеницю і, сковавшись за дерево, чекав. Наші глупі пташки побачили гусеницю і накинулися на лакомину. Пискун перший злашав гусеницю і відлетів високо в синє небо, залишивши свою товаришку, перед котрою закрилися сіті. Як не билася вона, бідна, як не ламала свої гарні крильця, вирватись було їй годі. Із сумом дивилася на вільне небо, куди відлетів її напарник. Від журби перестала їсти і пити. Одного дня мисливець-птахолов витягнув її з-під сітей і пересадив до позолоченої клітки з льняним насінням, з гойдалкою та дзеркальцем. Усе було там, тільки не було волі. Виглядала вона з позолоченої клітки на вільних веселих пташок, чуючи їхні співи і бачачи їхніх підростаючих діточок.

Агафія утихла. Присмирніла і Марійка.

— Лягай вже, бідачко, ранок від вечора мудріший.

— А ви, тіточко, коло мене. Щось так лячно самій бути.
Вони полягали на одному ліжку.

Вранці Ігнатій відвіз Марійку до нового дому, а разом з нею їхала й Агафія. У домі Марійка почувала себе пташинкою в позолоченій клітці. Із сумом дивилася на гарні речі, яких вона була господинею. Та все ж сиділа як гість у кімнаті, дивлячись у вікно на вулицю. Прислухалася до кожного фаетона, що наближався, а потім до фіртки. Двірник Пилип не відкривав, і вона, віддихнувши, знову сідала на крісло. Темні думки огорнули її. З ненавистю думала про Миколу, зі страхом очікувала пана. Нарікала на свою долю, проклинала годину, в якій народилася.

На другий день, коли обідала з Агафією в кухні, споживаючи борщ і заїдаючи часником, прибіг задиханий двірник: “Марійко, пан іде!” Вона зблідла, скочила з крісла і скрилася у найдальший куток — була подібна до загнаного звірятка.

— Машенька! Машенька! — почула голос пана, що наблизився з юальні. Відкрив двері до кухні і моментально подався назад: гострий запах часнику і борщу з квасної капусти вдарив його в ніс. “Що за хамські запахи”, — прошідив крізь зуби. Вийняв легко напарфумовану шипром хустку і помахав нею навколо себе, потім затулив нею ніс і тільки тоді відважився знову відкрити двері.

— Які порядки у вас, Машенька? — спитав перелякану Марійку. На Агафію подивився очима так, що вона скулилась і опустила низько голову. — Від сьогодні, Машенька, будеш їсти в юальні, а ти, Агафіушка, з двірником у кухні.

Він круто повернувся і вийшов. За ним ішла і Марійка.

— Подобається тобі тут, Машенька? — спитав ласкавіше.

— Сідай тут, коло мене. Завтра прийде до тебе старша пані, займеться твоєю освітою і вихованням. Ще боїшся мене, глупенька?

— Так, — відповіла, соромлячись.

Він обняв її за стан і кріпко притиснув до себе. Чула биття його серця і вдихала запах французьких парфумів. “У неділю ввечері прийду до тебе”, — шепнув їй на вухо, ласкаючи по лицю так, як ласкають коня по морді.

На другий день о десятій годині ранку приїхала старша пані. Спершу підійшла до Марійки, простягнувши до неї невелику руку.

— Будемо знайомі: називаюсь Ольгою Степанівною. А вас як по-батькові?

— Павлівна, — відповіла, червоніючи, Марійка.

— Від сьогодні будемо звертатися по імені і отчеству, добре?

Марійка кивнула головою.

— Будемо говорити і вчитися тільки по-русські. Пан Ржевський не терпить української мови.

Агафія завела старшу пані до окремої кімнати, де вона почала розкладати речі з валізи. За півдня так прихилила до себе Марійку, що та щиро раділа її приїзду. В її товаристві зовсім забула про близьку неділю і приїзд пана... В ідалальні вони обідали разом. При столі прислуговувала Агафія. Ольга Степанівна дала елементарні вказівки щодо правил щечення і поводження за столом.

— Ви, Марія Павлівна, дивіться на мене, і у вас піде все добре.

Спочатку Марійка давилася їжою, почувала себе ніяково. Голосно тягнула суп з ложки, а по другому наданню, відригнувшись, обтерла долонею вуста. Ольга Степанівна злегка, необразливо звертала щораз увагу на її помилки. По обіді відвела її до іншої кімнати, де почала давати їй перші лекції в її житті. День пролетів для Марійки ластівкою. Не зауважила, коли Агафія подала вечерю. За столом почувалася свободніше, не такою змішаною, як вранці. По вечери Ольга Степанівна взяла руку Марійки, оглядаючи її з усіх сторін.

— Гарні ручки маєте, Марія Павлівна. Спробуймо вчитись на фортепіано.

— Цього ніколи не навчусь.

— Ще будете концерти давати, — підбадьорувала її вчителька. Вигідно усілася, відкривши покришку бекеровського фортепіано. — Заспівайте мені щось з українського, хочу згадати ваш слух.

— Я інших пісень не знаю, можу співати тільки свої, українські, рідні, — відповіла сумно Марійка. І набравши в груди повітря, дзвінким голосом, повним суму, почала співати:

... Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки,

Одна, як шташка, в далекім краю.

Пішли ж ти їй долю, вона молоденька,

Бо люди чужий її засміють...

Проспівавши останні слова, гірко заплакала. Ольга Степанівна була зворушена, по-материнському накилилась до неї і довго гладила по голові.

— Тепер слухайте, що я вам заграю.

Грала веселі українські пісні, так добре знані Марійці ще з дитинства.

— Бачите, вже трохи повеселіли оченята. А тепер візмемось за науку.

У той самий вечір Ольга Степанівна завела її до маленької кімнати, де був умивальник і велика ванна на підлозі. Показала, як треба ґрунтовно митися зранку і ввечері, чистити зуби, причісувати

ватися на ніч. Одягнула її в тонку нічну білизну, накинула на плечі білий пеньюар і з очіпком на голові завела її до спальні. Від сьогодні мусила спати сама, а до цього часу вона спала в одному ліжку з Агафією і носила речі, які мала ще за Миколки. Вимита, сполоскана в воді, розведеній тонкими парфумами й зодягнена в нічну дорогу одежду, Марійка, проходячи повз дзеркало, подивилася на себе. Бачила в ньому якусь царівну з байки, подібну до себе. “Дивись, а це ж Марійка вся”, — проговорила наївно. До спальні ввійшла Ольга Степанівна, несучи з собою слоїки з кремами, призначенні для лица, рук і ніг. Бажаючи доброї ночі, згасила світло і вийшла зі спальні.

За тиждень по їх останній розмові, ввечері приїхав до Марійки пан Ржевський. Вона якраз була в спальні, готуючись до сну. Побачивши її, був захоплений її красою і свіжістю дитини. Задоволено похитав головою, прижмурюючи похітливі очі. Погляди їх зустрілися. “Щоби тільки не ті сумні, повні докору очі”, — подумав він. Кілька хвилин пізніше торопливо погасив світло...

Усе суспільство, незалежно від національності і релігії, яке оточувало пана Ржевського, він ділив на наступні кляси: до першої кляси зараховував людей, з якої сам вийшов; цю клясу шанував, як самого себе. Найгірші вчинки не брав їм, як і собі, за зло. До середньої кляси людей він ставився з упередженням, називаючи їх підпанками, а людей третьої кляси уникав, не маючи з ними ніяких відносин та які вже своїм виглядом подразнююче діяли на нього. В думках називав їх не інакше, як хамами.

Пізнавши жінок у ранній молодості і докотившись до сорока-кілітнього віку, ніколи не був під чарами кохання. Завжди по здобутті їх гостре почуття обридливості находило на нього. Тільки завдяки своєму вихованню здергувався від брутальності. Колись захоплювався балеринами, а задля зміни і чужинками. “Жінки створені для моїх капризів”, як він любив по-п’яному хвалитися в товаристві мужчин. Не уявляв собі подружжя, не був створений для нього. Жив життям багатого человека, зіпсутого світом. Бував у Європі і Америці, любив малярство, музику, скульптуру. Був чулий до певної літератури. Був естетом всього гарного і ніжного, що захоплювало його очі і слух. Належачи до вищого світу, не уникав і двірських інтриг. Знав майже всі кухні світу, мав любовні романси з жінками майже кожної національності. Бачив неодну виховану у великому світі. Одним словом, був людиною морально пережитою і духовно упавшою. Світ його більше не цікавив. Нудьга оволоділа його розумом, а зловживання тілесними розкошами фізично застаріло його тіло. Зобачивши Марійку в отама-

на, почув до неї фізичний потяг. Не дивився, яким коштом досягне своєї цілі.

Проснувшись коло хлопки тієї кляси, якої він бридився, був немало здивований своїм зміненим почуттям. Поперше, не відчував несмаку і байдужости, що завжди мав з іншими жінками своєї кляси. Навпаки, йому було приємно відчувати теплоту її ніжного тіла. Не міг собі пояснити зміни, котра зайшла в ньому протягом ночі. Коханню цього він не міг приписати тому, що в нього не вірив. Його залишав для людей мрійливих, як письменники, поети, музики. На його думку, жінка існувала тільки для заспокоювання низьких інстинктів. Кохати жінку, а не здобути її, для нього було чимсь мертвим і нереальним.

У сні Марійка повернулась лицем до нього, і він забачив її майже дитячі розкриті вуста, її гарне рожеве тіло, порівнюючи з його зів'ялим і знищеним. Тихо встав і пішов до лазнички одягатися. В думці дивувався її незіпсугтістю і соромився свого морального бруду. Одягнений, ще раз заглянув до спальні: Марійка спала в тій самій позиції, рівно віддихаючи, з підложенями під голову руками, від чого була подібна до великої безборонної дитини. Вийшовши на вулицю і пройшовши кілька домів, сам до себе сказав: "Е, чоловіче, вицко, що старієшся, коли вже в філософію вдаєшся. Бери по-давньому від життя все, а давай якнайменше. То є твоя засада". Ранок був погідний, і він рішив іти додому пішки. Вдома опанував його настрій, з котрим майже ніколи не розходився. Сантиментальність у спальні Марійки, яка хвиливо найшла на нього, зникла без сліду. В кабінеті на столі побачив депешу від сестри.

— Ігнаци, ванну, а потім чай. Ясна пані приїздить пополудні.

— Яку кімнату для ясної пані приготувати?

— Наріжну.

Ядвига Юліянівна Ржевська, панна років тридцяти шести, лицем була подібна до свого брата. Носила дивацькі вбрання, кохалася в маленьких песиках і котиках, була хоробливою педанткою і взором цнотливості. Нещаслива любов в ранній молодості довела її до рішення залишитися монахинею, на що на сім літ старший від неї брат, її опікун, згоди не дав. Відірвавшись від світу, жила замкнuto. Приймала до себе тільки старшу свою тітку і дядька. Оточила себе м'якаючими і гавкаючими четвероногими. Вкінці зовсім здичавіла. У суспільстві стала типом, яких з іронією називають девоткою. Після котиків і песиків найбільше любила свого брата. Повертаючись із заграниці, Бронислав Юліанович

замешкував у неї в віллі. Причиною їх щоденних непорозумінь були котики і песики. Наскільки вона обожнювала своє кошаче “царство”, як в злості називав те пан Ржевський, настільки він ненавидів його. Те “царство” мало доступ до всіх кімнат і закамарків вілли. Спало, згорнувшись у кубок, по всіх фотелях, ліжках, канапах. Шкрябалося по кухні й їadalні, тякаючи і м’явкаючи на всі лади. Нераз, синій від гніву, вставав пан Ржевський від стола, виловлюючи з росолу або з кавиrudий або чорний волос цього “царства”. Пробував замикатися в своїм кабінеті, але й там не мав спокою. До його вух доходив голос сестри, ніжно скликаючий своїх любимців на вечерю. Всім вона давала дивні і пестливі імена, що кінчалися на “сю-сю”. Нераз у сні він бачив товстих котів із стяжками на шиях і хвостиках, у виплетених власноручно сестрою светериках і пошитих черевичках. А одного разу, коли найбільше терпів від безсоння, рішив решту місячної літньої ночі провести на балконі. Не запалюючи світла, напотемки всунув ногу в капець. Нараз в правому катці почув щось невиразне. По запаху пізнав причину. Черкнув сірником, і під ліжком зібачиврудого кота. Відразу все зрозумів. У пориві злости злапав виновника і кишеньковим ножем відтяв йому кінець хвоста. Запакував капець з кінцем хвоста, а вранці Ігнатій передав сестрі. Коли сестра побачила брудний капець, мала намір перепросити його, але зібачивши на підлозі скровавлений хвіст свого улюбленця, що випав з пакунка, зімігла на місці. Найгірше те, що перестрашений Пуфусюсік утік з вілли. З того часу Бронислав Юліанович мав спокій щонайменше в своїй спальні і в кабінеті.

Повернувшись додому від Марійки, він перечитав вдруге телеграму від сестри і був дуже втішений її приїздом. Любив сестру щиро, хоч вони різнилися характерами й уподобанням. Разом з нею пригадав він собі й її “царство”. Подивився навколо себе і в думці зібачив свої кімнати, заповнені четвероногими гістями. “Нема на то ради”, — промовив сумно. Відпочивши і відвідавши знайомого, поїхав на станцію зустрічати свою сестру. По дорозі уклав плян про делікатне попередження сестри щодо її любимців.

На станції вже стояв потяг. Коло вагона першої клясі, на пероні разом зі служницею стояла Ядвига Юліянівна, чекаючи на брата. З її великого зарукавника перського футерка виглядали зелені прижмурені очі кота. У другій руці тримала маленького песика з великими вухами, обгорненого в білий шалик голяндської вовни. На вид звірят пан Ржевський змінився на лиці. В очах з'явився незадоволений вираз. Не поспішаючи, підходив до сестри, опановуючи своє невдоволення. Не хотів зіпсувати настрій радісній сестрі.

— Бронек, чому так пізно, думала, що ти вже хворий, — говорила, цілуючи брата. — Виглядаєш, ніби скинув з себе десять літ.

Розглядала його з усіх сторін. Він примушено усміхнувся, а сам очима оглядав сестру й її футро. “Може, ще під футром два коти має”, — думав він. “Не бійся, Бронек, із собою маю тільки двох”, — відповіла вона на його думки. Моментально у нього поправився настрій. “Віриш, Ядзю, їхав і всю дорогу думав про те, скільки привезеш живого товару”.

Вийшли зі станції і сіли в чекавший фаетон. Ядвіга Юліанівна цікаво розглядалась по сторонах. Гори були закриті тяжкими осінніми хмарами, дерева без листя, вогкий сірий день діяв на неї неприємно. Пізня осінь приносila з собою і смуток.

— То це чари Кавказу? — питала, вказуючи на великі калюжі по дорозі.

— Чари вже минули. Залишилась тільки дійсність, — жартівливо відповів, прикриваючи її ноги пледом.

— Як у світі, Ядзюню?

— Про який світ питаети? Сам знаєш, вже багато років він для мене не існує, — відповіла, стулivши прямі вуста.

— Хотів би знати, чи вони чули, з якої причини так несподівано я виїхав, — проговорив по павзі.

— Не знаю, не приймаю нікого поза нашими двома кревниками. До пліток світу не прислухаюся, не знаю нічого.

Нахмурила своє високе чоло. Ніколи не любила питань брата. Добре знала, кого під світом має на думці — вищу польську шляхту, з котрою вона дуже давно зірвала зв'язок, а він... У нього ще свіжі рани. Помітивши зміну сестри, Бронислав Юліанович показував то наліво, то направо. Час від часу привітався з людьми, що їхали фаетонами. Зупинилися перед великим домом, і Ядвіга Юліанівна зобачила на ганку усміхненого камердинера брата.

Життя Марійки в новому домі було поділене на життя перше, яке було для неї цікаве й корисне й яке захопило її всю й якому вона віддалася вся, і на життя друге, яке викликало в неї тільки відразу. Чим більше мала незадоволення від життя другого, то більше віддавалась першому, ніби хотіла забутися, заховатися в купах книжок, зошитів, не чути скрипучого голосу: “Машенька, не встигайся” або “Машенька, поцілуй”. В такому поділі свого внутрішнього життя вона довго не залишалася. Одного разу, коли грала гами на фортепіані, схилившись за упавшими нотами, відчула біль і мілість. По хвилині всім тілом впала на підлогу. Перелякана вчителька з Агафією і двірником не могли привести її

до притомності. Останній на неосідланім коні полетів до ясного пана. На півдорозі зустрів його, який їхав якраз до Марійки.

— Ясний пане, Марія Павлівна щось до себе не приходить. Упали, бідні, на підлогу.

— Як на підлогу?

— Та так, як сиділа за фортепіаном, так і чукурикнулися на підлогу.

Пан Ржевський тихо заклав собі щось під носом і, не відповівши ні слова, поїхав вперед. Проїхавши кілька домів, пригадав собі про потребу лікарської помочі. Розізлився від думки, що й досі не має свого лікаря. Пригадав собі лікаря, якого знав ще з дитинства. Приньому народився він і сестра. В домі він був своїм чоловіком. Він же й поховав його батьків і сам пішов незадовго за ними вслід. От такого свого чоловіка-лікаря забракло йому в цю хвилину. Про його відносини з Марійкою знала вся станиця. Цим він зовсім не переймався. Прилюдно з нею показуватися не думав, а в товаристві в його присутності ніхто на цю тему не говорив. Навіть отаман, який любив жарти про “орішки”, не робив ілюзій відносно Марійки. Тепер Бронислав Юліянович був у заклопотанні. Не знав, якого лікаря викликати до Машеньки і як пристосуватися до всього. Принаглив фаетонщика і галопом поїхав до неї. Застав її вже роздягнутою, напівлежачу у високих подушках. Блідість покривала її лицє, яке при світлі лямпи було ще біліше.

— Що з вами, Машенька? — спітав скривлено.

— Не знаю, — відповіла слабо.

— Треба лікаря, прошу ясного пана, — втрутилася Ольга Степанівна.

Бронислав Юліянович вийшов зі спальні, закликав двірника і на своїй візитівці написав кілька слів лікареві, з яким грав у карти на балю.

Доктор Филимон Пантелеєвич Слісаренко, козак станиці Моздокської, був сином багатих батьків. Закінчивши гімназію у Владикавказі, поїхав студіювати медицину до Москви. По скінченні студій поїхав на практику до Німеччини, де був близько п'яти літ, думаючи залишитися там на постійно. Але одного разу почув на вулиці свою рідну мову від двох козаків, своїх земляків, і захворів на носталгію. Протягом двох місяців ходив по своїй рідній землі, бачив свої рідні гори і приятелів дитячих забав. Тоді він зрозумів, де повинен улаштувати своє життя на постійно. У Прохладній відкрив лікарський кабінет і незадовго зробився популярним лікарем, користуючись повагою і довір'ям пацієнтів. За візити грошей від бідних не брав, їздив до хворих по віддалених від

станиці хуторах. Був філянтропом з переконання. З Німеччини вивіз гегельянство, якого був гарячим прихильником. Будучи по сороківці, ще не був одружений, з чого нераз жартували його знайомі. Він добродушно сміявся, обіцяючи на другий рік женитися. Поряд зі своєю медичною, якій був повністю посвячений, любив ще і ловлю риб. Хтось оповідав про нього таке: одного разу, в неділю, закликали його до родильниці, а він якраз збирався на рибну ловлю. Порід у положниці був перший, і вона жила якраз біля самої річки. Все складалося добре для нашого лікаря. “До хвилі, коли буду потрібний, встигну злапати якогось карасика”, — думав він, спокійно сівши на березі коло хати хворої. З вудкою в руках дивився на воду, чекаючи на рибку. У цей момент почув чиєсь кроки, що наблизилися. Незадоволено махнув рукою, і кроки затихли. “Ах, чорт візьми, сполошили”, — промимрив, насуваючи капелюх на очі. За півгодини в руках відчув легке дрижання вудки. У цей момент на нього і на воду впала тінь чоловіка, що надходив ззаду. Він гвалтівно обернувся, розмахуючи в повітрі рукою і головою. Постать і на цей раз віддалилась. “Ах ти ж нещастя, карасик настрашився!” — проговорив зворушену, дивлячись у воду. За деякий час знову почув кроки. Тепер не тільки рукою і головою вимахував у повітрі, а й навіть порухав лівою ногою. На цей раз постать не відходила, наближаючись на нього скорими кроками. Филимон Пантелеєвич очима показав місце коло себе, притискуючи палець до вуст на знак мовчанки. В очікуванні, що ось клюне, пробігло ще кілька хвилин. Постать сиділа неспокійно, розмахувала руками і показувала на двір. За кожним разом, коли постать відкривала вуста, він хутко прикривав своєю рукою. Нарешті, він весь скучився, трошки піддався назад, потім наперед, і з тріумфальною міною почав витягувати вудку. Щось не пускало, щось пружилося, було тяжке. Радість пролетіла по лицю доктора. Двома руками тримав вудку і, почервонівши, шарпнув її з усієї сили: у повітрі на гачку вудки зобачив сучок, обмотаний травою. Филимон Пантелеєвич легко скрикнув і суворо подивився на постать: “То, пане, ваша вина!”

— Пане докторе, жінка вже двох хлопчиків породила...
Власне, хотів сказати, що не потрібно вам спішитися — самі упоралися.

— Де, коли породила? Зовсім забув!..

Від того часу по станиці пішло прислів'я: “Пам’ятаю, як доктор при ловлі риби” або “Вважай, не пам’ятай так, як доктор при ловлі риби”. Коли рибаків питали про улов риби, то непримінно відповідали: “Та злапав, як доктор рибу в Малці”.

Незважаючи на такі добродушні жарти над ним, ціла

станиця любила і шанувала його. Діставши візитівку від пана Ржевського, доктор наспіх одягнувся і з малою шкіряною валізочкою поїхав своїми кінами до хворої. По дорозі пригадав собі станичні плітки, на котрі, правда, ніколи не звертав уваги. Їхав перш усього до хворої, а не до дому жінки, хлопки, яка знаходилась на утриманні шляхтича. Будучи сам не без гріха, не брав людям за зле їхні особисті уподобання. Машку-служницю, як називали її в станиці, він ніколи не бачив. Ходили слухи про неї як про молоду і вродливу. Під'їжджаючи до дому по адресі на візитівці, був цікавий зобачити коханку пана Ржевського і його смаки. Назустріч вийшов Ігнатій. Зручно зняв у передпокою футро з доктора, а Агафія відкрила двері перед ним до сальону. Бронислав Юліянович був з міною, котра виразно говорила: “Не питай і не входь в подробиці. Твоє діло — лікувати, мое — платити”.

— Хора є в спальні, — указав кивком голови, потискаючи руку доктора. Обидва ввійшли до Марійки. Доктор зібачив її і подумав: “Таку кралю, як ця, сам би цар не стидався мати за коханку”. Підійшов до Марійки, взяв її за руку і почав рахувати пульс.

— Марія Павлівна Нєєлова, — представив пан Ржевський. Від початку їх співжиття пан Ржевський “хамське” прізвище Нєєло змінив на більш “шляхетне” — Нєєлова. Червоноючи по вуха, Марійка спустила рукави нічного пеньюара. Почалося грунтовне бадання. Її щоки робилися то блідими, то пурпурними. Не ясно відповідала на соромливі питання. Від粗хово натягала на обнажені плечі ковдру. Перший раз у житті була бадана, від сорому низько опускала очі. По довгому обмащуванні й обстеженні доктор сів на край ліжка, взяв її за руку і з м'якістю в голосі повідомив: “Звичайна вагітність, Марія Павлівна”. Марійка зірвалася з широко розкритими очима і, як стята, без сили опустилася на подушку. Від уст доктора не відривала погляду, ніби хотіла ще раз переконатися в тому, що почула. Філімон Пантелеєвич, як добрий психолог, зрозумів і відчув її прикро положення, в якому вона опинилася. Його пройняла жалість до неї. З ніжністю батька погладив її по малій руці, приписав ліки і, попрощавшись, вийшов зі спальні.

Усівшись вигідно в сальоні, пан Ржевський курив свої улюблені гаванські сигари, при тому переглядав ноти з новими вальсами. У міжчасі питав у доктора, який сів у фотель, про останню вечерю в отамана і про висліди преферансу. По кількох хвилинах Філімон Пантелеєвич витягнув годинник, перепрошуючи пана Ржевського. Прощаючись, оглянув сальоник і в думці похвалив його за комфорт і багатство, зроблене для простої жінки.

— Хвиликуну, пане докторе! Іду ще на чай до адвоката, — говорив пан Ржевський, натягаючи футро при помочі камердинера. Розсівши вигідно у фаетоні, крикнув на візника: “Рушай!”

На півдороги звернувся до доктора:

— Надіюся, з Марією Павлівною поважного нічого нема. Вона два місяці над собою дуже працювала. Від цього, думаю, в неї заворот голови і умлівання.

— Як вам сказати, щодо здоров'я, то поважного нічого нема, а щодо полож...

Пан Ржевський перебив доктора:

— Я теж так думав: на початку такої усиленої науки, яку вона мала, мусить відбитися на самопочутті, наслідок...

Тепер доктор перебив:

— Так, так, на початку недомагання, а потім результати...

Пан Ржевський зрозумів, про що йдеться. “О-о!” — протягнув зміненим дивно голосом. Затримав фаетоніка, наспіх попрощався з Филимоном Пантелеєвичем і пішкі повернувся до Маріїки.

“Самолюб, спричинник усіх будучих гризот бідної жінки. В першу чергу тебе цікавила вечеря і карти в отамана, а потім її здоров'я”, — подумав доктор, вертаючись додому кіньми пана Ржевського.

Ядвіга Юліянівна, приїхавши зі станції і ледве переодягнувшись, пішла оглядати кавалерське помешкання брата. Усе знайшла в порядку, за що похвалила служницю. Кухареві-поляку теж не могла нічого закинути. Польською мовою питала про апетит брата, чи не шкодять йому квашені огірки і пікантний соус по-чеськи. Докладно оповідала йому, що їй смакує, а що ні, що їй шкодить і після чого вона дістгає гази, кваси, обструкцію і розвільнення. Вкінці проговорила: “Будемо укладати меню щовечора”. Кухар ввічливо слухав, хитаючи головою в білому великому ковпаку, а по її відході злісно кинув стиркою в кота зі стяжкою, який невинно обнюхував нове помешкання. Маючи багато вільного часу, Ядвіга Юліянівна велику увагу прив'язувала до кухні. Була занадто вибаглива, завжди вишукувала страви, що потребують багато часу на приготування і до того ж були несмачні. Завжди їй щось не смакувало, щось бракувало. Під час їжі була мовчазна, їла поволі, потім півгодини ходила взад і вперед, а потім півгодини лежала. На кожний день мала свій розподіл годин, з точністю його притримувалась. Складався він зі сну, їжі, відпочинку, прогульок і забав з котиками і песиками. При тому кожний з них мав свій час. Так безкорисно й одноманітно проходило її життя.

— Як знайшла мое кавалерське мешкання? — спитав брат

після її повернення з кухні.

— Як на холостяка, досконало.

— Буду мати спокійну голову. Поручаю тобі все і над усім.

Тільки Ігнаци залишаю до своєї диспозиції.

— Мені здається, Бронек, забагато цієї служби маєш.

— Що за щадності, Ядзуню, без служби не можемо бути,

— і на більших пальцях рахував: “Для двора потрібний двірник, правда? Для кухні маємо кухаря, для покоїв покоївку, для мене Ігнаци. Четверо, то ще не так багато”.

— Для одного четверо слуг — то просто марнотратство.

Плюс моя Кася.

— Твоя для тебе, а ці для нас. Я думаю, треба буде ще взяти одну на дрібні послуги.

— Ясний пане, обіц на столі!

Він пустив сестру наперед. Дорога японська порцеляна, срібне накриття і приемний запах супу додав їм апетиту. Сіли за стіл. За звичкою Ядвига Юліянівна робила зауваження: “Трошки бракує петрушки до супу. Грибки трошки пересмажені...” Протягом усього обіду щось до чогось бракувало. Добре знаючи сестру, пан Ржевський не реагував на зауваження, ів і пив без усякої рецензії.

— Бронек, не пізнаю тебе з твоїм апетитом. Неодна заграниця не зробила те, що зробила шара, дика станиця.

— Почекай, моя дорога, до весни, літа, і ти змініши погляди про шару, дику станицю.

— Я на кілька місяців, не більше.

— А я хотів просити тебе замешкати тут стало. Пошо маємо жити так далеко одне від одного. Хоч на перше око ти знайшла тут все в порядку, то з часом побачиш брак господині в моєму господарстві. Ігнаци має багато до роботи.

— Не обіцяю наразі, ще подумаю.

Так напівгостєю, напівстало жила вже два місяці. Багато що змінилося в домі пана Ржевського. На кожному кроці відчувався педантизм Ядвиги Юліянівни. Тут, у шарій і дикій станиці, як вона називала її, життя для неї було різноманітне. Були часті прийняття, потребуючі довгих нарад з кухарем, там відвідини, а ось за кілька тижнів приходили свята. Бажала вона поїхати до Владикавказу по забавки на ялинку. Мала своє латинське Різдво раніше, про все мусіла подумати заздалегідь. Усе менше і менше жила по розкладу годин, яких притримувалась у Варшаві. Усе якось траплялися неперебачені зміни. Навіть кіт Сусусік і песик Сясік не пізнавали своєї пані. Обсервуючи сестру, брат посміхувався під коротким вусом, чекаючи дня, коли викине з дому остаток “царства” Ядвиги Юліяновни. Правда, не терпів від них, а

все ж чув м'якання і щекання тоді, коли йому найбільше хотілося спати. Про свої інтимні справи з нею не говорив. Знав про її чистоту і свою аморальність. Просте натякування могло б її вразити до глибини. На його легкі флірти в товаристві дивилася з відразою. А тепер за утримання служниці, купленої за гроші, повинна б була просто погордувати ним. Наколи б романський артисткою, танцюристкою оперових театрів або просто з жінкою його товариства, для неї це не було б таким величним злочином. Але понизитися до хлопки — він знав наперед — цього вона не могла б йому подарувати. Буваючи у Машеньки вдома, відходив завжди без снідання. Як не старався забути про її походження, це йому не вдавалося. Не міг сидіти при однім столі з колишньою служницею. Скорше міг руку подати інтелігентному шахраєві, ніж своєму камердинерові. Правда, у своєму відношенні до Машеньки був великолепним, матеріально забезпечуючи її, дбаючи про освіту і виховання. Рівночасно з тим на кожному кроці давав їй відчути свою вищість над нею. Згідно з його думкою, вона мусіла бути щасливою. Часом немало був здивований, бачачи в її очах докір. Взагалі, відносився до неї так, як повинен відноситися чоловік з його світу в таких умовах. В її духовий світ він не входив, був думки, що його не існує в простих людях. Пізнавши Марійку й її вразливість, бачив у ній унікат хлопського походження. Немало був здивований її поступом у науці і музичі, нераз порівнював її з собою, пригадуючи себе як тупого учня. А все ж він не забував, яка кров тече в його жилах, а яка в жилах Машеньки.

Повернувшись до Марійки, Бронислав Юліанович зобачив неприємну для себе сцену: вона в обіймах Агафії заходилася плачем.

— Машенька, що за спосіб виявлення почуття? — спитав льодовим голосом.

Жінки не очікували його. Переляканана Марійка відірвалася від Агафії, а та незамітно вискочила зі спальні. При кожних словах “Пан їде” Марійка завжди мінялася на лиці, оглядалася по кутках, чи все лежить на місці. Тепер же, коли пан Ржевський застав її в обіймах служниці, вона зовсім змішалася і на хвилину забула своє горе. Знала добре, з якою погордою він дивився на її панібратство з Агафією або двірником. Вони в його присутності називали її пані або Марією Павлівною. І як же їй було любе товариство цих добрих, щиріх людей, які розуміли і жаліли її.

Не дивлячись на Марійку, пан Ржевський ходив взад і вперед по кімнаті. Їхав сюди із зовсім іншими плянами, з іншим почуттям. Сльози Машеньки на грудях служниці розізлили його.

“Скільки вовка не годуй — він все в ліс дивиться”, — буркнув під носом і з нескритою погордою дивився на бідну Марійку. “І від такої жінки, яка не може позбутися свого походження, має народитися дитина з моєю кров’ю? Яке тонке, шляхетне почування винесе ця дитина з лона матері-хлопки? Ні зовнішність, ні набута культура, ніщо не є в порівнянні з шляхетністю, що передається з покоління в покоління”. І він почав уявляти себе батьком дитини, подібної до нього, яка могла б бути овочем його і такої самої шляхетної жінки, як він, а не батьком дитини, мати якої шлаче на грудях служниці. (Очевидно, пан Ржевський забув, від коли він із служниці зробив пані). Потім думав про можливість подібності дитини до нього, дитини з тонким почуттям, із шляхетними вчинками й інтелігентним виглядом. Від цієї думки його правий кут уст помалу розправлявся. Останнє розумування для нього було більш правдоподібним тому, що вважав за головнішу роль батька в зачатті дитини. Подивився на Марійку, на її рідкісну вроду і в думках рішив, що остаточно дитина може переняти риси матері-хлопки. Тепер він занявся питанням: чи він бажає “його”, чи “її”? В такому незаконному положенні з “ним” буде легше. Поперше, з огляду виховання, подруге — у зв’язку з “його” положенням у світі. Найгірше ірітувало його те, що “він”, котрий у всьому буде подібний до його батька, повинен носити чуже, хамське називисько і до того ще й таке неестетичне. Нараз прийшло йому до голови, щоб заради своєї дитини ожениться на Марійці, але знову — як? Він шляхтич, а вона просто хлопка. Всіма кодексами уряду заборонено таке сполучення. “То в який спосіб я можу дати своїй дитині належне називисько, без ущерба для себе?” — питав сам себе декілька разів. Вкінці злосними очима подивився на Марійку, “виновницею” його переживань. І вголос процідив крізь зуби: “Непотрібний клопіт”. Від цих слів Марійка порушилася, закрила лице долонями і безутішно плакала. Бронислав Юліянович подумав, що то може зашкодити його будучій дитині. Підійшов до неї і м’яко звернувся: “Машенька, прошу виконувати всі поради доктора, прошу бути більше в товаристві Ольги Степанівни й уникайте Агафії, двірника і подібних їм. Таке оточення може некорисно вплинути на духовний розвій моєї дитини. Пам’ятайте, що то є моя дитина”. При останніх словах він трошки вище підніс голову, ніж тримав її завжди. “Думаю, що ви мене зрозуміли. Завтра до вас приїде доктор”. І вийшов, залишаючи з Марійкою і всі неприємні для себе думки.

До клубу їхав спокійний і в доброму настрої. У цей самий вечір до Ядвиги Юліяновни вступила на горня чаю пані Дородіна, жінка інженера. З їхнього першого знайомства вони почували одна до одної симпатії і радо зустрічалися разом. Були вони в

однаковому віці, що ще більше лучило їх. Казимира Іванівна по матері була полька, по батькові росіянка. Виховання дістала най-ліпше, яке могла дати в ті часи російська шляхта своїм дітям. По натурі була злісна і заздрісна жінка, яка рідко коли про будь-кого говорила щось добре. Більше була серед мужського товариства, де бистрим умом і винахідливістю захоплювала не одного. Зовнішнісью не грішила, зате була майстер надавати кожному злісну називу. В товаристві називали її “бабою-шилом”. Дивно, що характером ті дві жінки різнилися, але одна одну любили. Наскільки Ядвига Юліянівна була хоробливою піданткою, настільки Казимира Іванівна була неохайна. Перша воліла самітність, скритість, друга любила світ, товариство. Одна на світські спілтки дивилася як на щось понижуюче й ображаюче її, друга просто топилася в них. Тільки в одному мали спільне уподобання: обожнювали песиків і котиків. Не маючи дітей, а маючи багато вільного часу, пані Дородіна годинами була в товаристві звірят. Разом з кравчихою обміркувала справу штаняточок і суконок, які треба було шити для її улюблениців. У цьому й проходив у неї день. А ввечері їхали до знайомих послухати новини і спілтки. При тому на руках тримала одного з котиків, зодягненого або як паятика, або за балерину.

Ігнатій зголосив пані Дородіну. Ядвига Юліянівна вийшла зі своєї кімнати оживлена, протягаючи руку для привітання і приемно усміхаючись:

— Казю, душечка, тільки думала про вас. Добре зробили, відвідавши мене.

— Александр Фьодорович, як звичайно, в клубі. Міцик цілий день не має апетиту. Приїхала порадитися з вами, що маю з ним робити. Тільки вам можу свою гризоту довірити.

— Той Міцик, що на хвостику має дві білі плями?

— Так, той самий. Просила Александра Фьодоровича викликати ветеринара. Ті мужчини направду без серця, — і вона трагічно піднесла догори очі.

— Щоби порадити дружині заспокоїти її нерви, так він наговорив мені купу дурниць. Подумайте тільки, що за скандал вийшов з нами!

Ядвига Юліянівна нервово подивилася на гостю, на її щоку, яка нервово порухувалася.

— Говорячи між нами, мій чоловік дістав анонімний лист. Якийсь нездара намалював мене з Міциком, а за мною обдерту дитину з простягнуту рукою за поміччу. Внизу був підпис: “Котяча мама”. Скажіть, Ядю, чи то не може на людину напасті мігрена?

— Не може бути! Хто автор цього пасквілю? — питала пані Ржевська, сплеснувши руками.

— Хто автор? Напевно, козаки. Думаете, на цьому кінець?

У злості Александр Фьодорович вирвав у мене з рук Міцика і кинув його на підлогу. Страшенно кричав і категорично заборонив показуватися на вулиці з ними. "Маю досить Міцків, Фіцків, не хочу бути посміховищем на цілу станцію. За невиконання моєї заборони переберуся до готелю". Найгірше те, що Міцк не має апетиту. Видко, відбив собі шлунок, — голос її задрижав при згадці про кота. — Знаєте, Ядю, в Америці жінки мають більше прав, а тут, на сході, так тяжко бути дружиною.

— Заспокійтесь, серденько, Міцк ще дістане апетит. Спробуйте дати йому кашки на сметанці з одним жовтком, то чудово діє на шлунок. Бронислав Юліанович теж має упередження до моїх вихованців. Сумую тут за ними. Бідні так далеко від мене. Два рази на тиждень дістаю від їх опікунки листи, так це все не те, що мати їх на очах.

— Бачила пана Ржевська, як їхав...

— Напевно, теж у клубі сидить, говорив, має партію покера там.

— Ні, їхав він у протилежну сторону від клубу. Чула, що останнім часом пан Ржевський робиться філантропом, — з іронією в голосі говорила Казимира Іванівна, покрутівши сухенькими плечиками.

— Філантропом? Мій брат і філантропія? Не вірю в це.

— Тепер в моді така філантропія. Філантропія для себе...

Ядвига Юліянівна почервоніла.

— Розумію, але не придаю значення.

— Чай поданий, ясна пані!

Перейшли до їдалні. Те, що чула телер, чула вже від багатьох жінок. Такі ж самі були тільки ілюзії. Цим разом цікавість не давала їй спокійно сидіти. Хотіла знати подробиці, чекаючи, коли пані Дородіна знову порушить цю тему.

— Не бачила, але говорить, що вродлива хлопка.

— О! Хлопка? — скривилася Ядвига Юліянівна. — Цього сорту жінок не знаю. Не мала з ними до діла.

Увійшов Ігнатій, і розмова, що велася польською мовою, перейшла на французьку. Добре поспілкувавши, Казимира Іванівна в ліпшому гуморі від'їхала додому.

Наступили латинські свята, перед якими пані Ржевська з братом були у Владикавказі. По приїзді тихо, без запрошення гостей відсвяткували своє Різдво.

Михайло Іванович Ситник за свого отаманства суворо придержувався звичаїв своїх попередників. До тих старих звичаїв входило і те, що інородці, незалежно від віровизнання, повинні

були віддавати пошану козачим святам. У такі великі святочні дні і пан отаман любив прийти на хвилину з візитою до німців-лютеран або поляків-католиків, навіть вступив до купців-татар, греків і грузинів. У всіх у ці дні були накриті столи білосніжними скатертями, прибрані ялинки світилися цілій тиждень, або на Великдень величезні паски стояли навколо пофарбованих яєць. Православні священики ходили святити хліб, сіль та інше їдження, їх радо зустрічали всюди, гойно жертвуючи на церкву і монастир. Тим усім некозаки віддавали честь козацтву й іх святам. Що при тому вони думали, в це отаман і духовенство не входили. Знав пан Ситник, що традиції, заведені дідами і прадідами, треба шанувати.

Попереджений неправославними знайомими, пан Ржевський рішив відповідно поставитися на Різдвяні православні свята. На другий день Різдва вулиця перед домом пана Ржевського була забита санями. Великий дім не вміщав прибуваючих. Цигани, спроваджені з нальчинського нічного кабарету, мали добрий хор і гарненькіх танцюристок. Різдвяний величезний торт, замовлений в ростовській цукерні “Відень”, смакував усім знаменито. З Баку були привезені ананаси, гранати й айва. Пан Ржевський умів показати себе в “дикій” станиці. Велике товариство, переважно козаче, бавилося добре, по-козацькому. Всі були задоволені. Після свят кожний хотів перший реваншуватися, запрошуючи господарів до себе.

Наскільки гучні були свята у Бронислава Юліяновича, настільки сумні були у Марійки. Не тішилася вона чудовою ялинкою, яку сама вбирала, не тішилася бриляントовим, в півкарата перстнем — подарунком пана Ржевського. Думала про вагітність, про невинну в її гріхові дитину, яка прийде в нелегальному положенні, і ця думка затроювала спокій її душі.

— Ганьба на мені і на моїх дітях буде, — в слізах говорила Агафії.

— То не твоя воля, Марійко, — потішала її стара жінка.

Доктор приходив щотижня, давав поради Марійці, забороняв перевтомлюватися наукою, натомість приписав спокій і часті прогулки. Прогулки вона занедбувала, виїздила з дому тільки тоді, коли вечір спадав на землю. Боялася людей, боялася тих страшних слів, які кожна жінка могла кинути їй услід. Зате з подвійною енергією віддавалася науці. За короткий час навчившись читати, полюбила байки, і в кожній, де тільки була покривдженна сирітка, вона бачила себе. За одне вона була вдячна панові Ржевському — за те, що відкрив перед нею в науці, відкрив світ, котрий ще так недавно був наглухо закритий для неї. А тим світом були книжки. Так, зачитуючись по очах, багато вчившись і вправляючись на фортешяну, не зауважила вона, як за сумною

зимою настала весна, а з нею гаряче літо Кавказу.

Особливих змін у неї не було. Вагітність проходила нормальню, а з нею змінилися і почуття до пана Ржевського. З того часу, коли відчула перші рухи дитини, її ненависть до нього змінилась на приязнь. Хоч на кожному кроці вона відчувала egoїзм, тиранство, то все ж, як батькові своєї дитини, усе вибачала. Він теж зі свого боку очікував на дитину, рихтуючи дитячу спальню з усіма новими речами. Німка-мамка мала опікуватися дитиною. Поперше, він хотів мати правильний, розумний догляд над своєю дитиною, оснований на німецькому фундаменті, підтриманий лікарем Філімоном Пантелеєвичем. Подруге, боявся селянці довірити виховання своєї дитини. Хотів забезпечити бодай, якщо вже не стовідсоткову голубу кров, то щонайменше взірцеве виховання. На німку-няньку Марійка радо погодилася, зате противилася мамці. Конечно хотіла сама годувати свого первенця. Пан Ржевський остаточної згоди не дав. Час розв'язання цього питання надходив близьче і близьче. Марійка з кожним днем була неспокійна. Вдень боялася підходити до вікон, що виходили на вулицю. Соромилася людей, які недискретно цікавились її станом.

Одного разу, під кінець літа, вийшла вона на прохід в товаристві Ольги Степанівни. Любила ходити доріжкою, що вела через городи до річки Малки. Рідко кого зустрічала по дорозі, могла спокійно дивитися в різні сторони, не ховаючи своєї зміненої зовнішності. Цим разом напроти них ішла молода козачка і з усіх сил била хлопця коромислом. Марійка покинула їх, залишаючи за собою свою учительку, яка затрималась коло жінки.

— Пошо б'еш дитину по плечах, на це є м'які частини.

— Ти, пані, вчи панських бенікартів, а не мене, — обрушилась вона. — Дивись, яка мудра знайшлася. Своїх треба мати, а потім до чужих ніс пхати.

Ольга Степанівна, червоніючи, відійшла від іритованої жінки. Марійка йшла спереду, низько опустивши голову. Не зауважила, де і коли повернули назад. Увечері, по приїзді Бронислава Юліановича, учителька повідомила:

— Відчуваю, пане Ржевський, що все те, що потребувала Марія Павлівна, я дала від себе. Тепер треба гімназійних учителів. Не хочу бути мало пожиточною для своєї дуже здібної учениці.

— Я теж такої думки. Машенька зробила великий поступ.

На другий день вранці вона від'їхала, залишивши лист для Марійки:

“Дорога Машенька!

Думаю, що ви не візьмете мені за зло май скорий від'їзд, причину котрого ви знаєте. З усієї душі жалію і перепрошую вас. Увійдіть у моє положення: в будучому я мусіла б і так залишити

ваш гостинний дім, а перебування в ньому рік і більше може позбавити мене в майбутньому кавалка хліба, з котрого я живу, бо хто захоче мене взяти до виховування своїх дітей, коли я вимовлю назисько і місце моєї праці? Моя опінія у моїх хлібодавців — це є мій шматок хліба. Випадок, що трапився вчора, приспішив мій виїзд. Не гнівайтесь на мене, я знаю вашу вразливу душу і розумію ваш біль, що його я вам справляю своїм листом. Не могла вийти і не написати кілька слів, не попрощавшись з тією, до котрої так щиро прив'язалася.

Ваша Ольга".

Перечитавши лист, Марійка гірко розплакалася. Знала наперед, що на її зломане життя будуть постійно кидати каміння. А чи вона винна перед ними? Почувала себе самітною, ніким не зрозумілою. Одна Агафія не цуралася її, потішаючи на кожному кроці. "А коли й вона відійде?" — думала Марійка, замикаючись у собі. По ночах у тривожних снах бачила під вікнами юрби людей, що кидали на неї каміння і називали її найгіршими словами. Зривалася з ліжка і, облита холодним потом, наспіх хрестилася. Вдень ходила з підпухлими очима. "Я є в багні, з котрого нема виходу. Боже, пошли мені смерть. Пощо живу нікому не потрібна?" — просила вона в молитві. А коли чула биття нового життя під серцем, тоді бажання жити огортало її наново. "Ні, не хочу вмирати. Прости мені, невдячній. Хочу жити, буду все терпіти задля цього невинного, що ношу під серцем". Тільки Агафія бачила, як терпить Марійка, як побивається вона в лихові. Довго молилася перед іконами добра жінка, просячи заступництво за бідну сирітку. Цілий тиждень пан Ржевський не був у Марійки. То їздив на фазанів під Моздок, то був на пікніку під Солдатською. Час проводив весело і щасливо, будучи завжди у доброму гуморі.

— Як, Агафіушка, ще без змін? — питав він м'яким голосом під час відвідин.

— Та Бог ще не дав зміни, ясний пане! Тільки Марія Павлівна, голубка, побивається.

Він певною ходою ввійшов до спальні. Навколошках, у правому куті, перед іконами побачив Марійку. На релігію пан Ржевський мав свої погляди. Будучи ще хлопчиком, ходив з нянею до костьолу, де приступив час від часу до святого причастя. Пізніше, без опіки батьків, віра під тягарем гріхів на кожному кроці все більше і більше покривалася туманом. Найгірше він не міг вислухати найкоротшого Богослуження. Все, що було найчистіше в його дитячому серці, тепер було забруднене гріховним болотом. Його колишню чисту віру замрячив матеріальний світ. Побачивши Марійку на колінах, її стulenість, вогкий погляд, був

дуже здивований. Не розумів, як люди можуть заховати в собі віру з дитячих літ аж до дорослого віку. На своєму віку бачив людей, які спішли до костьолів, церков, синагог, мечетів, вважав це в них за привичку або страх перед опінією суспільства. Тепер бачив Марійку збоку. Покора і м'якість були на її лиці. Не знов, що в розpacі і безвихідності люди шукають порятунку тільки у Бога. Довго збоку приціплювався до неї, і тихий настрій огорнув його. Ще довго Марійка ворушила вустами, била поклони, хрестилася тричі за кожним разом. Хотіла вже піднестися з підлоги, нараз голосно скрикнула, хапаючись за великий живіт.

— Що вам, Машенька?

— Не знаю, видко, зле піднеслася, — відповіла заспокоєна після молитви.

— Може, вже час на лікаря?

Вона почервоніла, соромлячись його, себе, а найгірше боялася розв'язки. Він ще трошки побув, дав розпорядження на випадок породів і від'їхав додому.

Переодягнувшись вдома, пан Ржевський пойшав до отамана на чай. Отаманша, гарна чорнява козачка, прийняла його в затишному сальончику, перешрошуочи за відсутність мужа. Отаман із сотнею козаків виїхав до лісу, де недавно поселилася одна німецька родина, на котру напали розбійники з метою пограбування. Пані Ситникова була занепокоєна відсутністю чоловіка і дуже втішлася візитою пана Ржевського. Після привітання сіла на м'якій канапі і поденервованим голосом звернулася до гостя:

— Тільки подумайте, знову якесь убивство! Правда, нас, станичників, це так не разить, як вас, свіжоприбулих. Але пляма впаде тільки на моого чоловіка.

— Не треба так перейматися. Думаю, що то діло рук гільтяїв.

— Погоджується з вами, Брониславе Юліановичу. Там, де є національна помста і ворожнеча, пан генерал дивиться на все крізь пальці, але вбивство з ціллю ограблення зовсім інша річ. Чоловікові зауваження і тому подібні неприємності. Чула краєм вуха, при нападі було вчинено грубе варварство.

— Чи є можливим знайти злочинців?

— Як вам сказати, не пригадую собі випадків: уходять в гори, де слід по них пропадає. Два роки тому була вирізана одна тавричанська родина з восьми осіб і п'яти слуг. Все живе було знищено, але бандити не рушили майна. Отже, це була проста помста. Коли мстяться абреки, то не жаліють дитини в колисці.

Звичайні грабунки полягають у відбиванні стад овець, табунів коней. Вони все уганяють в гори, а потім продають нашим.

— А козаки купують?

— Козаки? — засміялась отаманша. — Вони “добровільно” забирають з аулів. Після піддання Шаміля русифікація Кавказу поступає казковими темпами. В кожному аулі рускі солдати квартирують у найліпших саклях, забираючи для себе овець і коней.

Пан Ржевський пригадав собі русифікацію Польщі і заповнені села і міста лаптями.

— Лапті, лапті, — промовив він із сумом.

— Ми, козаки, є люди іншої закваски, — відповіла вона на його зауваження.

Після того розмова урвалася. Обоє не знаходили теми. Вона думала про чоловіка, а він про свою стогнучу Польщу, від чого настрій у нього моментально зіпсувався.

— Перепрошую, Віро Антонівна, мушу вже їхати.

— Залишіться на хвилинку, чоловік напевно скоро вернеться.

— Дякую.

Він мило попрощався, від'їжджаючи додому. Була це рання година, однак поїхав додому, хотів бути насамоті. З голови не виходила русифікація і лапті, які так добре вміють протоптутувати доріжки по чужих землях.

На другий день вістка про вбивство мирної німецької родини рознеслася по цілому Тереку. При вбиранні свого пана Ігнатій мав звичай завжди оповідати новини. І сьогодні почав говорити про подробиці злочину, принесені молочницею. Перукар дословнив тим, що той пропустив. З усього виходило, що сталася велика, страшна трагедія, яка дуже вілинула на пана Ржевського. Через вікно бачив він озброєних козаків, доктора, суддю, пристава. Всі були на змілених конях, з похмуреними лицями, що не віщувало нічого доброго. До обіду Бронислав Юліанович був занятий туалетою, листами, журналами. По обіді і відпочинку пішов на пошту надати телеграму до свого економа. Там розгово-рився про новини з поштовим урядником, який розповів йому таке:

— Два місяці тому приїхали сюди три брати. Були вони німці з Саратова. У старшого брата була жінка і дванадцятирічний хлопець. За тиждень по приїзді стали власниками тисячі десятин землі з великим лісом. Незадовго в лісі поставили дерев'яну хату, а на узбочі малий курник. Два тижні як перебралися на нове господарство. Були молоді, здорові люди зі сміливими плянами. Плянували поставити в лісі фабричку паперу. І то би не було зле, як ви думаєте, Брониславе Юліановичу?

— Думаю, що теж не було би зле.

— До лісу перебралися для того, щоб мати ліпший нагляд над робітниками. Німці — то нарід точний і пунктуальний, усе лябити мати на час зробленим. А ви ж знаєте наших козаків — нарід повільний, нема що й говорити. Позавчора один прийшов на пошту, мав повідомлення, що з Саратова вислали двадцять п'ять тисяч рублів. Не знаю, що трапилося, тільки гроші з пошти перевели на купецький банк, а їх, бідних, не мали коли повідомити про те. В цю саму ніч були безжалісно посічені шаблями. І хто знає, там як довго лежали б, якби не кур'єр наш з другою телеграмою.

— Я чув, що хлопець живий.

— Що там хлопець, пане Ржевський, коли дитина непритомна. Спочатку його привезли до станиці, до їхнього пастора з колонії, то він ніби опритомнів. Дитина тільки по-німецьки говорила. Оповів бідачок усе, а потім упав у стан божевілля, конвульсія покрутила ним — страшно дивитися.

І він біжче нахилився до пана Ржевського:

— Говорять, що то ніби козаки зробили, але що нам, руським, до того? Хлопець оповів, ніби тих бачив у свого батька. А відома річ, небіжчик тільки з тутешніми і знався.

Він ще нижче нагнувся до вуха Бронислава Юліяновича:

— Наш отаман і не таке вміє затирати, звалить усе на абреків, а хто докаже правду? Дитина і так довго не протягне.

Пан Ржевський відхилився від урядника. Те, що почув, неприємно вплинуло на нього.

— А що говорив хлопець пасторові? — спитав, сам не знаючи пошто.

— Усе оповів, як було. Сиділи вони при вечері, чекаючи на того, котрий поїхав по гроші. Незадовго почули тупіт коня. Приїздили коня біля дерева, молодший брат підійшов до відкритого вікна. Не встиг промовити й слова, як пролунав вистріл, забиваючи його на місці. Піднявся крик, батько дитини побіг за рушницею в іншу кімнату, а середній брат засунув двері на засув. У вікно влазили люди, в яких лица були закриті білим хустками. Мати дитини заховалася під стіл, а дитина забилася в кут, за шафу. Другим вистрілом вбили і середнього брата. Тоді всі накинулися на старшого, рубаючи його на шматки. Вкінці знайшли і жінку, яка, обороняючись, кричала по-німецьки до дитини, щоб він утікав до лісу. Бандити так занялися своєю жертвою, що не запримітили, як хлопець вискочив через вікно, ховаючись у курник. Звідтам він чув, як мати кричала про порятунок, проклинаючи імена напасників і молячи їх про пощаду. Знайшли її під ліжком продірявлену наскрізь шаблями, з опаленою до кости рукою. В кімнаті все було

перевернуто догори дном. Розбійники шукали грошей. І знаєте, дивна річ: вони не знайшли гаманця з двадцять п'ятьма рублями, який був на печі. Скажете, що то не Боже провидіння затмило їх? І чи не воно зіслало хвилево розум на дитину?

Зимний шіт покрив чоло Бронислава Юліановича.

— Страшне варварство в нашому столітті, — відізвався захриплім голосом.

З дитинства не зносив фізичного насилля, не вступав у бійку з дітьми, не був на війні, уникав похоронів, не читав кримінальних романів. Від почутого відчува під ногами легке хитання підлоги, а в вухах крик мордованої жінки. Забув, пощо прийшов. У руках тримав листи і газети, з якими не знат, що має робити. Відкрилися широко двері, і до середини ввійшов козак із зухвалим лицем. Пан Ржевський проникливо оглянув його. “Чи не цей буде?” — подумав. З пошти прийшов прибитий страшною новиною. Думав: “Дикий край, де люди на дві-три верстви подорожі йдуть завжди зі зброєю. Темний, нецивілізований світ”. Тиждень сидів в заперті, не приймаючи нікого і сам нікого не відвідуючи. З вікон бачив на перехрестях, як кумоньки оповідали одна одній новини. Твердо вирішив після Машенькиної розв’язки виїхати на кілька місяців зі станиці.

На початку другого тижня вибрався до Марійки. Ще в сальоні почув якесь м’якання. Скрився від думки про котів, які могли завестися в його відсутності й тут. У спальні коло Марійки зібачив маленький вузлик з коронок і стяжок, а з нього виглядало червоне і зморщене личко дитини. “Марія Павлівна”, — тільки що й спромігся сказати. А вона, напівлежачи на високих пухових подушках, прикрила очі руками, з-під котрих стікали тихі слізози. Він нагнувся над клубочком живої істоти і почав уважно розглядати. Дитина кривила своє поморщене лице, хапала вустами повітря, нараз притихла, і він помітив велику подібність немовляти до його сестри. Обережно з-під коронок і стяжок витягнув він сухеньку червону ручку дитини і, придивляючись, задоволено муркнув. Бачив коло малого лікоточка родинну шлямку, таку саму, як мав він і його сестра. По тоненьких синеньких жилах текла його кров. Розв’язав перинку і оголосив дитину до половини. “О, та ж то дівчина!” — проговорив він так, ніби відкрив велику таємницю. Дитина почала непокоїтися, а він все стояв і дивився. Був приголомшений виглядом такого малого сотворіння, подібного до горобця. В своєму житті він не бачив новородженців і уявляв їх такими, як мають на поштівках. Колись, на Новий рік післав своєму товаришеві таку поштівку: на одній нозі стояв бузько, тримаючи в довгому дзьобі кошик, а з нього виглядала голівка з хитрими оченятами і пухким тільцем. А тут зібачив таке безпо-

мічне, з перев'язаним животиком, синьочервоне, скривлене і зморщене, подібне до столітнього старця. Не знаючи, чому, відчув до цього живого, що називалося дитиною, велику жалість. Прикрив пелюшкою, потім обгорнув перинкою і передав Марійці.

— Коли вона народилася?

— Сьогодні їй уже шість днів.

Хотів спитати, чому не повідомили його, але потім пригадав собі свою тижневу відсутність. “А коли б дитина була законна, чи також не спішився б довідатися про її прихід на світ?” — задав сам собі питання. Не надумуючись, щиро відповів: “Певно, так само”. По хвилині пішов оглядати дитячу спальню, де все знайшов у досконалості, разом з німкою-нянею. Сердечно попрощаючись з Марійкою, ще раз подивився на немовля і в доброму настрої поїхав додому. В дорозі задумався над своїм враженням, зробленим дитиною: “Відчуваю прихильність до тої безборонної істоти”. По хвилині задав собі таке питання: “Чи я є задоволений з батьківської ролі, чи є байдужий? Чи зміню спосіб життя, будучи батьком? Ні, життя буде текти таким руслом, яким текло дотепер. Чи здібний я пожертвувати себе для щастя дитини? Кожна жертва є до певної міри сантиментом, котрого я є противник. На яких засадах виховаю дитину? На засадах шляхетних, протилежних матері-хлопки”.

Нараз він відчув легкий дотик до свого коліна. Підніс очі і побачив усміхненого камердинера.

— Приїхали?

— Так, ясний пане, і то вже давно.

При допомозі Ігнатія він висів із фаєтона.

— Пані вдома? — спитав по дорозі.

— Так, ясний пане!

Ядвига Юліянівна сиділа в своєму покої, розкладаючи пасіянс. Не раз думала про брата і його зв'язок з хлопкою. Спочатку дивилась на те як на його каприз, а потім, коли почула про її поважний стан, то всю свою жовч старої панни вилила на її голову. В думках називала її використовуючою, безстыдною дівкою, яка відважилася мати дитину від її “порядного” брата. Погордою, ненавистю і лютістю була заповнена її душа. Не входила в положення цієї “безстыдної” дівки і в її нещастя, не питала, хто був винен у її падінні. З усією своєю енергією постановила вивести брата на чисту дорогу, а хлопці показати належне їй місце. На прийняттях і в гостинах приглядалася, шукаючи відповідних дружин для свого брата. “Перебігла, підла особа, опутала його, а в додаток ще нашу шляхетну кров хоче мати в цій незаконній дитині”, — говорила сама до себе, перемішуючи карти. Нараз почута стук у двері і подразненим тоном просила ввійти. У дверях зо-

бачила брата. Він у піднесенні ввійшов до спальні і без запрошення сів на козетку. Сидів і мовчав, не знаючи з чого почати.

— Сьогодні, Язю, я бачив тебе такою, якою ти була тридцять сім літ тому.

Вона піднеслася з крісла, поправила перед собою купку карт і знову сіла.

— Ти дуже взяв до серця останні стиничні події. Мусиш, Бронек, вийхати на кілька місяців. Зміряй гарячку — виглядаєш не натурально.

— По розв'язанні мав вийхати, воно вже наступило, за тиждень виїжджаю.

— По якому розв'язанні? — спитала неприємним тоном.

— Думаю, ти в курсі справ.

— Як смієш говорити зі мною про аморальні вчинки, зроблені тобою? Як можеш у моїй присутності згадувати жінок такого сорту? — задихаючись, говорила Йому.

— Факт доконаний. Дитина на диво подібна до тебе. В додаток — з пліамкою коло ліктя. То наша кров, Ядзю!

Вона глянула погордливим зором на брата. Іронія, що не сходила з її вуст, була колюча. Відрухово ще раз змішала карти, встала і вийшла. За нею вийшов і брат. “Тільки так мусіла постути”, — думав він без гніву. Перший день пройшов напружено, потім все вклалося. За тиждень пан Ржевський вийшов за кордон, а після повернення ніколи не говорив із сестрою на цю тему.

Після народження дитини Марійка ніби відродилася, проводячи цілі дні в дитячій кімнаті. Мала Марися була для неї скарбом. Дитину годувала сама, від чого була щаслива. Після двох місяців повернулася до регулярної науки з трьома учителями. Осінь, зима і весна пролетіли одним духом. Настало гаряче літо Кавказу. Мала Марися росла жвавим, гарним дитинятком. Почала дуже скоро ходити і говорити, чим захоплювалася пана Ржевського. Агафія, дивлячись на пепомірно розвинену дитину, щовечора виливала пристріт, перехрещуючи всі кутки дитячої кімнати.

— Бачиш, то є панські діти, — говорила вона до двірника, — ще року нема, а воно вже ходить і лопоче, як старе.

— Та коли такі діти довго не живуть.

— А цур тобі, старий дурень! Хочеш, щоб пани почули? — і вона бігла виливати пристріт.

Біленьке, пухненське дитиня сиділо в гамаку під великою вербою. Марійка з нянею годували її: одна відганяла муху, друга з порцелянової мисочки набирала росіл золотою ложечкою і вливала до середини розкритого рожевенського ротика. Час від

часу молода мати поглядала на доріжку, що вела до вхідних воріт, очікуючи батька Марисі. З появою дитини на світ пан Ржевський бував у домі Марійки двічі або й тричі на день. Ті години, коли він був при малій, були для всіх мукою. Слуги і Марійка ходили як по нитці. На всі дрібнички, що відносилися до дитини, він звертав увагу. Розподіл годин для малої мусіли строго додержувати, а він незамітно для себе прив'язався страшенно до дитини — свого відбитка. Нераз довго стояв коло дзеркала з нею на руках і порівнював себе до неї. У ці хвилини він відчував у серці якесь дивне почуття. Як великий мистець-маляр дивиться з гордістю і задоволенням на свою викінчену роботу, порівнюючи її з подібністю до досконалого моделю, так і він перед дзеркалом переживав те саме. Життя Бронислава Юліяновича в цей час було веселе, гарне і повне всестороннього задоволення. Марися не перешкоджала йому в його забавах, приняттях. Він на час сідав до снідання, обіду і вечері з сестрою, робив візити, їздив до клубу на карти або на полювання на фазанів. Жив без журнім життям чоловіка, який умів уживати і брати від земського життя все, що найліпше. А те життя, яке знаходилося поза його власним домом, тільки заповнювало його вільні години, без котрих він міг нудитися. Вони наповнювали його емоції і нераз відновлювали зіпсущий гумор. Нераз у цьому брала участь мала Марися, доторкаючись своїми вустоньками до його гладко виголеної щоки. Відчував її свіжий віддих, який пахнув цвітучою липою. Або коли її маленькі рученята гладили його голову або вуса. "Галний папа" — від цих слів йому робилось весело. Притулював її до себе, цілуючи м'якеньку шийку.

Скільки разів Ядвига Юліянівна останнім часом спрямовувала мову на одруження, все було без результату. Пан Ржевський сміявся, доказуючи, що подружжя — це постійні нарікання двох людей одної на одну. "З тим, як я є, мені дуже добре. Я сам собі пан. Я є вільна людина. О ні! Женитися — то треба поховати самого себе, відректися від своїх засад, від уподобань, слухати ціле життя гдирливість жінки. Скажи, чи не нарікають усі жонаті на зроблену глупість? Одні говорять на кожному кроці своїм товаришам, а інші носять це глибоко в душі, підкоряючись жінкам і живучи думками про ті хвилини, коли були вільні. Ні, ні, пропшу тебе не готов для мене ярмо. В упряжі я не можу ходити. Живу для себе, користуюсь приемностями життя тільки для себе. Я вільний, нежонатий, всіма жінками шанований і в усіх викликаю надію оженитися", — кінчив він, сміючись.

Ядвига Юліянівна після такої відповіді більше не наважувалась порушувати таку лоскітливу тему. Про одруження свого брата перестала мріяти, і в душі не могла простити йому його

упадку. Нераз думала вона мати якусь гарненьку братову, опікуватися нею, їздити з нею на прогульки. В такі хвилини всією душою ненавиділа вона Марійку, причину неодруження її брата. "Ах, ця жінка — камінь на моїй дорозі: Бронек напевно мав би родину, якби не вока. І так ще не пізно, сорок два роки для мужчини — саме розцвіт..."

Якось приїхала Казимира Іванівна на горяччу чаю, і вона не витримала і сама порушила для себе неприємну тему:

— Не знаю чому, але бажаю бачити брата жонатим. Відчуваю нудьгу, незаповнений час. В домі сумно, нема жвавого життя, як у тих, що мають діти. Ах, коли б він мав родину!

— Так яка є перешкода? — питала гостя.

— Через нього, бо він не хоче слухати про одруження.

Пані Дородіна з іронією усміхнулась:

— Він має родину, Ядзю! Він не є сонце, щоб усіх обігріти.

— Знаю це. Шляхтич Іванін теж мав... — Ядвіга Юліянівна не вимовила останнього слова, — але це йому не перешкодило оженитися на княжній Єсавуловій.

— Там був каприз, розпуста, випадок, чи як хочете назвіть, а тут — кохання, — хіхікнула наприкінці. — Чула, дівчина подібна до вашої родини, навіть має ваші родинні знаки на тілі.

Панна Ржевська залилася рум'янцем гніву.

— Ядзю, душечка, не гнівайтесь, не хотіла вас образити. Чула від доктора про дитину.

Від перепрошуючого голосу гості вона успокоїлась, але нахмурене чоло залишилося невиправдленим.

— А все ж до якогось родичання не думаю признаватися. Наш герб на цілому коліні нашого роду не був забруднений хлопською кров'ю, — відповідала з гордістю. Розмова урвалась, а по хвилині почали говорити про жінку землеміра й її сунку з Відня. Потім про приготування дім'яночок і їх знаментий смак. Сиділи ще з годину, пили чай і смакували новини станиці. Нарешті, пані Дородіна мило попрощалася, запрошуючи товаришку на фаршерований перець, приготовлений власноручно.

Як не старалась панна Ржевська уникати чуток, що доносились про незаконну родину свого брата, все ж частіше й частіше не могла оминути їх. При кожній новині жіноча цікавість брала в неї верх. Останнім часом сама радо слухала їх. Найбільше дрошило її мовчання брата. Знала добре, що буває там по кілька разів на день. З нетерпливістю чекала тої хвилини, коли він знову постукає в її спальню і почне щось говорити. У важливих випадках він любив говорити з нею в її спальні.

При кінці літа Бронислав Юліянович виїхав до Ростова на три дні, а коли повернувся, то вона побачила в його фаетоні кушу

пакунків, огорнутих кольоровими стяжками. Не відпочиваючи і наспіх переодягнувшись, поїхав у напрямку до своєї "родини". Дивилась на нього через вікно і була здивована поступуванням брата. А в цей вечір пан Ржевський застукав до спальні сестри. Увійшов і затримався коло дверей. Вона ж встала на його прихід, чекаючи на щось важливе.

— Сьогодні, Ядзю, моїй донечці минув рік! — промовив він урочисто. — Знаю, тебе це разить. Не маю перед ким вилити своє почуття і здивування, тому прийшов до тебе. Дитина моя надзвичайна.

— Від "надзвичайної" матері повинні бути і надзвичайні діти, — з сарказмом відповіла вона. А він ніби не помітив тону сестри і жартівливо спитав:

— А отця в рахунок не береш?

Його жартівливість і добрий гумор змінили її гнів на цікавість. Сіла на крісло, показуючи йому місце коло себе.

— Чи то правда, що дитина вдалася в нашу родину?

— В нашу — не знаю, але в тебе — так.

Тоді цікавість її дійшла до вищої точки. Не зауважила, коли промовила: "Хотіла б її зобачити".

— Завтра няня привезе дитину до мене.

— Ні, не треба! — перелякалася вона. — Розійдуться чутки і взагалі знаєш, хто ж у порядний дім привозить таку дитину?

Пан Ржевський встав, почервонівши до вух.

— Не забувай, не я для людей, а люди для мене! — з гордістю відповів, піdnіsshi догори голову. В своєму кабінеті довго ходив взад і вперед з сигарою в устах.

"Вона встигається моєї дитини. Рідна сестра, що ж — має рацію. Чи то не ганьба — мати дитину, котрій не можна дати свого назвиська, дитину, походження якої буде покрито вічною мрякою? Ганьба, поперше, зі сторони людських поглядів, подруге — з правної сторони, потретє — з релігійної, почетверте — з потомственої сторони. Отже, щоб не бути поганьбленим, яких чеснот треба придержуватися?" І він почав сам собі відповідати: "Поперше, жити життям чесного, сімейного чоловіка, залежного від дому, від родини — то є бути псом, прив'язаним ланцюгом до буди. Чи то є згідно з моїми зasadами? — Ні! Чи потраплю бути таким прив'язаним псом? — Ні! Подруге, як цивільне, так і релігійне право говорять про поєднання двох людей одночасно, чим надається будучому потомству законне назвисько, а коли це неможливо, як у мене, то я повинен стримувати себе від приемностей, щоб тільки не обійти це право? — Абсурд! Живу в інершу чергу для себе, а не для прав, що відносяться до інтимності людей. Потрете, вести життя аскета, вдаватися в релігійні

забобони — теж не для мене”.

Ходив він без перерви по кімнаті, не звертаючи уваги на годинник. Почетверте, вже не ставився проти чеснот. Прийшов до висновку, що його аргументи щодо чеснот нікчемні, як і він сам. Опустив голову, втягаючи згорблені плечі. Бачив себе не в товаристві людей, серед яких він пишався пошаною, багатством, навіть розумом, а тільки бачив себе сіренським, дбаючим про свої марні забаганки, себе, духово бідним, без волі і чистого розуму, себе без обов’язку перед другою істотою, котрій він дав життя і котрій не може служити за приклад. Від того, яким він бачив самого себе, зробилося йому недобре. Ще більше згорбився, ніби хотів сковатися від усього брудного, яке він брав за чисте...

Нараз егоїзм і пиха заговорили в нім про противне: “Досить розумування! Треба жити так, як жив дотепер. Не зміню раз вибраної дороги”. Чоло, яке було зморщене, а плечі, які були згорблені, нараз випрямилися. Лице прибрало вираз гордості і самовпевнення. Слопелівшу недокурену сигару викинув до срібної попельнички. Круто повернувшись, пішов до вікна і широко відкрив його. Вдихнув чисте вечірнє повітря і задоволено погладив себе по вусах. Почував себе по-старому таким, яким був раніше. Совість, що на хвилину відізвалася в ньому, затихла знову надовго. Відсвіжений, у доброму настрої поїхав на вечерю до судді.

На другий день няня-німка привезла малу Марисю до дому її батька. Зазделегідь була відіслана служба з дому, і панна Ржевська без цікавих підглядін в дірку від замка могла розглядіти “таку” дитину. До сальону ввійшла з іронією на вустах, але, зобачивши біленьке усміхнене личко дитини, відбиток свого брата, сама усміхнулась кутиком вуст. Марися сиділа на колінах у свого батька, смикаючи його за вуха або за короткий вус. По хвилині злізла з колін і побігла дивитися на нові речі. Няня хотіла пописатися Марисею, називаючи нові речі по-німецьки. Дитина повторювала за нею. Потім жінка показала пальцем на панну Ржевську і вимовила: “Танте”. Дитина два рази повторила, привітно усміхаючись до неї. Потім підбігла, взяла її за руку і почала тягнути до дверей. Так просто, по-дитячому Марися завоювала сухе серце старої панни.

— Від сьогодні дитина буде щонеділі відвідувати тебе, згідна, Ядзю?

Мовчала.

— Беру мовчанку за знак згоди.

У душі була втішена рішенням брата.

Відтоді пройшов лише один день, як Абдул Селімович Кікнадзе повернувся з Парижу. Лежав на перських килимах у злому настрої. Сцени, роблені родичами при кожному його приїзді, вже не впливали на нього. Одинак багатої купецької родини, яка здавна оселилася в Прохладній, був гостем у своїх батьків. Був він чоловік освічений, який знов світ і студіював у багатьох європейських інститутах. На жаль, до нічого постійного замилування не мав. Дід і батько його з усіма вспливовими людьми станиці були покунаковані. Дім провадили в напівказильній, напівєвропейській моді. В сальоні коло грубих ніжок фортечіяна на перських килимах були розкидані подушки для сидження. На стінах була порозвішана на грубих килимах козацька зброя. Під нею стояло срібне кавказьке начиння. За столом, вакритим французькою скатертю і заставленим шлеєскою порцеляною, їли тільки національну їжу, здебільшого руками. Тільки тоді, коли були присутні мало знані люди, не кунаки, до столу подавали срібне накриття, яке було й так непридатне до страв, що подавали. У домі Абдула Селімовича гости мали приємний настрій, почуваючись, як у себе вдома. Навіть з перебільшеними поглядами пан Ржевський почувався добре там серед міщеного, але добірного товариства. Його не разило там їдження слова пальцями або пиття кумиса, наливаного з бурдюків до найтонших горняток чеського виробу. Зауважив він у козаків нахил істи більше руками, ніж користуватися виделками. Розмовляли вони там свою мовою, перемішаною з татарською або кабардинською. Молодий господар, чоловік понад тридцяти п'яти літ, був затяжкий на свої роки. З чорними, трошки косуватими очима, з орлиним носом, з червоними, гарно викроєними вустами. Поза своєю станицею носив він європейське вбрання, поводився коректно, був взором інтелігенції, світового чоловіка. По приїзді додому давав своїй гуляцькій фантазії. Гуляка і розбішака, потрапивши в своє рідне оточення, разом зі своїм європейським вбранням скидав з ним і всі поняття вихованого чоловіка. Одягаючись у бешмет, черкеску, сідав на коня і їздив по степах і аулах. Ів напівсире кінське м'ясо, пив кобиляче молоко, споживав сир-бринзу з кукурудзяними пляшками, упиваючись аракою. При тому завжди виникала якась авантюра, в результаті якої це коштувало батькові гроші. По "обтрушені", як це він називав, знову одягався в костюм віденського або французького кравця, крутився два-три тижні по станиці і знову іхав у світ. При кожному приїзді сина старий Селім мав надію, думаючи, що вже близький час, коли його блудний син приайде до розуму і візьметься до торгівлі, яка збільшувалася непомірно щороку. Бажав старий Селім і невісток ще в своєму домі мати і внуками тішитися. Сам мав три жінки, та тільки з

першою Аллах дав Абдула. Дві останні годував задурно, не маючи з них родової користі. Перша жінка, мати Абдула, була визнана серед козацтва за офіційну жінку. Вона була радо бачена в товаристві, де мала марку культурної й освіченої. Із сином багато разів була за кордоном. Тепер, коли син повернувся, обое рішили відчинити на нього. Разом увійшли до його спальні — спереду батько йшов з урочистою міною, а за ним мати з лицем, закритим до очей чадрою, тримаючись вдома сувереної звичаїв.

— Абдуле, сину Селіма, поклонителю корана, на Магомета заклинаю тебе: лиши світ і візьмись за розум!

Абдул в шовковому шляфроку, напарфумований льореганкоті, звузив свої трошки скісні очі.

— Пощо маю його лишати, щоби гризти башку купецькими хитрощами, вирощувати курсак, який і так є грубий?

— Подивись на Фатьму, найгарнішу кіжгу цілого малкінського аула, — говорила спокусливим голосом мати.

— Нехай бере її джигіт Алім.

— О, Аллах! Аллах! В ньому тече кров шайтана! — викрикнув старий Селім, підносячи догори руки.

Через вікно Абдул зібачив знайомого кабардинця, зробив йому знак і вийшов до нього. Був злий на батьків, на всіх, хто жив у цьому домі. За кілька хвилин повернувся до кімнати, як вже була порожня. Легко зідхнувши, почав весело наспівати. Враз лице його з веселого і безжурного стало злим і мстивим. “О, я їм покажу, я вмію братися за розум!” — повторював під час одягнення. На вулиці розглядався по сторонах. “Абдул Селімович, мое ушанування! Скільки ночей, скільки днів не бачилися!” — весело вітав його ветеринарний лікар. Через кілька кроків почув знову позаду себе знайомий голос: “Абдул, Абдул!” Він повернувся і побачив Грицька Вертепа, свого однолітка, доброго товариша дитячих літ, а тепер сотника Григорія Федоровича. “Грицю!” — радісно крикнув Абдул. Подали один одному руки, після чого міцно обнялися.

— Що, друже, приіхав обтряхнутися?

— Еге ж. Маєш сьогодні час?

— Маю сьогодні іхати за кордон.

— Замінись з кимнебудь, підберемо компанію і гайда до Гриці Милого в обтряску!

— Добре, — засміявся сотник, — якось там виманчусь.

Стиснули ще раз один одному руки.

— Я покажу їм, як я вмію братися за розум, — повторював він знову. Чим далі йшов, тим частіше чув своє ім'я. Привітався, сміявся і запрошував сьогодні усіх до ресторану. На головній вулиці побачив отамана з доктором.

— А-а, Абдуле, кунак по отцю і дідові. Ти що тут робиш? Коли, приятелю, приїхав?

— Учора приїхав. Засидівся трошки в Парижі. Нудьга охопила там за нашими горами і простором. Хочу тепер трошки обтряхнутись в рідному гнізді, — говорив Абдул з притиском на слові “обтряхнутись”.

— Ого-го, то татуньо десь уже за кишеню тримається, — засміявся доктор.

— Бавлюся ввечері у Гриші. Прошу панів підтримати товариство.

— Добре, Абдуле! — відповів отаман, поплескаючи його по плечах.

Ресторан Гриші “Шашличная” був місцем, де збиралося мужеське товариство на гулянки. Першорядна кавказька кухня, вина, музика, добра обслуга і виконування нераз химерних бажань гостей зробили Гришу, ереванського вірмена, дуже популярним у станиці. Ніде не було так весело, ніде так сવавольно не бавилися гуляки, як у нього. Гриша знав, кому що смакує, хто яке вино п’є, а головне — був спілкий, глухий і німий у відновідніх моментах. Золотий то був чоловік, той Гриша Мілій, для гуляк. Товариство на чолі з Абдулом Селімовичем ввійшло до шашличної в добром настрої.

— О-о-о! Абдул, син Селіма. Привіт, привіт, привіт! — Гриша положив ліву руку на серце, а праву витягнув в напрямі низького стола, накритого білосніжною скатертю. Товариство голосно розміщувалось на подушках навколо стола. “Гриша! Гриша!” Гриша підійшов, низько, по-східньому, кланяючись присутнім. Гості були добірні і робили його шашличний гонор. Товариство радилося щодо меню і вин, з яких починати. Господар стояв коло стола, терпеливо прислухаючись до бажань кожного гостя, знаючи наперед добре смак кожного. Мовчки усміхався.

— Прошу, душа любезний, шашлик з цитриною, — звернувся він до Абдула.

— Плов по-узбецьки, раг’у, лобі, чожахбіш, люлюкебаб, — і він вичислював їдження, звертаючись з міною, яка додавала ще більше апетиту до кожної страви. — А вина... ах, ах, ах, кахетинське, кримське, ереванське, карданахи...

Він підніс догори масляні, запливши жиром очі.

— Вина повні солодощів і тепла, як молоді і пестливі жінки Кавказу. Повні чудового запаху і густини, як усі квіти, що ростуть у підніжжю Ельбруса і Казбека. Ах, ах, ах! — тут він приложив свої товсті пальці до вуст і голосно їх поцілував, прижмурившися очі.

Абдул встав, підійшов до нього і зухвало поплескав його по плечах:

— Давай, Гриша, шашлик! Давай, Гриша, вино, давай сазандарі!..

Музика голосно заграла, офіціяви забігали, доносячи паруючі страви. Товариство бавилося гучно під звуки чабана, національної кавказької мелодії. Щораз підходили нові знайомі. На вулицю доходили слова пісні. Абдул співав своїм м'яким баритоном:

...Де в снігу Казбек навіки уснув,
Там мій дід Абрек мав свій аул.
Дід був лютий і дикий, смілив, як джайран,
Він душою великий, вмер усе ж від ран.

...За отцем і мати вмерла моя,
І пішов гуляти по Кавказу я...

“Браво, Абдуле, браво!” — кричали підпиті. Під звуки рогів і бубнів танцювали лезгінку, шаміля. Впitiй князь Лялюшвілі, худощавий, з дівочою талією, танцював на дванадцять кінджалях, піdnіsshi поли черкески. Йому в танці не вступав козак Сметана, який у товаристві славився “чортячим” танцюристом. Присутні поплескували в такт, музики грали голосніше, прискорюючи темпо. Розгарячені кавказькі і козачі серця, сп'янілі від вина, танців і музики, викрикували поодинокі фрази. Хтось кричав: “Шампана з білою давай, Гриша, шампана!” Гриша сам підносив і відкривав пляшки. Плин пінівся в широких хрустальних чарках. До середини ввійшли двоє підпитих осаулів. Товариство завило від радості і перепитими голосами заревіло входячим:

...Нам кожний гість дається Богом,
Який би не був він середи:
Хоч би в уборах убогих,
Алла верди, Алла верди...

Абдул з палаючими щоками, в розіпнятому бешметі, з диким, пожадливим виразом скісніх очей силою стягнув зі стола скатерть, котячим рухом скочив на стіл і заревів голосом тура: “Гриша, душа любезній, давай баришні!” Гуляки завили радісно, чарки полетіли на килими, розносячи аромат тонких трунків. Кришталь, порцеляна, дзеркала, нищені гуляками, доповнювали картину розгардіяшу і крику, що доходили до апогею. Гриша з барабанчим рогом у руках, що був оправлений сріблом з чернью, підійшов до Абдула. А той, задиханий, близкавичним рухом віdbив шийку пляшки рогом і душком випив її до дна. Гуляки завили під враженням бачевого. Злапали його за руки і підкидали до стелі. “Аршак, коні нам!” — домагалась оргія п'яних. Задихані, з горючими диким бажанням очима, вони з криками розміщувались

по фаетонах, ідучи до баришень. По станиці розносилися слова перепитих:

...У нас всі жінки чудові,
Очі, як зірки, горяТЬ.
Скільки в них жару, скільки кохання,
Гори усе знають, та тільки мовчать...

Слух про гульню Абдула облетів станицю на другий день. “Абдул отряхається” — говорили один до одного. І правда, вмів, сам умів “отряхатися”, а при тому “отряхав” і інших. Не одна жіноча слізоза пролилася в ту ніч, чекаючи загулявшего чоловіка. Та що робити? Така жіноча східня доля. Були ще й такі родини, де жінка не сідала разом з чоловіком за стіл. Вона робила в полі, вдома, коло дітей, на її голові було все, а чоловік мав тільки службу в роз’їздах за кордон, на риболовство, на полювання або просто сидів по-татарськи, розтягнувши бешмет на шиї і курячі люльку коло дому. Козак в службі стидався господарства, бачив у ньому пониження своєї козачої достойності. Стидався теж на вулиці брати дитину на руки. У розмовах у присутності мужа жінка гордо говорила: “Я продала, я купила, я посіяла, я молотила” тому, що чоловік не мав жодного поняття про те, що у нього діється в господарстві. Зате всі гроші до копійки він забирає собі, над тим він був повним господарем. Коли господарство росло, то люди говорили: “Добра господиня”. Від цього амбіція козака не страждала. Зате засміювали його та прозивали, коли бачили його з відром води, що ніс із річки, або дрова до хати. Горе такому козакові, якому причеплять “бабі попихач” — цього тоді годі позбутися в товаристві. Такі погляди мали не тільки прості козаки, але вся козацька інтелігенція. Через тиждень по гулянці у Гриші привезли Абдула напівживого додому. Гуляв по всіх прилеглих до станиці аулах і хуторах. На першому фаетоні везли його черкеску, на другому — бешмет, на третьому — сап’янові чоботи, на четвертому — його самого, без шапки. Зобачивши запухлого і напівроздягненого сина, мати Абдула зі слізьми в очах післала за лікарем. Доктор приїхав до “хворого”, від котрого алькоголь було чути аж на подвір’я. При баданні доктор багато-значно покрутлив головою: “Ну, братіку, що, був під Бахусом?” — “Ах, пане докторе, щоб тільки під Бахусом. Шаную Бога Вакха теж...” Доктор засміявся, світячи білим здоровими зубами. Приписав порошки і зимний купіль.

Народження другої дівчинки Маріїки не пройшло так гладко, як першої. Пологова гарячка тримала її цілий місяць у ліжку, і доктор багато часу проводив коло хворої. Після виздо-

роявлення порадив панові Ржевському вийхати з нею до Швейцарії на підлікування і нові враження для ослабленого організму. Вона конечно хотіла взяти з собою й дітей, чому Бронислав Юліанович категорично спротивився.

— Поперше, тепер осінь, і Любонька може в дорозі перестудитися; подруге, мамка не захоче залишити на цілу зиму свою дитину; потретє, Марися залишиться без опіки мадмуазель Кіті, — переконував він її.

— Я не можу залишити їх на чужі руки. Марися буде скучати, зіпсуються і так поганий апетит. А Любонька потребує не тільки мами-няні, а ще й моого спеціального догляду.

Пан Ржевський встав з канапи, незадоволено піднісши правий кут уст.

— Буде так, а не інакше. Діти залишаться тут, а ми з вами їдемо за тиждень до Швейцарії, — закінчив наказовим тоном.

Рівно через тиждень зі слізьми в очах вона прощала дітей. У своєму серці вона вивозила з собою свою тугу за ними і упокорення до пана Ржевського. По дорозі і на місці почувала себе ще більше пригнобленою. В готелі жили в різних номерах, все ж інтимності з ним тяжко було скрити. Нераз ловила на собі погордливі погляди сусідів з інших номерів готелю. Далеко від дітей жила думками тільки про них. Особливо про Марисю, тендітну чотирирічну дівчинку, про її великі здібності до науки. У листах додому просила гувернантку і Агафію якнайбільше дбати про дітей. Далеко від них на кожному кроці відчувала їх відсутність. Зрозуміла, що тільки в дітях є її радість і духовна підтримка. Без журіння за ними не могла б довго жити. “Діти тримають мене при життю. Для них мушу ще багато вчитися, щоб виховати їх на порядних, розумних людей. Що можу я дати їм, як не саму себе? Чи я можу їм облегшити дорогу, по якій вони будуть іти в своєму житті? Дорогу, де при зустрічі кожний може сказати їм про їхнє незаконне народження? Чи можу я захистити їх чи бути для них прикладом? Ні, лішче не думати, бо одна думка чорніша від другої. Коли вже не можу бути прикладом моральності і чистоти, то мушу бути прикладом освіченості”. І вона з подвійною енергією віддавалася науці і музиці, чим викликала подив у пана Ржевського. Не міг він зрозуміти і відгадати її душі. А вона, маючи багато часу, вчилася — не для себе, ні, вона вчилася для дітей, котрим сама хотіла бути прикладом і котрим рішила посвятитися. Нераз вони дискутували після прочитаних французьких романів, і тут їх погляди не сходилися. Марія Павлівна з запалом боронила своїх улюблених письменників, і пан Ржевський мусів признати слухність її аргументів. Погляди її були ширші і переконуючі. Він стверджив, що

вона має свій духовний світ, в якому сама живе і до якого він не має доступу. Зате в реальному житті він стояв горою над нею. На кожному кроці давав відчути свою вищість. Для неї було чистою муковою бачити його постійно, дивитися на його вічно незадоволене лице, слухати його прикрі зауваження про речі, мало знані йому. "Чоловік без душі — реальна машина". Найгірші були його сіренські погляди на життя, які він намагався накинути їй.

— Марія Павлівна, ви мало образовані, ваші погляди бідненькі, — сперечався він, коли вона висловлювала свою думку про письменника Мішле і його "Собор Паризької Богоматері".

— Ні, Брониславе Юліяновичу, не завжди треба мати учителів від дитинства, як ви, щоб розуміти глибокий сенс і переживання автора твору. У порівнянні до вас, я є малоосвічена, але те, що я перенесла в житті, і те, що я бачила на людях, дає мені більше відчути суть твору, ніж вам. Ви занадто холодно дивитеся на речі, дивлячись на них тільки з реальної сторони.

Пан Ржевський хвилину дивився на неї, не сподіваючись таких сміливих слів. Правий кут його вуст опустився, і ворожість виглядала з очей.

"Невже ж він думає, що я навіть у своїх думках не є вільна особою? Робити мушу так, як він вимагає, але думати — ніколи. Коли мені бракує виховання з дитинства, коли я поповнюю в товаристві нетакт, я інтуїтивно відчуваю помилку, стараючись направити її. Але духовно я стою вище від нього, чоловіка-реаліста". При таких роздумуваннях обурювалася цілим еством, шукала виходу зі своєї ситуації, шляпнувала дещо, чого не могла зробити. Найгірше те, що пан Ржевський почав звертати увагу на захоплені погляди мужчин при зустрічах з нею. Одні хотіли нав'язати знайомство з ним, а через нього і з нею; інші через прислугу довідувалися, коли вона виходить сама, і при нагоді вступали в розмову з нею.

"Якщо мене захопила її краса п'ять літ тому, то чому тепер вона не може викликати увагу до себе інших? Тоді вона була темною, з порепаними п'ятами, тепер же освічена, гарно одягнена молода жінка. Колись була дорогою картиною, викинутуго життям на смітник, а тепер є картиною, вичищеною від бруду й у відповідній рамці. Чи може вона в своїх двадцяти двох роках подобатися більше, як тоді в сімнадцять? О, певно, що так".

При цій думці зробилось йому сумно. "На мене її врода вже так не діє, але на тих усіх молодих і здорових..." Він уважно слідкував за нею. В кожному русі її рук або очей він бачив зміну. Підозріло дивився на неї по повороті з прогульок. Одного дня пробудився ще в гіршому настрої. Не чекаючи на свого камердинера, накинув на себе шляфрок, всунув ноги в капці і підійшов до

люстра. Уважно розглядав себе в ньому. Спочатку дивився на посріблене волосся, потім дивився на свої мутні очі, під котрими була сіть зморшків з пухлиною. Уста без свіжого кольору, з яких сам відчув неприємний запах. Колір лиця блідий, шия в зморшках, особливо під підбороддям і на карку. Приглядаючись до свого образу, відбитого в дзеркалі, іронично засміявається: “Ранковий образ кожного мужчина по сороківці, перед наведення туалети”. Задзвонив до Ігнатія і дав йому вказівки щодо нового способу приготовлення для нього купелі і масажу. Від того часу проводив за ранішньою туалетою годину більше, ніж звичайно. Перед виходом до їдалні заглядав декілька разів у дзеркало, то поправляючи краватку, то пригладжуючи короткий проріджений вус. Внизу, в їдалні сиділа вже Марія Павлівна. Він стриманою ходою помалу сходив по сходах, пильно слідкуючи за її рухами голови. Підійшов до неї і дивився так, ніби бачив її вперше. Її близькуча врода захопила його. Свіжість, по хворобі, зовсім повернулася до неї. Сиділа велично в своїй елегантній, але скромній сукні, з гарно укладеними на голові косами. Була центром уваги присутніх. Хотів знайти тріумф на лиці. Навпаки, риси були спокійні, а очі сумні.

— Маєте листи з дому? — спитала по привітанні. — Хочу якнайскорше бачити дітей. Не є спокійна за Любоньку.

— Діти є під доброю опікою, — говорив, а сам спостерігав кожний її рух.

Після сніданку були весь час разом, але не обмінялись жодним словом. Вона байдуже дивилася на краєвид, а він із заздрістю слідкував очима за нею. До обіду пішла переодягнутися, залишаючи його на веранді, з якої виднілися гори. Дивився уважно на них і порівнював їх з горами Кавказу. Останні вважав більш притягаючими. Марія Павлівна ввійшла до свого номера і, не роздягаючись, кинулась на ліжко. “Не можу, не можу більше витримати. Там не був такий нудний, як тут. Його присутність пригноблює мене, пригнічує. Боже, яка то мука — бути з ним день-у-день. Треба якнайскорше додому, там принаймні був кілька годин і то більше коло дітей, а тут цілими днями”. По трьох місяцях їх відсутності вдома пан Ржевський дістав листа від доктора: “Мамка Любоньки поховала свою дитину, і в неї з тої причини зникло молоко. Любоньку перевели на штучне годування, від чого вона має до діла з шлунком”. Після цього листа, не чекаючи на згоду пана Ржевського, Марійка почала пакуватися.

— Ви залиштесь ще тут, кінчіть куратію, а я їду сама до дітей.

— Думав, що назад пойдемо через Німеччину, хотів показати вам музей і театри.

— Ні, їду найкоротшою дорогою.

Стояв, незадоволений її рішучістю. Спочатку хотів поставити на своєму, а потім, подумавши, згодився їхати вечірнім поїздом.

Після повернення до станції вона не чекала на свої коні, а першим-ліпшим фаетоном поїхала до дітей, а пан Ржевський, як завжди, по випитій склянці чаю на станції переглянув свіже число газети і в товаристві камердинера поїхав своїми кіньми додому. Марія Павлівна, заїхавши під ґанок, наспіх привіталася з двірником і, не переодягаючись, пішла до спальні дітей. Марися ще спала. Мала в своєму ліжечку ведмедика, якому в лапки вложила буквар. Стояла над сплячою дитиною і кіжно розглядала її. По хвилині нагнулась і тихенько поцілувала її голівку. Агафія подала на руки Любоньку. Дівчинка, хоч і не була такою, як була Марися в її віці, то все ж не зле виглядала.

— Ах, Агафіюшка, яка я щаслива бути тут, коло них, — говорила, притуливши до себе мале.

— В гостях, голубко, добре, а в себе вдома ще ліпше.

— Богу дякувати, дитина росте Богу на славу, а батькам на потіху. Розум у неї, як у старої.

Мати положила Любоньку на ліжечко й оглядала її з усіх сторін. Дитина була добре пильнована Агафією. Вона підійшла до неї і з вдячністю поцілувала стару жінку.

До спальні прийшла мадмуазель Кіті і почала оповідати про свою любу Марисю. День в оточенні дітей пройшов для Марійки хвилиною. Засипляючи під одним дахом з ними, дякувала Богу, що вона знову коло них. На другий день пан Ржевський приїхав з новою нянею, мужичкою хутора Плахтянки. Марися радісно зустріла батька, вилізла йому на коліна і читала з букваря. “Досить, Марисю, — сказав він, — забагато на твою голівку”.

Приїхавши до брата на кілька місяців, панна Ржевська не отямилась, як рік проходив за роком. Тільки гроши, що точно приходили кожної осени з її маєтку, підкреслювали ще один пережитий у брата рік. Вже давно перестала думати про одруження брата. Ані він, ані вона не бажали для себе жодної зміни. Жили по пляну розподілу годин дня, що його виробляли щовечора. А коли якісь обставини змінювали їхнє плянування, вони були злісні, без гумору і злосливи. Шукали якоїсь зачіпки зі слугами, на котрих панна Ржевська виливала свою жовч старої панни, а Бронислав Юліянович — на Марійці. Сьогодні особливо все її денерувало,

починаючи від кухні і кінчаючи покоями. Служниці шептали по кутках: "А то стара девотка, окаянна кошатниця". Надходила вона — шепоти замовкали, і кожний з пересердям брався за роботу. В поганому настрої перейшли з кухні до покою. Здавалось їй, що годинник спізнююється і сидання на столі остигло. Сіла і покуштувала першу ложечку кави — знайшла її занадто міцною, булки були пересолені, сметанка пригоріла. Скривлена, встала від стола, наступаючи котові на лапку. Він боляче м'якнув, незадовго фуркнув і сковався під стіл. Взяла його на руки і з ніжністю поцілувала в мокрий ніс. В сальоні на фортепіані зобачила легкий порошок пилу. Цього вже було для неї досить. "Анна! Анна!" — кричала подратованим голосом. Молода дівчина вбігла зі шматкою в руках. Панна Ржевська з котом в руках, з пожовклім злим лицем підішла до інструменту і худим пальцем повела по нім. "Що то має значити?" — показала вона. Дівчина опустила голову, знала добре, що в таких випадках треба було мовчати. За своє виправдання вже не одна вилетіла з добре оплачуваного місця. Вправними рухами стирала порохи, бігаючи по кімнаті від одної меблі до другої. Ядвіга Юліянівна сіла на канапу. "Скільки маю до припильнування. Навіть не помічаю, як проходять дні. І що би Броник робив без мене?" Вона встала, опустила Фрузюсіка на підлогу і вийшла надвір, але й там знайшла непорядок. Земля під квітами була засуха, трава зависоко скосена, пісок на доріжках не зрівняний. "Все тут робиться так, ніби мені на злість. Не можу витримати. Архіпе, чому квіти не підліті? А троянда не підв'язана?" Двірник мовчав. "Бачиш, їм треба дати опертя і підв'язати трошки нижче". Двірник вхопив поливальник і пішов до клюмбів. "Страшні люди, вони мене доводять до розпуки". Вхопилась за голову, стискаючи обома руками і прислухаючись до болю. "Приступи мігрени" — прошептала.

З окладами на голові лежала в ліжку, прислухаючись до голосів козаків, що поверталися з таборів. Щороку вони проводили в них ціле літо. Табори знаходилися за десять-дванадцять верстов від станиці. Там молодь вчилася військового діла, жила в палатах і харчувалася з похідної кухні. Звідтам щовечора відправляли їх партіями за кордон. В тaborах козаки проводили строгое військове життя. Кілька разів на місяць можна було приїздити станичникам на відвідини. В ті дні, коли були дозволені відвідини, дорога до тaborів переповнювалася бричками і возами з дітьми, жінками, старими козаками, які їхали кіньми, а деякі й ішли пішки. Вози були наладовані горілкою, вином, квасом, хлібом, варениками, ширіжками та іншим м'ясивом і їх провадили молодиці в широких спідницях в фалдах, з-під котрих виглядали випливані підтяжки сорочок, в коротких блюзках, що

доходили тільки до талії, підперезаних вишиваними фартухами і обшитих рясно коронками. Шовкові кавказькі хустки закривали лиця і шию до очей, охороняючи від сонця. На шиях були намиста з коралів наперемінку з золотими грішми. Під'їжджаючи до таборів, жінки відкривали свої лиця, зав'язували кінцями хустки вище чола, виставляючи на показ повні груди, виблискуючі на сонці від золотих грошей. Чим багатша була козачка, тим рясніше десятки і п'ятки були перемішані з намистом. Назустріч їм ішли козаки, задоволено поглядаючи на переповнені їдженням вози. Спершу починалася гостина, потім оповідання про дім, господарство, станичні новини. Лежали в тіні під возами, заставленими в півколо, в чистих спідніх сорочках без бешметів. Жінки лушили насіння, спльовуючи собі на бороду лушпиння, а коли його вже було забагато, тоді рухом правої руки згортали все в жменю, відкидаючи від себе. Молоді козаки непомітно притискали до себе молодиць, шептали їм щось на вуха, а ті жмурили очі, опускаючи їх вниз. Під вечір, коли сонце сідало, збирались в одну громаду, хтось приносив гармонь і починалися танці. Гопак, гречаники, лезгінка, козачок танцювали знаменито. У пізньому присмерку діти і старші з порожніми возами від'їжджали наперед, а молоді і дівчата йшли за ними у супроводі козаків. Йшли парочками так з дві-три верстви під світлом місяця. Йшли обнявши, співаючи вголос. Так усім було добре на душі від проведеного дня, що яканебудь молодиця і сплакне з жалю потиху за минулим днем. А на другий день в таборі старші козаки натягали посумнілих молодят: "Що, вам тільки в голові баби. Колись до табору баба йногою не вступила, а тут того товару повно та ще й з дітьми. Бракує тільки псів та котів. Часи ж бо настали, Боженьку!"

— Так, так, Олексію Олексійовичу, — підтримував дядька Олексія самітний козак Кавун. — Бачив, як якийсь рудий собака з хвостом у реп'яхах теж крутився серед них.

— Де ж тут будуть правдиві козаки? Он подивіться, як це насіння навколо табору наслітило. Не я тут військовий старшина...

— Ви, діду, може, ще й будете у сні військовим старшиною.

Навколо зареготались. Старий козак з довгими білими вусами шукав очима гостроязикого.

— Ах ти, недоспілій, дивись, ще молоко під носом не висохло, та ти ще з мене, старого, смієшся, а знаєш, скільки я на своєму віку абреїв порубав? Під носом стільки волосся не будеш мати.

І він гордо виставив наперед свої груди. Молодик не рад був свого жарту.

— То тобі табори, служба, розуміш, а не дівка, яку вчора тиснув під возом. Що, може, не бачив?

Ще більший регіт сколихнув раніше повітря. Старий підкручував вуса і зухвало дивився на молодого.

— Я, дяденьку, тільки так сказав, жартома, — оправдувався хлопець.

Такі розмови і сцени можна було чути щоразу по від'їзді станичників. Перед кінцем тaborування козаки влаштовували попис, де показували перед станичниками, чого навчилися за літо: стрільба в мішень, перегони, вміння їздити на конях у різних позиціях, підносити з землі хустки або шапки під час шаленої їзди, зрубувати штучені голови, повішені на колах, перескакувати через високі перешкоди і довгі рови. Були такі козаки, які показували на спинах коней такі мистецькі штуки, яких міг вчитися не один майстер цирку. Станичники задоволено поплескували, навколо чулися захоплені оклики знайомих. Військова духова оркестра грала без перерви. Добре ситі коні гарцювали під вершниками. Можна було пізнати людей, які провели літо в тaborах не дармуючи. Пізніше військовий старшина з адьютантами і отаманом оглядали вишукане військо. Так кінчалися табори. На другий день виїжджали в станицю з музикою і піснями. Станичники зустрічали своїх тaborовиків з хлібом і сіллю, а дівчата з квітами. Діти гуртками бігли за кіньми, тонучи в пилозі. В'їхавши в центр, роз'їжджалися по своїх домах. Коло хат злаили з коней і садовили на них дітей. Жінки, матері або сестри відводили коней до стаєн, а козаки сідали по-татарськи коло хат, курили люльки, розпитуючи старших про господарство, а по ситній вечері йшли гуляти до шашличної на кілька днів. Після тaborів станиця оживала. Причепурені й опалені сонцем і степовим вітром, козаки ходили громадками. Ходили в гості, відвідували знайомих по хуторах. По вечерах було чути високі дівочі голоси, сміх і співі. Молодечий веселій гамір тягнувся аж до ранішніх зірок. У цей час пан-отець найбільше вінчав, а за рік найбільше хрестив.

Панна Ржевська лежала в ліжку, злісна на все, що оточувало її. Навіть муха, що брехла на вікні, виводила її з рівноваги. Почувши долітаючі до неї слова козацьких пісень, зняла з голови окладки і, накинувши шляфрок, підійшла до вікна. Відхилила фіранку і дивилася на здорові лиця в напівказильських строях. Відзнаки, що виблискували на сонці на раменах черкесок, робили їх ще більш мальовничими. На лицах було пізнати задоволення і радість. “Напевно, ніхто з них не має мігрени, а скільки задоволення на кожному лиці! Чи я не можу бути подібною до них? Що мені бракує? Чому я легко виходжу з рівноваги і вічно незадоволена?” Стояла задумана, похилившись

голову в кут вікна і не находячи відповіді на своє питання. По хвилині піднесла голову і зобачила коло її вікон козака і козачку з дитиною на руках, які проходили мимо. Вона подивилась на них і відчула, що ніби відповідь сама пройшла коло неї. “А-а-а, — протягнула вона, — я не є подібна до них тому, що свого особистого життя не маю”, — проговорила вголос. Почувши свій голос і зрозумівши сенс сказаних нею самою слів, перелякалась. Ніби те, що сказала в цю хвилину, було новиною, відкриттям самої себе. Від цього зробилось їй недобре, третміння покрило її суху жовтувату шкіру, а в серці щось болісно стиснулось. “Пройшла чарівна весна, а за нею золоте літо. Пройшла осінь з жовтим спадаючим листям, а з нею надходить зима... Так сталося у моєму житті”. Тяжко зітхнула і відйшла від вікна. По хвилині підйшла до дзеркала і заглянула в нього. Потім знову підйшла до вікна і відсунула зовсім фіранку і заслону. Промінь сонця просковзнув в кімнату, затанцював по стінах, заглядаючи сам на себе в дзеркало. Панна Ржевська одягнула окуляри, сіла за туалетний стіл і уважно розглядала себе. З дзеркала дивилась на неї постать, яку вона влучно порівняла з жовтим опавшим листям. “Бракує тільки зими зі снігом, щоб засипати це нікому не потрібне листя, в тіні якого навіть маленький шташок не звів собі гніздечка”. Відвернулася. Ридання потрясло її тілом так, як трясе вітер опавшим листям — то підносячи його догори, то знову кидаючи ним вниз. Довго так стара панна корчилася в риданні, збагнувши всю порожнечу свого безцільно проведеного життя. А життя йшло неумолимим законом. Станиця ройлась від гуляючих козаків, заручини за заручинами, весілля за весіллям. Гуляли тижнями, упиваючись до безтями. Просте козацтво, що жило по берегах річки Малки, трималось своїх стародавніх диких пошлюбних звичаїв: нераз можна було побачити віз, на котрому сиділа маті молодої, обвішана гарними перськими хустками, з новими черевиками, перевішаними через плечі. Їхала пищаючись і задоволена зі свого материнського достоїнства, а навколо неї гарцювали міцно підпиті козаки. На високому патику була повішана сорочка молодої зі слідами невинності... Козаки стріляли в неї, голосно реготались і при тому жартували так, як тільки потраплять вони одні. Були й такі випадки, правда, дуже рідкі, коли замість їхати на возі, матір запрягали в нього. Одягали їй на голову роги, а на віз садили молоду. Молодий ішов коло воза і батогом бив раз жінку, а раз тещу. Соромливі насмішки сипались навколо, а п'яні глуми козаків і козачок додавали жалю матері за недопильнування доњинки. Горе було їй, ганьба донці, та в цьому не міг порадити навіть її чоловік, нераз винуватель усього стиду. Ще гірша була справа з тою дівчиною, яку збаламутили хлопці. Батьки вирікалися її, і тільки

річка Малка знала кінець такої нещасливої. Такі були їхні стародавні дикі звичаї, з котрими вони жили і з якими їм було добре. Так ішло життя своїм неумолимим законом.

— Мамусю, подивися, які маленькі пальчики у неї! — кричала семилітня Марися, розглядаючи свою триденну сестричку. — Чи в мене були теж такі?

— Такі самі, дитино!

— А у Любоньки були більші.

— Ні, Марисю, тоді ти була менша і не пригадуєш собі їх пальчиків.

— Я так добре все пам'ятаю, мамо!

— Марисю, мама є хвора, не можна так голосно говорити.

— Мадмуазель Кіті, прошу подивитися на ці маленькі пальчики, і чого вони рухаються так смішно? Ой, ой, вони себе дряпають по очках. Моя лялька має багато більші ручки від неї.

— Прошу, Марисю, кові чекають, зараз їдемо на прогульку, — звертається до неї гувернантка.

— Мамусю, товариство Любоньки мене не цікавить. Я хочу запросити на прогульку ту дівчинку, що мешкає напроти.

— Вона для тебе завелика, вона вже має десять літ і ходить до школи.

— Я, мамусю, таких дівчаток і люблю. Як ви думаете, мадмуазель Кіті, чи вона вже знає усю табличку множення?

— Коли ходить до школи і добре вчитися, то повинна знати.

Марися задумалась.

— А я знаю тільки до шести. Треба навчитися сьогодні цілу — постановляю. Як би я хотіла теж ходити до школи.

— Ти ще, Марисю, мала, і не повинна рівнятися до старших дітей, — м'яко зауважила Марія Павлівна.

— Хочу піти восени до школи. Мамо, прийде тато?

— Малисю, а, Малисю, їдемо взе. Коні філкають! — кричить у дверях Любонька, грубенька дівчинка з маленькими усміхненими оченятами, підскакуючи цілий час на місці і тримаючись клямки дверей.

— Любонько, підійди до мене.

— Не хоцу.

— А чому не хочеш?

— Та бо не хоцу.

Мадмуазель підводить її до ліжка.

— Любонька, продеклямуй мамі віршик про зайчика, — просить Марися.

— Не хоцу.

- А чому не хочеш?
- Мамо, вона п'ять разів повторювала за мною і ще не вміє.
- А ось і вмію, — плаксивим голосом відповідає мала.
- То кажи, як уміеш.

Любонька заходить за двері, поправляє суконку, потім виходить на середину, низько кланяється Марисі і, піднесши оченята догори, шепеляво починає:

Лаз, два, тли, чотили, п'ять,
Вийшов зайчик погулять.
Налаз охотник вибігає
І шлосто в зая стріляє:
Піф, паф, ой гай — умирає зайчик мій.

Вона впала на підлогу і зображає мертвого зайчика. Марися підходить і підносить сестричку з підлоги.

— А со, не вмію, ага, ось і вмію, — задоволено відповідає вона. Разом підходять до ліжка Марії Павлівни.

— Діти мої солодкі, рідненькі мої. Сльози течуть по її лиці.
— Може, вони будуть щасливіші від мене? — питала вона сама себе. Тяжкі думи, як гадюки, обвивають її голову. “Чому для мене усе так скомпліковане, а для інших усе є просте? Чи не ліпше бути людиною реальності, яким є Бронислав Юліянович? Жити весело, без журби, не думати про свою безталанність, жити днем метелика, літаючого весело з квітки на квітку”. Почала себе уявляти веселою, усміхеною, в оточенні добрих приятелів і знайомих. На думку про них запитала сама себе: “А яких приятелів і знайомих? За всім літ, прожитих у станиці, маю знайомих, яким плачу гроши за їхню науку і яких рапаю знайомими з обов’язку. А чи маю знайомих з “його” товариства? Упавша морально жінка, як трактують вони мене, оминаючи мене і погорджуючи мною. Що ж, мають право — факти говорять про мене і мою аморальність. Сама я свідома цього, а при цій свідомості чи можу я бути справді веселою і задоволеною? Ні, ні і ще раз ні! А чи я є в дійсності гіршою від них? Хто силою допровадив мене до такого упадку? “Він” — чоловік з їхнього вищого товариства. Зробив це не з почуття, а так, для забави, для своєї пристрасті, для своєї вигоди”. Сльози текли по її щоках, зовсім інші, ніж ті, що текли при дітях. Лице зробилося докірливим, а рум’янець гніву покрив все обличчя. “Чи “він” думав про те, що, маючи мое життя, зламав і мою душу? Ні, не думав. Самолюбство і пиха затъмили його розум. Що “він” згубив при цьому? Його всі поважають, приймають, з ним рапаються, всюди “він” є побажаним чоловіком. А я коло його сиджу в болоті, в бруді й погорді. При ньому я пізнала науку, що відкрила для мене інший світ. Але чим більше

пізнаю цей світ, тим більше терплю, відчуваючи низькість як морального, так і соціального положення. Бувши темною і неписьменною, була спокійна, думала тоді про кусень хліба, не маючи в собі тих страшних протиріч. Тепер же, коли маю за собою вісім літ пильної науки, знання трьох мов, коли розуміюсь на мальарстві, в музиці і літературі, відчуваю безвихідність в своєму положенні. Те є причиною мого суму, моєї замкнутості в собі". Взялась за голову, закривши очі, і похитала нею на знак небажання про те більше думати. "Досить, досить, одне ѹ те саме: питання ѹ відповіді. Я просто психічно хвора. Треба погодитися з тим, що називається долею. Мушу занятися якоюсь поважною науковою, щоб менше думати. Журба за дітей не заповнить моого духовного життя. При нагоді пораджуся з доктором, він перший, до кого відчуваю глибоку приязнь. Він один, що не сторониться від мене на вулиці і піддержує добру опінію про мене де тільки може". У дверях показалась Агафія.

— Голубочко, ясний пан їде.

Марія Павлівна оглянула кімнату, робила це вже з привички, усе було на місці. За хвилину ввійшов пан Ржевський. З зацікавленням оглядав свою третю донечку.

— Дитина на мене не подібна, — проговорив півголосом. Положив Надіньку до ліжка і почав переглядати купу нових книжок.

— Чи не вважаєте за конечне, Брониславе Юліановичу, післати Марисю восени до школи?

— Гм, Марися виховается вдома ліпше.

— То є бажання дитини і я думаю, ми повинні його здійснити. Вона будиться в самітності і потім призвичайтесь до того положення, в якому є..., — виговорила останні слова і аж сама злякалася. Мала сказати щось інше, а порушила таку делікатну тему. Може, тому, що перед хвилиною сама розв'язувала свій вузол суперечностей, що каменем тяжив над нею. Пан Ржевський встав, положив книжку на столик і почав ходити від стіни до стіни. "Наколи б не оформлення дитини в школі і тому подібні неприємні речі, то міг би післати її до школи", — думав він. Нараз він повернувся до Марії Павлівни і спітав її:

— Про яку самітність ви говорили?

— Марися ж непомірно розвинена дитина. Знаєте самі, що для неї не вистачає товариства її молодшої сестри. Почувавшися самітною, бачачи веселих дітей, що бавляться, але стороняється від неї.

Зробила навмисне натиск на останньому слові. Була сама поденервована і хотіла його бачити в такому стані. Знала добре, що його легковажність поглядів на життя відіб'ється в першу

чергу на її дітях. Хотіла змусити і його думати про їхню будучість.

— Що за манера — псувати мені початок дня такими розмовами?

— Ти мусиш думати про дітей, — промовила, підносячись на ліктях з подушок.

Очі його розширились, а обурення пройшло по цілому тілі. Не очікував від неї звернення до нього на “ти”.

— Ви поводитеся як служниця! — хріпло викрикнув. — Питання виховання дітей прошу залишити мені.

Не попрощаючись, вийшов зі спальні. Прийшовши додому в поганому настрої, він не пішов на обід до свого знайомого. Зі стіни зняв плян розподілу годин і хемічним олівцем перечеркнув навхрест. Був злий на весь світ і ледве гамував себе. Пригадав собі ще раз, в який спосіб до нього звернулася Марія Павлівна, і щоки його почервоніли від образі. “Як сміла зіпсувати цілий день? А ця зухвалість — яке то все несмачне, просте!” Вийшов до городу, де ходив в тіні овочевих дерев. Злість на неї підходила до горла, розpirала груди. “Мушу виладуватися, якщо не хочу мати до діла з жовчю в моєму віці”. Сів на лавку, шукаючи очима зачіпки. З дерева впала йому під ноги велика гусениця. Не надумуючись, став ногою на її передню частину, а задня корчилася, забруднюючи черевики зеленою рідинкою. “О, опір, опір! А ось тобі!” — і він топтав її з усієї сили. Задихавшись і тяжко дихаючи, дивився на мокре місце і на свій мокрий черевик. “Так кожний опір, кожний непослуж стопчу!” — прошепотів, уявляючи перед собою Марію Павлівну. Надійшов двірник, і він ще на ньому вилів до дна свою злість. У себе в кімнаті помацав свої груди і зауважив, ніби йому стало легше віддихати. До знайомого написав узвічливій формі кілька слів перепрошення за неприсутність на обіді. Жалівся на біль голови. Ввечері того самого дня Марія Павлівна дісталася гарячку, доктор не відходив від неї. Вночі бігали за льодом до морозивника і за лікарством до аптеки. Нервовий удар прикував її на два місяці до ліжка. Вдома на кожному кроці відчувалась її довга хвороба. Діти не були так дбайливо пильновані, мамка для малої мала замало молока, треба було її змінити, знайти нову покоївку, полагоджувати купно для господарства і для дітей. За кожною дрібницю зверталися до пана Ржевського. А він часом стояв безрадний, не вміючи знайти відповіді. А питань було без кінця. Гувернантка питала, чи Любонька поїде з ним в зеленому чи бронзовому капелюшку, яку сукню треба одягнути Марисі й яку стяжку до неї, а там Агафія стойть у дверях з тарілкою в руках і питає, чи діти можуть з'їсти другу порцію морозива. Зранку чекала на нього то кравчиха, то молочниця, то певці приходили

брати мірку на черевички для дітей. І з усіма він мусів говорити, відповідати на тисячу питань. Живучи багато років виключно для себе, мусів тепер частинно жити і для інших. А ці інші були частиною його — його діти. Про них він мусів тепер дбати. Особливо Марися, його кося, часто виводила його з рівноваги своїми запитаннями. Одного разу підійшла до нього і з допитливими очима запитала: “Тату, я читала в байках і оповіданнях, що родина з татом, мамою і дітьми живуть завжди разом. Вчора ввечері я підглядала за ластівками, які звели гніздечко під нашим дахом, і вони теж двоє залетіли на ніч до нього. А чому ти, тату, на ніч ідеш від нас?” Пан Ржевський стояв заклопотаний, шукав відповіді і не міг знайти. “Потім, Марисю, коли буду мати більше часу, тоді відповім. Бачиш, прийшла кравчиха, іди і приміряй суконочку”. Поспішно встав і вийшов із сальону. Так пройшов ще рік без змін для Марисі. Завжди питала батька про речі, які цікавили її, але, на жаль, ніколи він не мав часу їй відповісти.

Недаром козацтво станиці Прохладної любило свого отамана. Пан Ситник за час свого отаманства зробив багато поліпшень. Постійно виростали нові будинки, ремісничі училища, мости через річку Малку, а одною з його найбільших заслуг було масове навчання козацьких дітей. Приходська навчальна школа була забита підростками. Козаки радо посылали до школи своїх дітей, особливо хлопців. Тому й не дивно було, коли за останнє десятиріччя інтелігенція станиці значно зросла. У зливу чи спеку йшли малі козачки у високих батьківських шапках, у великих материнських чоботях до школи, притуливши до себе букварі. Ходили громадками поважно і з самовдоволенням. Приходська чотирикласна школа була велика, з широкими вікнами на сонячній стороні. На передніх лавках великої кляси сиділи діти багатьох родичів, посередині — середняків, далі — бідних, а на кінці — інородців. Дітям, побіч науки і релігії, прищеплювали любов до свого національного походження, до своїх стародавніх козацьких традицій і до військового діла. Коли питали козака, який період життя був для нього найщасливіший, він, не надумуючись, відповідав: “Коли ходив до школи і коли приняли до служби”. Спомини про початкову школу викликали на його лиці оживлення. Оповідання про стародавнє козацьке життя, про дитячі військові забави з участю вчителя і далекі прогулочки залишали в душі тепле почуття на все його життя. Словеса “Ти є козак” підносили дух дітей до найвищого рівня, заохочуючи їх до науки і стримуючи від усього злого. Бідних дітей вдів або сиріт

станиця навчала задурно. Кожну родину зі своєї станиці отаман знав дуже добре. Не треба було бідній мамі понижуватися і просити помочі — отаман сам знав, кого треба підтримувати. Нераз стримував коня біля козачка, посинілого від холоду, який біг до школи, і питав: “Ти чий?”

- Та, батька Пилипа, — перелякано відповідало мале.
- А де біжиш?
- До школи.
- Далеко живеш?
- Коло річки, он там...
- А хто ти будеш?
- Я козак станиці Прохладної, — відповідав гордо, піdnisши голову і обтираючи рукавом кожуха засмарований ніс.
- О, бачу, з тебе за кілька літ буде добрий козак, — говорив поважно отаман.

Іншим разом зачепить дівчинку, обмотану маминою великою дірявою хусткою, з-під котрої виглядають чорні, як терен, оченята.

- А, Маша, як живеш? — питає він жартівливо.
- І не Маша, а Марійка — козачка, — відповідає дитина.
- А чому ти, Марійка-козачка, боса біжиш в такий холод?
- Бо до школи біжу, абреck вже другий рік як підстрілили татуня, і в хаті біда, і мама плачуть, — одним духом відповіла сміливо.
- Ай, ай, то нехай мати завтра прийде до отамана, не забудеш?

Любив він ще бувати і в школі. Прийде, бувало, до класі і почне питати, а в самого очі жмуряться від задоволення — самого себе і своїх дитячі роки пригадує.

Після школи діти йшли громадками, весело розмовляли і розмахували книжками. Найбільше оживлялися вони з початком весни коли сходив вперше сніг, а чорна земля покривалася м'яким зеленим килимом. Що за забави тоді були! Що за прогулки цілими класами, що за військові ігри! А повернувшись додому, з яким апетитом замітали все у своїх шлунки. Як заздрила їм усім мала Марися! Нераз підглядала за ними через дірку високого паркану, а потім бігла до матері, кидалась ій на шию і з слізьми в очах просила: “Мамцю, чи піду до школи й я? Як їм там весело! Хочу бути разом з ними в лісі, в школі, на вулиці”.

- То неможливо, Марисю, тато на це не погодиться. Добре виховані дівчата не повинні самі виходити на вулицю.
- Не хочу бути вихованою, хочу бути такою, як вони. Прошу подивитися, он вони йдуть з лісу, несуть фіялки, усі дівчата мають на головах віночки, хочу бути з ними, — плаче вона.

— За годину поїдемо всі на прогульку, ген далеко, аж до другого лісу. Візьмемо з собою Любоньку, Надійку.

— Те саме, без змін: Любонька, Надійка, мадмуазель Кіті. Не хочу їх, хочу тих, що йдуть тепер з лісу.

— Дитино, чи так роблять чемні дівчатка? Не плач, влітку поїдемо до Кисловодська на дачу, там буде для тебе все нове. Перестань, подивися, як суконку зім'яла, і очищеніта почевоніли, а вусточка цілком набік скривились.

— А піду до школи з ними? — питала Марися, використовуючи підходячу ситуацію.

— Восени, коли тобі сповниться вісім літ, будеш чемна, не будеш читати і рахувати забагато, а головне — будеш добре їсти, тоді напевно підеш. Таких сухоньких дітей до школи не приймають. Подивись на свої ручки, ніжки — такі тоненькі, як патички.

Мати взяла дитину на руки і почала цілувати і пестити.

— Мамо, від сьогодні буду їсти так багато, як Любонька, а до осени буду така груба, як вона.

— Пам'ятай, що мені обіцяла, а восени підеш до школи.

Марися цілий день була у відмінному настрої, довго бавилася з середньою сестрою, їла з appetitom, підносила забавки для найменшої сестрички, яка починала вже ходити. Дитина не була такою жвавою, як Марися. Зовнішньо була подібна до своєї мами, в руках була спокійна, ба навіть боязлива. Навколо себе гляділа великими сивими очима з тонкими бровами, потихуючи голівкою з чорними маленькими кучерями. Побачивши батька, солодко усміхалася, але не спішила простягти до нього свої пухкі ручки. В цей Марія Павлівна вбачала саму себе. Сьогодні дивилася на них трьох, які бавилися спокійно та які так неподібні одна до другої ні зовнішньо, ні характером. Наперед бачила, як кожна з них буде пристосовуватися, коли усвідомить собі своє незаконне походження. Серце її від цієї думки стиснулось, а в очах показалися слізи. “Мушу тримати їх, як звірятка, в клітці, ще встигнуть зазнати прикорстей від зліх людей. А коли прийде час, то як буду оправдуватися перед ними, якими очима вони будуть дивитися на мене? Чи зрозуміють, а може, осудять, а може, зненавидять ці час духової пригнобленості, якої знають у світі? Ні, не треба думати, знову ці скомплектовані питання і відповіді. Нехай він сам їх вияснює, коли на це прийде час. Чому я сама мушу терпіти і за себе і за них? А він живе своїм незмінним веселим життям, живе для самого себе”. Вона зле усміхнулася, пригадуючи собі заклопотане лице пана Ржевського, яке бачила нераз при запитах Марисі. Останнім часом зі всіма лоскітливими питаннями посыпала її до батька. Сама ж любила стояти збоку і

приглядатися його опущеному правому кутку вуст і зміненому лицю. Настрій у нього тоді мінявся, відповіді тоді були неясні, що змушувало дитину ще раз повторювати питання. У таких моментах вона в душі тріомфувала над ним.

Приїхав пан Ржевський, і діти вискочили до нього назустріч.

— Татусю, як добре, що ти приїхав! Ідемо зараз усі на прогулку! — кричала Любонька, плещучи в рожеві долоні.

— Не можу, діти, бо не маю сьогодні часу, — викручувався він.

— Тато ніколи не має часу їхати з усіма нами, — зауважує Марися, запитливо дивлячись на батька.

“Добре тобі, старий самолюбе! — думає Марія Павлівна, приглядаючись збоку до нього. — Ще не одну пігулку-запитання проковтнеш від своїх дітей. Чому уникаєш правдивої відповіді, крутишся на кріслі, як на цвяхах? Де ж тепер твоя пиха, яку маєш ти для людей і для мене? Чому твої малі очі уникають очей дитини? То вам, пане, не писати розподілу годин звечера, а зранку із сестрою їх переводити в життя, то вам не є, поперше, .. подруге, потретє, то вам відчiti перед невинною істотою за поповнення життєвих помилок, які ви робили не з почуття, а тільки зі свого egoїзму, себелюбства і пихи”. Злай тріумф із іронічною усмішкою робили її лице неприємним. “О, як я вас не знаю! Як кожний ваш рух дenerвует мене, голос ваш викликає в мене трептіння по цілому тілі, а ваша близкість...” Вона закрила руками лице. Любонька потягнула її за спідницю: “Мамусю, з твоїх очей падає дощ”. Маті суворо подивилась на дитину, хотіла залишитися сама, зібралася з думками. Нехотячи зустрілася з поглядом пана Ржевського. Дивилася йому в очі зухвало, викликуюче, ніби говорила: “Усе можеш знищити, тільки мое презирство до тебе не знищеш”.

На літо вона з дітьми, а він із сестрою виїхали на курорт не до Кисловодська, як хотіла Марія Павлівна, а до П’ятигорська. Брат і сестра давно скаржилися докторові на ревматизм, і він їм порадив сірчані ванни з гряззю в П’ятигорську.

На всю Росію місто П’ятигорськ є одним із славних курортів Кавказу. Лежить в угловині п’яти скелястих гір з їх зигзагуватою річкою Підкумок. Найближча гора Машук, коло котрої побудовані лічниці з сірчаними ваннами з гряззю, є центром найбільшого заселення влітку. Недалеко від Машука вибивається джерело з водою, яке розносить далеко запах гнилих яєць. За часів володіння Шаміля Кавказом, як говорять легенди,

він сам приїздив купатися в цьому лікувальному джерелі, вигріваючись на Гарячій горі і попиваючи цілющі води, що виходили з продовження Машука. Влітку число населення збільшується в якихось п'ять-шість разів. У кількасот метрах від Машука тягнеться невисока гора Гаряча. Сніг на цій горі не тримається, а коли приложити вухо до неї, то можна почуті глухі звуки клекоту, які то затихають, то знову повторюються. Незамітно для себе новоприбулий стукає каблуком по скалі, покритій місцями чебриком і вірменською травою до їдження — гінзою, і думає, чи є досить груба кора і чи не вибухне якраз у тому місці, де він стоїть. Чує далекий підземний порожній звук, після чого успокоюється і лізе дальше на скелі. Зі сторони центру Гаряча гора не є стрімка, а зі сторони Кабардинки, частини П'ятигорська, є дуже стрімка, з широкими і глибокими печерами. На горі цій стоїть альтана під голубою купулою, на котрій уміщена кам'яна ліра з натягнутими струнами. У вітряні дні довкола альтани розносяться тихі звуки. Під нею міститься печера Лермонтова, де поет насамоті написав свої найкращі вірші. А ще нижче витікають три джерела з цілющими водами. В підніжку гори Машук росте ліс, серед котрого мальовничо розкинені літні приміщення. Ціле місто потопає в зелені і південних квітах. Ніжний запах білої і рожевої акації наповнює повітря, а до нього ще додається запах цвітучих каштанів, що тягнуться одною довгою алеєю від парку аж до станції, що лежить на другому кінці міста. В алеї стоять кіоски з овочами, зі східними салодощами і кавказькими ювелірними виробами. По обох сторонах тягнуться будинки, квітники, ресторани-шашличні і багаті склепи. Пополудні і ввечері раздаються звуки симфонічної оркестри. Під столітніми деревами курортники слухають музику в алеї каштанів або йдуть до парку на мінеральну гарячу воду, що тече з великої, витесаної з каменю, риби. В глибині парку, в скелі є печера Діяни з її мармуровою великою статую. Навколо мальовничо розкинені квітники, серед котрих розставлені статуї Венери, Аполлона, вакханок і аморів. Великий резервуар з золотими рибками, з великою кольоровою галерією і модерністичним рестораном доповнює парк. Крута доріжка, посыпана червоним піском, веде до горішнього парку-квітника, серед котрого на невеликому горбку стоїть величезний, виточений з каменю, орел. Звідтіля відкривається захоплюючий вид на гору Змійку, Бештау і місцевості, що прилягають до П'ятигорська. Солодкий запах південних квітів, дивовижні контури скелястих гір, легке, чисте гірське повітря розширяє груди радістю, надає надію. Дивишся на цього камінного орла, який хижачький погляд спрямував в сторону гір, і хочеш сам бути живим орлом, хочеш відрватися від землі і полетіти в даль.

чаруючої природи Кавказу. На лавках коло орла сидять курортники — одні притулились до кам'яної огорожі квітника і дивляться на крутий спад, що веде до Кабардинку, інші фотографуються коло орла. А он якийсь відважний курортник дістався на широку спину птаха і в випозиченому на час фотографування кавказькому строю, сів на розпростертє його крило. А коли настає вечір і небо покривається тисячами великих бриляントових зірок, сидиш собі на теплій кам'яній лавці, нагрітій сонцем за день, вдихаеш повними грудьми аромат матіолі, слухаеш долітаючі звуки симфонічної оркестри і думаеш: “Боже, як гарно жити на цьому світі, повному Твоїх чар”.

Марія Павлівна з дітьми, з гувернанткою і служницею поселилися в невеликому, але вигідному будинку, недалеко від Машука. З нього було видно гори і станицю Гарячеводськ. Пан Ржевський із сестрою помістилися в триповерховому готелі “Бристоль” напроти парку.

Як завжди, панна Ржевська нічим не була задовлена і відразу почала робити зауваження, натомість у Марії Павлівні діти були захоплені маленьким затишним домиком, що потопав у зелені.

— Мамо, як тут чудово!

— О, так, Марисю, наш господар казав, що сьогодні буде виключно гарний день. Після сніданку їдемо на прогулку, зберемось на Машук, подивимося на Провал, що є якраз в його самій середині.

— А звідки господар знає, яка буде погода?

— А він мені показав на Машук — то для тутешнього населення барометр. Коли чубок гори не є в мряці, тоді буде гарний день.

— А Наденька поїде з нами теж?

— Так, я казала, що їдемо всі разом. Тато замовив коні у нашого господаря на ціле літо. Будемо їздити цілими днями по всіх горах і лісах на прогулки. Тільки з умовою, що буде їсти так, як Любонька.

При останніх словах Марися скривилася, не могла зрозуміти своєї середньої сестри, що їла цілими днями, навіть уночі просипалася і пила молоко з маслом.

До кімнати вбігла чотирилітня дівчинка, червонощокий грубасик, в коротенькій суконці, з-під котрої виглядали біленькі в коронках штанята. Хитрі малі оченята так і дивилися, щоб щось нового скочити.

— Їдемо, їдемо на Масук! — кричала радісно, смішно похитуючи головою з великою стяжкою.

Потім хвилінку дивилася на матір і сестру:

— А со ви тут лобите? — лукаво спітала.

— Мух ловимо. Дивись, на твоїй голові сидить. А яка велика і зелена!

Любоњка притихла. Марися провела над її головою рукою, зробила рух, ніби злапала муху, і затиснений кулачок піднесла до носа сестри.

— Дивись, вже маю.

Розкрила порожню долоню.

— І нема, ага, і нема, Мариська-піська!

Легко трошула сестру і почала бігти. Марися зробила вигляд, ніби хоче її догнати, та з писком і криком вискочила через відкриті двері.

Коли Марія Павлівна залишалася насамоті зі своєю старшою донечкою, сум і протиріччя охочували її. Коли ж дивилася на рухливу, вічно зі сміхом середню дитину, теплий усміх покривав її лице. “Вона така дитина, що всім своїм виглядом поліпшить настрій. Не диво, що Бронислав Юліанович бере її “в непляну” до своєї сестри-девотки”. Подивилася вслід Любоњки і разом з Марисею засміялися. Марися була старша від своєї сестри на чотири роки, але по поведінці, по своїй недитячій розвиненості була старша від неї на яких десять літ. Завжди дивилася на неї згори вниз, поблажливо ставлячись до неї. Не брала участі в забавах, а все сиділа з зошитом або з книжками насамоті. А коли вже щось обіцяла, то не по-дитячому дотримувала слова.

— Марисю, чому сестру не зловила і не побігла з нею бавитися?

— Для неї вистачить, як зроблю вигляд, ніби біжу, вона з того і так буде сміятися цілий день.

Мати уважно подивилася на доньку. “Тяжка вона буде для звичайного оточення. А скільки розуму має! Пригадую себе в вісім літ, як бігла з хворостиною за пан-отцевими гусьми коло річки. Ноги мої були сині від холоду, чорні від бруду, покриті ціпками аж до колін. Пальці позбивані аж до крові, а п'ятирічні порепані від вічної вогкості. Пам'ятаю, як любила плести собі віночки, а заквітчавшись, дивитися на себе у річці. Одного разу, як це робила, надійшла старенька бабця, може, мала вже з якихось сто літ, зібрала і почала сварити мене: “Не дивись, небого, до річки, бо русалки потягнуть у воду і на дні залоскочуть до смерті”. Від того часу боялася дивитися до води в річці, та зате дивилася до калюжі, що була по дорозі. Візьму довгий патик і цілу калюжу ним переколочу, дивлюся, чи там русалок нема. Потім здійму з голови хустку і положу на всякий випадок коло калюжі: якби мене русалки затягнули до неї, то щоб люди знали, в якому місці, бо по моїй сирітській хустці кожний знову знав мене. Любила ще й дивитися за

річку, думала, що за нею і за нашим селом є край світу. Як трохи підросла, то від гусей взяли до дітей попа, яких було так багато, як терену на одній гілці, потім одруження, а потім... "він". Дивилася, опустивши низько голову, пригадуючи своє нещасливе дитинство. "Призначення" — тяжко зідхнула. "Ясний пан приїхав", — почула голос Агафії.

Вийшла назустріч і побачила Любоньку у нього на шиї, а коло неї Марисю. Няня винесла Надійку, і та, перевалюючись з ніжки на ніжку, пошкандибала до батька. "Тато, тато!" — простягнула до нього ручки. Пан Ржевський взяв її на руки. "А тебе, Марисю, візьму на плечі, добре?" — звернувся він у знаменитому настроєві, тримаючи на руках двоє дітей. "Завелика вже, тату, тепер на них черга прийшла". Не вміла так, як сестра, виявляти радість при баченні батька. Коли була йому за щось вдячна, брала його руку і притискала до вуст, при чому лице тоді мала спокійне і поважне. На перший погляд здавалося, ніби пан Ржевський любить більше свою середню донечку, але трошки попестивши її, всував до рук шоколядку і посилає бавитися. Потім притягав до себе Марисю і, положивши руку на її сухенькі рамена, відходив в глибину подвір'я, де говорив і розмовляв з нею, як з рівною собі. До третьої дитини ще нік не ставився, не міг розгадати її будучий характер. Була вона нервова і вразлива.

— Маю новину, тату! — говорила Марися, притулившись до батька. — Бачила, як наш господар мив собі лице водою з пляшки. Не витримала і спітала його, чи то звичайна вода? Казав, що з другої сторони Машука тече ручай з водою, яка лікує очі і шкіру.

— То на цьому тижні поїдемо разом з тетою Ядзею і дітьми.

— Прошу, не бери їх! Не люблю Любонькіного скакання і сміху і цих запитань на кожному кроці. Хочу, татку, спершу сама подивитися на все спокійно. Там якась табличка стойть з поясненнями.

— Добре, дитино! — відповів по надумі.

— Дякую, тату! — і вона на знак задоволення притулила його руку до своїх уст.

У прогульках, в загорянні, в ходженні по горах минуло літо. Поверталися додому з великим задоволенням. Діти окріпли і виросли. Нацередодні шкільного року Марися мала на своєму столику все нове, починаючи від суконки і кінчаючи пером. Була щаслива і хотіла якнайскоріше переспати цю ніч, яка відділяла її від школи. На ранок зірвалася і без помочі мадмуазель Кіті почала гарячково митися і одягатися. По сніданню батько приїхав своїм фаетоном і забрав її до школи. Через фіранку на нього дивилася

Марія Павлівна, тріумфувала, бачачи насуплені риси його лиця. Жалувала, що не могла бути присутньою при його розмові з директором школи. З одного боку, була задоволена зі сповнення мрій Марисі, з другого боку — боялася тої хвилини, коли прийдеться давати відповіді на деликатні питання дочки. Відчувала себе неприготовленою до них.

Пан Ржевський при допомозі камердинера з достоїнством висів з фаетона, за ним легенько зіскочила й Марися. Тримав її за сухеньку ручку й упевненою ходою, з погордливою до всіх міною пішов до канселярії. Двір був заповнений дітьми. Більшість була з батьками. Білі, кольорові хустки, капелюхи, високі козацькі шапки, де-не-де котелки — все було вперемішку. Побачивши пана Ржевського, з пошаною знімали накриття з голови. Марися від такої кількості людей сильніше стиснула руку батька.

— Може, дитинко, пойдемо додому?

Вона допитливо підивилась на батька.

— То чому так боїться?

— Не боюся, татку, не думала побачити так багато дітей.

Чи вони всі ходять до школи?

— Так, Марисю!

— Почекай, я зараз перечислю їх, хочу знати, скільки дівчаток, а скільки хлопчиків.

— Нема часу тепер, іншим разом собі перечислиш.

Пана Ржевського давно знали як щедрого жертвводавця на школи, сиротинець, монастирі і церкву, тому директор, побачивши його з Марисею, усміхнувся і піднявся йому назустріч. Щоб оминути згадку про своє називисько, він поспішно і з перевільшеною сердечністю почав вітатися з директором, чого ніколи не робив до цього часу. Марися здивовано дивилася на батька.

— Привів вам, пане директоре, нову ученицю. Вдома маю клопіт, хоче вчитися тільки в школі.

— То дуже добре, коли вона сама хоче йти, бо у нас є й такі діти, яких батьки палкою по плечах до школи відпроваджують. А як же ти називаєшся, дитино?

— Марися.

— Підійди до мене, Марисю! Хочу знати, чи ти вже вмієш якісь букви. Покажи мені на “б”, — і директор підсунув до неї буквар.

Вона глянула на батька, в її очах з'явився такий вираз, який мала для Любоньки і її наївних запитань?

— Чи мене будуть екзаменувати? — дискретно запитала батька по-французьки. Він похитав головою.

— О, то ти в нас, Марисю, мала француженка. Може, вже й складати букви вмієш? Бачиш, тут намальований хлопчик, і він кличе маму.

— Чотири року тому я вже вміла складати букви, — відповіла без хвальби в тоні.

— А тепер скільки маєш? — з лагідним усміхом спитав директор.

— Скінчила вісім.

— Коли вмієш вже складати букви, то в першій класі тобі тяжко не буде.

— На мою думку, пане директоре, Марися буде нудитися в першій класі.

— До другої вона замолода.

До канцелярії ввійшов учитель, і директор звернувся до нього:

— Візьміть Марисю до себе, Василю Петровичу. Дитина вже має підготовку.

Після відходу їх він звернувся до пана Ржевського:

— Як записати дитину? — спитав директор, низько опустивши голову, шукаючи олівця, що лежав перед його очима. Пан Ржевський зрозумів його клоштливість і довге шукання олівця.

— Марія Неслова, — металевим голосом вимовив він. Директор поспішно записав прізвище, дату народження і місцевість. Наприкінці спитав прізвище батька і дівоче прізвище мами. “То для формальності”, — оправдуючим голосом говорив він.

— Марися дуже вразлива і розвинена дитина. Пропу пана директора як доброго психолога дитячих сердець і довголітнього практика особливу увагу звернути на неї.

При такій похвалі лице директора розшилося в один широкий усміх.

— Комплімент такого чоловіка, як шановний пан Ржевський — то велика честь для мене, — відповів він. Потім запевнив, що дитина буде під доброю опікою в школі. При кінці стиснули один одному руки, і Бронислав Юліанович вийшов з канцелярії через двері, відкриті самим директором.

Другого дня директор отримав від пана Ржевського по-жертвувані гроші на школу на своє ім'я. Тиждень після того викликали пана Ржевського на нараду. Учителі не знали, що робити з Марисею. Вона була підготовлена до реального училища, до котрого через її замолодий вік не могла бути приняті. Вирішили на рік залишити її в четвертій класі. Там своїм розвитком вона викликувала подив в учнів і вчителів, які називали її “вундеркіндом”.

Від того часу, як Ядвига Юліянівна усвідомила собі порожнечу свого бездільного життя, її огорнув духовий упадок. В ньому була якийсь час, потім, зібравшись на дусі, рішила хоч під зиму свого життя зробити щось добре і корисне. Всі свої почуття, які ще мала в своєму серці, спрямувала на дітей брата. Давно минув той час, коли вона дивилась на людські сплітки і висилала службу при їх відвідинах. Тепер іздила сама з ними на прогулки, оповідала і читала їм байки, гордилася розумом своєї коханої Марисі, по-дитячому бавилася з молодшими сестричками. Цікаві слуги, підглядаючи через дірку замка в дверях на свою пані, шептали один другому: "Диви, совсім здуріла на старі літа". "Аякже, то так усі старі панни", — додав кухар. А вона зі сварливої і ніколи не задоволеної переродилася на лагідну, з м'яким характером жінку. Тільки ще від плянування не могла відзвичайтись, але й те, що плянувала, і так відносилось більше до дітей брата. Сердечність, яка з'явилася на її лиці, зробила риси приемними і лагідними. У вільний час читала Євангеліє або ходила до родин бідних роздавати милостиню. В думках вже не ганьбила Марії Павлівні, а навпаки, була вдячна їй за таких гарних дітей, яких полюбила цілою своєю душою. Так поволі її життя присипав сніг, що падав невеликими платками на згорблену постать.

По скінченні початкової школи Марися з тіткою поїхали за свідоцтвом. В класі, повній родичами, сіла Ядвига Юліянівна на довгу лавку, не звертаючи уваги на зацікавлені лиця станичників. Чула похвали для своєї племінниці з уст директора і вчителів, сиділа, випрямившись, з думою на лиці. Підійшла Марися і подала їй свідоцтво. Вона ніжно поцілуvala дівчинку, тримаючи за маленьку ручку. "Від хлопки, а такі діти, котрим заздрить ціла станиця. Боже, дай дітям наше назвисько, чи може така виняткова дитина носити назвисько чужого чоловіка? Як буде в будучині? Марися така вразлива, кожного дня може спитати Броника про ріжницю в назвиську. Сьогодні ще щаслива в несвідомості, але цей час неминучий".

З жалем дивилася на блідненьку племінницю. По отриманні свідоцтв діти мали забаву. З усіх дітей бачила тільки свою кохану Марисю. Була дрібніша від усіх і в найліпшій суконці. Подібна була до дорогої порцелянової фігурки, яку поставили перед черепків із глини. "Хоч з простих, а має смак вбирати дітей. То їй треба призвати", — думала вона про Марію Павлівну.

Марися підбігла, червона від забави.

— Весело тобі, моя маленька пташко? — спітала, обнявши її за вузенькі рамена.

— Так, тітонько, дуже.

— І мені весело коло тебе. Відпочинь трошки, ціле чоло маєш вогке.

— Тітонько, як весело ходити до школи! Люблю всіх дітей, усіх учителів.

По хвилині надуми запитала: “А тітонці теж було так весело в школі?”

— Я вихovalася вдома, потім у пансьоні.

— О, тоді тітонька не знає, що то значить бути першою ученицею, коли старші хвалять, а діти очікують на твою поміч при рішенні тяжких задач. Бачиш ту дівчинку? Я їй помогла при екзаменах, і вона тепер бавиться з усіма нами. А от тому великому хлопцеві відповідала на “мігах”, і він теж отримав свідоцтво. Дивись, який він великий і такий тупий. Зате він чудово робить сопілки і рогатки на птиці. Подарував мені на пам’ятку, завтра тобі покажу.

Від оповідань легко почервоніла і очка блищали більше, як звичайно.

— Люблю вас усіх, тітко, і хочу сьогодні бачити тітку у нас.

Вона мудрими оченятами заглянула в очі Ядвиги Юліянівни.

— Неможливо, дитино! Поперше, я нікому не роблю візит, а подруге, почуваюся недобре, — говорила, уникаючи очей дитини.

— Марисю, ходи з нами бавитися в “гусі, лебеді”! — кричали одноклясники. Вона з сумом відійшла від тітки. “Марися є особлива дитина” — промовила в задумі панна Ржевська. Перед вечором вийшла зі школи і поїхали фаetonом через станицю. Теплий весняний передвечірок наповнював повітря запахом акацій і каштанів, де-не-де чулося воркотіння голубів, що сиділи на дахах хат.

— Хочу, тітко, сьогодні їхати вулицями, де живе просте козацтво.

Панна Ржевська подивилася на неї. “Невже ж у неї пробуджується хлопська натура?” — подумала, машинально втягаючи рукавичку.

— Чому якраз цими вулицями? — спитала.

— Читала Гоголя, де він описує свою Україну з біленськими хатками, з вишневими садками, з квітами по городах і з великими соняшниками. Порівнюю все з нашою станицею і бачу там, де живе просте козацтво, гоголівську Україну. Тільки одного нема: млинів з вітряками та рівних степів.

— Любиш цього письменника?

— Люблю його за його прекрасне змалювання села. Багато читала байок, оповідань, але ніхто так не любить свого рідного краю, як він. Чи то є в дійсності там так гарно?

— Не знаю тих сіл. Думаю, що вони всі однакові з їх брудом і бідністю. Запитай у своєї мами, вона тобі може більше оповісти.

— А мама походить з України? — здивувалася Марися.

— Ні... так... Не знаю докладно, чула щось.

І зла на себе, голосно крикнула до фаетонщика: “Завертай коні назад, темно робиться!”

Їхали мовчки. Марися без цікавости дивилася на хатки, що їх вони минали, і на юрби бігаючих коло них козачків. Своїм маленьким серцем відчувала, що якась прірва лежить поміж її мамою і тіткою, а в тій прірві була зарита якась тайна для неї, яку старанно тримали закритою. Через тиждень після закінчення школи вона з сестрами і мамою поїхали до Кисловодська на курорт.

Доктор нераз бував у Марії Павлівні на горнятко чаю. Часто з собою приводив знайомих, людей культурних, освічених, з широкими, не міщанськими поглядами. Помалу її сальоник став місцем, де збиралася передова мужська інтелігенція станиці. Дискутували, оспорюючи різні погляди, багато говорили про музику, про письменників, про нові політичні новини. Нерідко Марія Павлівна, почервонівші, з близкучими очима, виявляла товариству свої думки, якими вміла переконати прикладами свою правоту, і в кінці всі погоджувалися з нею. На цьому “горня чаю” бував часто і пан Ржевський. Сидів збоку й обсервував її. “Чи часом Марися не вдалася в свою маму бистротою свого розуму? Не пригадую себе таким здібним в дитинстві, як Марися, і таким красномовним, як Марія Павлівна”. Дивувався її енергією, з якою вона щось доказувала докторові. Сидів у кінці сальону і бачив її лице, як у мряці. Товариство перейшло до теми про письменників. Доктор слухав Марію Павлівну, покручуючи час від часу головою. У розмовах про літературу брав мало коли участь, знав тільки російську і німецьку, зате багато говорив про гегельянство цього вечора панові Жукову, який приїхав до Прохладної з Москви. Валентин Алексєєвич у справах земських був чоловіком високо компетентним, до “Руського богатства” написав кілька статей, за що був визнаний в столиці за здібного чоловіка. Був він росіянином по батькові й узбеком по матері. Дивився більше на схід, ніж на захід. У своїх поглядах був противником навіть наслідування чогось із заходу. За границю ніколи не їздив, не

захоплювався нічим заграничним. Про німецьку “тяжку” філософію чув дуже мало і тому з зацікавленням слухав доктора, який довго був на заході, постійно листувався зі своїми знайомими, лікував методами німецьких професорів, а найбільше захоплювався філософією Гегеля і при нагоді любив про це широко говорити. Знайомі знали його слабі місця — гегельянство і рибальство. Часто посміхувалися з нього і рідко підтримували в дискусіях, тому що в станиці не було людей, на яких би вплинуло далеко гегельянство.

Пан Жуков присів ближче до доктора і слухав його уважно. Це, що чув від нього, було нове й незрозуміле. Дивувався запалові, з яким говорив доктор.

— Отже, мій дорогий друге, поясню вам простими словами усі мудрощі цієї філософії. Гегель створив абсолютний ідеалізм, значить тільки дух, котрий має розум. Усе, що є правдиве, то є розумне, а що є розумне, то є правдиве.

Доктор почав наводити приклади і ширше пояснювати заслуханому панові Жукову. Говорив про людське думання як про дух самознання і ще багато незрозумілого для пана Жукова. При цьому так розпалився, що не зауважив, як Валентин Алексеевич дискретно позіхнув. Пан Ржевський подивився на свій кишеньковий годинник — була вже десята. Почекав, коли скінчить доктор, а потім запросив товариство до їdalyni на чай. Рідко коли сідав зі знайомими до стола. Перед від'їздом мав звичай іти до спальні дітей. Потім прощався і від'їджав додому. Так було й сьогодні. Знайомі перейшли до їdalyni, а він попрямував до дітей. Дбайливо накрив кожну дитину, поцілував у чоло, підкрутив маленку лямпку і, подивившись ще раз на кишеньковий годинник, проговорив: “Ядзя чекае на вечерю, забарився тут”. Прощаючись зі знайомими, побажав їм доброї ночі і кіньми Марії Павлівни від’іхав додому. Після його від'їзду поважна до того часу господиня в момент оживилась. Розмова з тяжкої і нецікавої філософії перейшла на мальарство. Пан Жуков оповідав про московську мальарську виставку, де він купив оригінал Айвазовського. Марія Павлівна слухала оповідання пана Жукова і почувала себе щасливою і свободною. “Як мало потребую до свого щастя — не бачити його, не чути його скрипучого голосу”, — думала вона. У своєму чудовому настроєві блищаля красою і свіжістю. Бідний Жуков не зводив з неї очей і відчував, що закохався в неї по самі вуха. В неї були закохані присутні, виражаючи своє кохання глибокою пошаною і подивом її інтелігенцією. Після чаю, тепло попрощавшись, мале товариство покинуло затишний сальоник Марії Павлівни.

Довго ще по віході гостей вона не могла спати. Підходила до кожного ліжечка, прислухаючись до рівномірного дихання кожної дитини. Потім оглядала журнали і аж тоді, нарешті, закрутила малу нічну лямпку. “Час скоро летить. Сьогодні я зауважила перший сивий волос, а там і старість незамітно підкрадеться. Життя як не було, так і нема”. Тяжко здіхнула. “Моя ціль – вирости дітей і поставити їх на ноги. Марися ходить уже до третьої класи реального училища і то у свої дванацять літ. Мудра і здібна не по літах. Роки, роки, де ви є?” Перехрестившись, лягла до ліжка, не передчуваючи, яка неприємність очікує її на другий день...

Останнім часом Бронислав Юліанович заприязнівся зі своїм сусідом, напівказаком Константином Юр'евичом Вриловичом, чоловіком ліберальних поглядів, послідовником Толстого. Багатий і багатодітний, належав до станичної еліти. Брюнет з пишним кучерявим волоссям, що унаслідував від своєї матері, і великими сивими очима, напівприкритими тяжкими віями, притягав своєю зовнішністю. Прямий з тонкими ніздрями ніс, повні вуста і кругле підборіддя, що його закривала невелика борідка, яка лучилася гарно з його вусами. Високий, тонкий в талії, був людиною романтичною, південною. З м'якими рухами, з мовою освіченої людини був і зовнішньо і поводженням протилежністю його дружині. Ольга Федорівна – енергійна, середнього росту жінка з чарівною усмішкою, яка відкривала білі зуби, і якої бронзове волосся було зібране високо на голові, притримане гребінцями, усіяними дрібними брилянтиками. Владолюбна, мудра, яка в своїх руках тримала велике господарство, торгівлю, мала великі купецькі здібності. Пан Константин гордився нею, слухав її мудрі поради, хоча різниця в роках між ними була велика. В колі друзів її називали “Бісмарком в спідниці” або “вогнем-жінкою”. Усе кипіло в її руках, всі метушились, коли надходила пані. День свій починала з прийому економа з відчитом, за ним головного винаря з винарень. Підписувала контракти, перевіряла рахунки. Родила щодва роки. Здавалося, що в цієї жінки ніколи не буде часу для себе, але чепурність у дорогих сукнях і золотих речах говорили самі за себе. Робітників і робітниць трактувала по-людяному, вимагаючи взамін чесність і працьовитість. Сама двоколкою на ресорах об'їжджала поля. Заглядала до винарень, з кожної бочки куштувала старі і молоді вина. Недарма як вдома, так і в великому господарстві, що дуже добре розвивалося, всі і за всім зверталися до неї. Чоловік її ні до чого не втручався і ні в чому не розумівся. Коли не був зі

старшими дітьми за границею, то вдома відвідував знайомих по містах, хуторах і аулах. Грав на скрипці і клавіакорді, бавився з меншими дітьми. Любив політикувати і дебатувати щодо поліпшення долі робітників і хліборобів. Чекав на реформи і, посміхуючись, називав себе соціал-демократом. Любив помогти бідним, але колись його приятелі запитали, чи він готовий змінити своє вигідне життя, життя без журби, на інше, то він без надумки казав: "Ні. Для соціальної справедливості одна людина нічого не вдіє". Не знати, чому такі відмінні одне від одного люди, як Бронислав Юліянович і Константин Юр'євич, полюбили один одного. Бувало коли перемовляться, але на другий день шукають друг за другом.

Пані Ольга, як передова жінка з відкритими поглядами на життя, ігнорувала станичні упередження. Скорі заприязнилася з пані Нейловою. Не звертала уваги на пересуди, цінуvala її як добру людину, покривджену випадками життя. Любила сидіти в сальоні Марії Павлівни і слухати свого чоловіка, який грав на скрипці, а господиня дому акомпанювала на піаніно. Нераз вона розвіювала сум товаришки і потішала її як могла. Сильний характер Ольги Федорівни, рішучість і тепле відношення до неї як бальзам діяли на нещасливу жінку. Так само і Ядвига Юліянівна була їхньою товаришкою, вона була для них перехідним мостом, який лучив ворожі береги.

На обід до Ржевських були запрошені Константин Юр'євич з дружиною. Заздалегідь пані Ольга уклала плян, як би цих жінок помирити хоча б заради доростаючих дітей. Обід проходив у гарній, веселій атмосфері, і по скінченні чоловіки пішли до кабінету господаря на сигари, а жінки примістились на балконі випити турецьку каву. Чули, як господар для доброго травлення після вишуканого обіду, ходив від стіни до стіни. Почувався знаменито. Хмарка від сигари заволікла йому голову. Не хотілось йому провадити дискусії.

По каві Ольга Федорівна взяла руку панни Ядвиги в свої міцні руки і почала говорити про християнство, прощення і перемир'я. Нараз двері широко відкрилися, і Марися в бронзовій суконці з білим комірцем, в чорному фартушку з пелеринкою, з книжками під пахвою і з беретом, який тримався на потилиці, стояла в дверях. Задихана, зі слізами на очах.

— Тітко, де є тато? — не привітавшись, дрижачими устами голосно спитала.

— Що трапилося, дитино? Сама зі школи в такому вигляді?

— різко підносячись, спитала панна Ядвига.

— Де тато, тітонько, де він?

Вона головою показала на двері. Почули розплачливий плач Марисі. Збентежений Константин Юр'євич вийшов з кабінету, насико подякував за обід і, тихо попрощавшись, вийшов з дружиною.

У віці дванадцяти літ Марися була наймолодша в класі серед 15-16 літніх дівчат. Усі ніби її любили і всі сторонилися її. Марися радо помагала відсталим у науці ученицям, на цілу школу була перша від усіх. Однокласниці, добре розвинені фізично, потайки мали своїх хлопців, які писали любовні вірші в їхні альбоми. На початку таких альбомів, на першій сторінці був загнутий кутик, на якому було написано: "Секрет — тебе любить карапет". Якщо кутик відгорнути, то підпис хлопця стояв в ініціалах. Дівчата звичайно альбоми ховали від родичів і показували тільки довіреним товаришкам. Троє таких товаришок стояли в кутику подвір'я, показуючи альбоми, і тихенько з гордістю сміялися. Марися підійшла до них.

— Можу послухати? — спитала чимно.

— Ні, не можеш, — відповіла Клава Горіх.

— Чи там щось недозволене? А як на це дивиться твоя мама, Клава?

— Марисю, ти ще замала для нас і не розумієш багато речей, — вмішалася Ганя.

— А ти що, думаєш посуджувати мою маму і порівнювати зі своєю? Ти — задріпаний малий птах, — почервоніла Клава.

— А чому я не можу порівнювати?

— Ти? Ти? Тому, що ти байстрючка, а твою маму в порядні доми не приймають. Клава з насмішкою підійшла ближче до Марисі і плюнула їй в лицце. Та піднеслась на пальцях ніг і з усієї сили вдарила її в лицце.

— Чому не ноши назвиська свого батька, як ми всі? Чому не живеш з ним?

До купки почали підходити інші учениці, а за ними клясна дама.

— Ти проста рябуха, не твоє діло.

У кабінеті директора школи Марися тряслася як у пропасниці. Насуплений директор дивився на червону щоку Клави. Такого ще в училищі не було.

— У чому річ? — питали вчителі.

Не чекаючи, від стиду і пониження, стрілою вилетіла з кімнати і, не чекаючи на коней з візником, який привозив і відвозив її, побігла до батька.

— Тату, таточку, іди скажи, що то неправда. Йди в цю хвилину! — тягнула вона за рукав. — Вони там усі.

— Що з тобою, що сталося, моя Марисенька?

— Вона, вона, Клавка Рябуха плюнула мені в лицے і назвала мене байстрючкою, а маму, маму... — не могла докінчити, гістерія опанувала її дрібне тіло. Брат і сестра стояли з опущеними головами. Панна Ядвига гладила голову племінниці і з жалем дивилася на згорбленого брата.

— Перестань, моя донечко, успокійся. Так виливати свої почуття може тільки дівчина без виховання. Треба себе контролювати, треба свої почування тримати в руках. Іди обмий своє личико. Я тобі все поясню. Завтра поїдемо до школи разом.

Марися сиділа на отомані, притиснувшись до тітки.

— Марисю, шляхтичу з гербом з простою жінкою не шляхетського роду не вільно женитися. Твоя мама колись була простою, темною і неписьменною. Пройшли роки, і вона стала взірцем освіченої жінки з уродженою інтелігенцею. Те, що ти почула, не повинно вплинути на твою любов до мами. З часом усе уложиться, і ви, діти, ввійдете в закон. Не звертай уваги на глупих дівчат і злих людей. Пам'ятай: у твоїх жилах тече моя старошляхетська кров. Ніколи не подавай руки слугам і ніколи не сідай за один стіл з покоївками. Порівняй себе з ними — свою здібність, виховання, потім те велике багатство, яке ви, діти, дістанете по мені і тітці Ядвізі. Ти — гора, а вони — суха долина.

Марися витягнула сухеньку ручку і розглядала синенькі жилки, в яких текла старошляхетська голуба кров батька. По надумі сказала:

— Все ж вони щасливіші від мене. Ти би бачив, тату, як Клавка Рябуха плюнула мені в лицے. Вона мала рацію: я байстрючка.

— Не говори так, — сумно зауважив батько.

— Ненавиджу всіх, ти чуєш, ненавиджу і ніколи не подарую їм, — з вогником ненависті в напівдитячих очах поїхала з батьком додому.

— А ми з мамою поїхали за тобою до школи, а там вже нікого не було. На другий рік і я буду в уніформі! — радісно сказала Любонька.

— Маєш ще час із школою... пізнати правду, як я пізнала.

Любонька нічого не зрозуміла, побігла до кухні перевірити, що буде смачненького на обід і на вечерю. Пані Марія ввійшла до кімнати і уважно подивилася на запухлі очі доночки. Інтуїтивно відчула надходячу бурю. Дивилась на неї і бачила в ній чужу, незнану до цього часу, свою дитину. Марися стояла нерухомо з затиснутими тонкими вустами. Дивилась з погордою, і правий кут уст, як у її батька, опустився вниз. Марія підійшла ближче і ніжно поцілувала її в щічку.

— Марисеньку, — тихо прошепотіла.

— Мамо, я тебе буду любити так, як любила, — говорила крізь сльози.

Притулившись до стіни, Марія закрила лицє руками. Відчула, що сьогодні сталося те, чого вона боялася довгі роки, — правда. “Чи він сказав їй усе і чому сьогодні?”

— Марія Павлівна, сьогодні в школі Марися мала конфлікт з одною глупою співученицею.

“О, то причина, чому вони приїхали разом”. Про подробиці не питала. “Чи ще одне сутрінє їх в житті?” З докором подивилась на батька своїх дітей. Решта дня нагадувала похорон. Як на злість, Бронислав Юліанович був до пізнього вечора з дітьми. На другий день Марися з батьком поїхали до школи. Сварня учениць вилізла наверх, як не старався директор затушувати інцидент. Мати Клави вийшла від директора з альбомом в руках червона і злісна. Директор, зобачивши пана Ржевського на порозі школи, поспішився тепло привітати його. Пан Ржевський був меценатом училища, великих грошей не жалів на школу.

— Моє ушанування, мій пане, як здоровля? — питав з перебільшеною увгою.

— То, що було вчора — то дитяча сварка. Я все полагоджу позитивно. Нема що тим перейматися.

А сам про себе подумав: “Яка халепа! Він належить до еліти із отаманом через “ти”.

Марися відкрила двері до кляси і свободно підійшла до своєї лавки. Відчувала на собі погляди всіх співучениць. Не звертаючи уваги, відкрила книжку і читала уважно. Всі встали, коли ввійшла клясна дама, а за нею учитель. Лекції йшли без змін. На лекції рахунків учитель викликав слабих учениць до таблиці. Ще вчора Марися допомагала їм, чим могла. Сьогодні було інакше. Двійки сипалися, як горох. Сиділа рівно. В очах грав тріумфальний вогник: “Буду всіх бойкотувати, сміятися над їхньою тупістю”. Чула за собою шепотіння: “Марисю, допоможи!” “Питають у байстрючки? Ні, ніколи не поможу вам. Буду дивитися на всіх вас згори. Буду так дивитися сьогодні, завтра і ціле моє життя. Шкода, що знесли кріпацтво — всіх била б довгим батігом. Я — гора, а ви — суха долина”. Потім думки перескочили на перший рік у школі аж до сьогодні. Догадувалась, чому від неї пересадили одну дівчинку на інше місце. Чому мама не їздila на приняття, чому тітка Ядзя ніколи не була в їхньому домі, чому, чому? Почувалася малим зацькованим звірятком серед вовків. З радістю почула дзвінок. Перша вийшла з кляси. Оглянулась і спітала себе: “Сюди я спішилась з дитинства?” Чекала на літні вакації, щоб якнайскорше виїхати зі станції.

Роки, що змінювалися один за одним, для Марисі не принесли змін. Росла замкнутою дівчиною в собі, уникаючи товариства своїх однокласників. Зате мала весела Любонька любила школу, товаришків. Ділилася з ними своїм сніданням солодким. Відвідувала їх, а вони її. Коли довідалася про своє незаконнородження, ніяк не зареагувала на те. Махнула рукою: "Із цим люди живуть". Весело наспівуючи, побігла до городу. В школі вчилася посередньо. Любонька мріяла, як би скорше минув шкільний рік, кинути книжки в кут, а потім іхати на курорт. Книжки читала веселі, з гарним закінченням. Байки від Агафії слухала тільки з добрим кінцем. Люблили Любоньку вдома і поза домом. Видно було, що життя для неї не буде скомплікованим.

Надійка вже була відмінна від середньої сестри: тиха, спокійна, любила в кутику бавитися зі своєю лялькою. Четверта дівчинка, яка була молодша від Надії на три роки, називалася Тасенькою. Біленьке, пухненік, з ясним волоссячком і рожевим ротиком любила багато говорити і питати. В свої два роки найбільше докучала Марисі: "А то со? А тому насо?" Називали Тасеньку "вискрибушом", була впerta і над усе любила морозиво. Годинами бавилася речами пані Марії. Вона любила малу понад усе. Для пана Ржевського Марися була перлом. Інших дітей також любив, але вони не були Марисею — його відбитком.

В останніх роках сальон Марії Павлівни був переповнений добірним товариством. Були там музиканти, поети, культурні з високою освітою люди. Щопонеділка і щоп'ятниці під'їздили коляски. Чути було скрипку Константина Юр'євича і фортепіян господині.

— Добре граєте. Закрию очі, слухаю і не знаю, де сиджу, — хвалив доктор.

— Тішуся, що зробила вам приємність.

Мішенська Блохін — станичний поет-лірик голосно пlessав у долоні. Бронислав Юліанович сидів у глибокому фотелі, відкинувшись назад голову. Був під впливом 12-ої рапсодії Ліста і не міг вийти в тон розмов, щочув навколо себе. Останнє питання землеміра Іллі Івановича пробудило його.

— А ви, Маріє Павлівно, яку маєте думку?

— На мою думку, кожна наука розвиває розум людини. Людина, яка займається лінгвістикою, як ми перед хвилиною говорили, розвивається додатково і духовно. Я за впровадження по школах більше західних мов. За введення серед жіноцтва вищих мовних курсів. Наші жінки через брак освіти є позаду жінок заходу. На кожній лежить ярмо сходу. Нема соціального права для них.

— А яке право ви хочете мати, дорога пані? — спитав сотник. — Хочете бути на наших місцях? Хочете бути отаманами, суддями, інженерами? Хочете керувати військом, може, війнами, а може, країнами? А хто буде родити нам дітей? — він нервово витягнув хустку і обтер собі вуса.

— До цього ще може прийти, — спокійно відповіла. — Керівництво країнами... говорить за нас історія. Почнемо від княгині Ольги, цариці Катерини Другої і західних королев, які були на престолах...

— То жінки, які були вибрані Провидінням.

— Може, Провидіння і серед пересічних жінок знайде одиниці вибраних.

Пригадала собі, що сотник одружився з кабардинкою-вихристкою, яка провадила дім чисто по східному звичаю.

— Пане сотнику, пошліть свою жінку з шаблею за кордон, а самі підв'язжіть фартух до бороди і йдіть із служницею Феклушою купувати курку з яйцем, — сміявся пан Жуков. — Моя маті пронизила з моїм батьком двадцять літ. Мила йому ноги; стояла, коли він їв; відзвалася до чоловіків, коли він давав дозвіл, і була з ним щаслива. Після її смерті він оженився, але все згадував мою матір.

— Панове, більше реальности, реальности, — відізвався пан Ржевський.

— Покликання жінки в світі одне — бути матір'ю і господинею дому.

— Не всі жінки йдуть за цим покликанням, Брониславе Юліяновичу. Найліпшим прикладом є ваші діти. Як мати, я наперед бачу покликанняожної з них. Та жінка, котру Провидіння нагородило звичайним покликанням до материнства і провадження дому, як ви сказали, не повинна займатись чимось іншим. Ale та, яка нагороджена вищим розумом і вищими духовими додатками, потребує читися. Діти і дім не заповнять її внутрішньої потреби. Повторюю: я стою за введення жіночих інститутів вищих курсів. Дайте нам право!

— Згоджуся з пані Марією. Підтримую у всьому. Зверніть очі, шановне панство, на захід і беріть приклад з нього.

Пан Жуков закрутчився на кріслі.

— Докторе, не приймаю пропозиції. Для мене, прибічника сходу, то ілюзія. Кожний цвіркун знай своє місце.

— То пропозицію поставимо на голосування.

— Чекайте, панство, — сміявся Мішенька Блохін, — я якраз вдохновлюся. Він вийшов на середину сальону і почав декламувати:

О Музя наша, лілея жіноцтва,
Ти нас надихаєш ідеалом духовим.
Прийди, довгожданна, визволи нас з кайданів.
На тебе ми чекали довгі роки...

— Браво, Мішенька, браво! Запиши собі, друже, на папері і додай щось пікантного.

Господиня дому усміхнулась. Любила веселого Мішеньку. Тільки Константин Юр'євич не сміявся — був цвіркуном, який зновував своє місце.

Всі перейшли до їdalні на чай, де під час перекуски ще довго дискутували. Бронислав Юліянович, як завжди, перед відходом вступив до спальні дітей. Довго приглядався до кожної дитини. “Марія Павлівна має слухність — треба дивитися на захід. І хто би подумав, що з неї вийде? Видко і вона була призначена Провидінням. Може, Марися розумом пішла в матір? Не пам’ятаю себе особливо здібним. Збідована, боса — пам’ятаю, як в цю хвилину — стояла перед отаманом з похиленою головою... Все зроблю для Марисі”. Підійшов до ліжка старшої доночки. “Вона у мене вибраниця. Любонька? Ні, то звичайна, задоволіниться родинним життям. Надійка — як мати, з нею буду мати клопіт. А Тасенька — ще не знаю, мій вискрибушок”.

На другий день Марія Павлівна дісталася листа від Мішеньки Блохіна. Читала і сміялась.

В день восьмого березня діти збиралися групками по вулицях і уважно дивилися на небо: в цей день через станицю пролітали жайворонки, які з собою приносили весну. У кожному домі пеклися з тіста маленькі пташки для цілої родини. В голівку або хвостик одному з них закладали мідні, срібні і золоті гроші — дивлячись на заможність родини. По вечері розкладали жайвороночки на гарній тарелі, і члени родини вибирали собі по одному. Хто знайшов гроші, той вважався щасливим на цілий рік. Особливо на це свято чекали діти, їм вільно було витрачати гроші на що вони хотіли. У марії Павлівні теж всі святкували це свято, яке ввела стара Агафія. По обіді вона принесла жайвороночки, які були гарно укладені на срібній тарілці, прикриті вишиваною серветкою. Перша взяла господиня дому, потім по старшинству діти, гувернатка, покойка, Агафія, кінчуючи двірником і конюхом. Всі були в святочному убранні, з урочистим виглядом. Не поспішаючи брали свіжовипечені жайвороночки, спочатку відламували голівку з очками родзинок, потім хвостик, а потім їли тулуб. Найбільше двірникові хотілося знайти золотоу монетку: восени мав віддавати внучку-сирітку заміж і в думках вже купував її телятко на нове господарство. Золоту п’ятку в своєму жайво-

роночку знайшла Любонька. Вона голосно скрикнула, вискочила на середину вітальні і почала танцювати гопака.

— Дивіться, дивіться! Тут вона є. Я маю п'ятку!

— Покази! — кричала Тасенька, натягаючи біленьку шийку.

— Не покажу, бо ще забереш.

— А що будеш лобити? — питала вона, ще по-дитячому вимовляючи слова.

— Що? Завтра ціла кляса буде щаслива — до грошика видам на солодощі.

— А я дала б на церкву і бідним людям, — зауважила Надійка.

— До церкви мама дає гроші. Тато не забуває бідних. Жайворонок приносить гроші на солодощі, щоби цілий рік був солодкий для того, хто їх знайде.

— Такі лакомки, як ти, все мають вимовки.

— Ти, Марисю, нічого і нікого не любиш. Де твої товаришки? Дереш носа догори і сидиш вдома, як бурлачка. Ліпше ходімо надвір, може, зобачимо гусей, які летять через станицю; вони летять за жайворонками.

Надійшов Великодній піст. Як завжди, Бронислав Юліянович із сестрою іхали на кілька тижнів до Владикавказу на весняні закупи. Марія Павлівна багато речей замовила для себе і для дітей. Старші діти були в школі, малі по обіді відпочивали. Було тихо і спокійно. Вона любила цей час. Пішла до спальні, витягнула з шухляди лист і перечитувала вдруге. Пан Жуков був у Москві і звірявся їй у своєму коханні. Зложила лист вчетверо і знову покла-ла до коверта.

*П'ятниця, року Божого 1900
ст. Прохладная*

Дорогий Валентине Олексійовичу!

Дісталася Ваш лист, над котрим мусіла довго призадуматися. Бачу глибину Вашого почуття до мене. Відчуваю біль, який Ви терпите й який не можу з Вами розділити. То страшне — любити без взаємності, але що робити? Мій дорогий приятелю, серцю не прикажеш. Люблю Вас як доброго і порядного приятеля, як старшого брата. Крім цього почуття маю не тільки до Вас, але й до решти моїх знайомих. Доля скрутила мене тяжкими ланцюгами, під котрими живу я без усякої радості на цьому світі. В житті ніколи не кохала. Моєму серцю незнані розкоші солодкого кохання. Тепер вже пізно думати про ці речі. Живу для дітей і йду по не моїй волі утоптаній дорозі. Доля...

Заклеїла лист і служницею відправила на пошту. Сиділа так довго заглиблена в свої невеселі думки. Почула здалека фіркання коней. Віз пана Ржевського зупинився. “Вже приїхав нелюб”, — процідила крізь зуби. Вийшла до сальону і побачила Ігнатія.

— Ясна пані вже тиждень вдома. Дісталася депешу, що потяг, яким їхав ясний пан, зйшов з рейок. Ясний пан залишився на тиждень довше, чекаючи на виконання замовлень.

Бліде лице і дрижачі руки й уста камердинера, заплакані опухлі очі підтверджували правдивість випадку. Очі у неї широко розкрилися, а в горлі був клубок, який не давав дихати. Без слова вийшла із сальону. Перша думка, що пролетіла через її мозок, була — він не живе. Я вільна, воля, воля... Нараз відчула приплив крові до голови і лица. Перекрутила в дверях ключ і відкрила настіж вікно. Відчула радість, дику радість, що трясла тілом, захлистоючи її так, як захлиствує вода утопленника. Без перерви повторювала два слова: “Весна, воля, воля, весна!” Вдихала цілими грудьми весняне свіже повітря. Оглянула кімнату. Усе співало навколо. Горобці на дереві, спів яких доносився через відкрите вікно. Меблі, що їх купив пан Бронислав і яких вона не зносила. Навіть і вони почали коливатися. Почула сильний дзвін у вухах, лягла впоперек ліжка, і сміх підходив їй під горло. Спочатку сміялася тихенько, потім голосніше, серед сміху повторювала: “Щаслива, ха-ха, щаслива, ха-ха-ха”. Лице, скривлене сміхом, негарно рухалося, слізози текли по щоках, а вона все сміялася аж до гикання. Встала з ліжка, взяла голову в руки і підійшла до дзеркала. “Ти, дзеркало, було свідком моого сумного життя. Сьогодні будь свідком моого щастя”. І знову сміх почав її душити. Тепер меблі вже не коливались, а скакали одне на друге і вискакували з вікна. “Ні, я, я перша”. А ось широке дзеркало загородило їй дорогу. В ньому зобачила людину з викривленим лицем, розмахуючи руками на всі сторони. “Чи то я?” Взяла вазонок і кинула його в середину дзеркала. Навколо посыпались відламки скла. Поступилася назад, пригадуючи причину радості. “Боже, не карай мене за мої грхи, що я радію смертю людини — батька моїх дітей. Я злісна, негідна жінка”. Сильний стукіт у двері опрітомнів її. Відкрила ключем двері, і бачить вдруге Ігнатія. “Ясний пан з катастрофи вийшли щасливо. В дорозі, і будуть завтра вдома”. Зрозуміла тільки “будуть завтра вдома”. Оглянулась назад і побачила: меблі стояли на своїх місцях, а відчинене вікно помалу закривалось. Легкий весняний вітерець на фіранку трусиув кілька рожевих листків розцвілої яблуні. Вони, ніжні і пахучі, упали з фіранки на підлогу. “Усе пропало — воля і весна”. Жаль відбився на лиці. Безвладно опустила руки. Упала на підлогу...

Поїзд, яким їхав пан Бронислав додому, коло перестанку зійшов з рейок. Дивним випадком вагони не попереверталися догори. Колеса загрузли на півметра в м'якому весняному ґрунті. Забитих не було, зате майже всі були покалічені падаючими валізами і клунками. Пан Ржевський щасливо уникнув покалічення. Проснувся від великого товчка і гуку розбитих вікон. Інтуїтивно втягнув голову в плечі. В скарpetах підійшов до збитого вікна. Думав, що то абреки напали на поїзд. В голові перерахував гроші, що залишилися від закупів. Потім зібачив бігаючих і стогнучих людей. По двох годинах подали інший вагон, куди він сам мусів нести свої пакунки. Приїхавши додому, він побачив опухлу від сліз сестру. Обмачувала його, ніби він приїхав з другого світу.

— Броник, що я пережила! Ігнаци приїхав за тобою на станцію, а там така вістка. Він, бідний, боявся повернутися без тебе. До покоїв не заходив. Коли я спітала, де ясний пан, то він почав плакати, як дитина, ледве вимовив: “В катастрофі”. Пам'ятаю, як крикнула: “О Єзус!” Поки прийшла до себе, і листоноша приніс телеграму від тебе. “Ясний пан живе і сам іде додому!” — кричав Ігнаци.

- А дітей повідомили?
- Так, — відповіла коротко.
- Як там у них?
- Не знаю. Поїдеш і побачиш сам.

На початку вона думала, що Машка-шельма звела її брата, а потім, довідавшись правду, знала, що служниця не була винна. Долею розпорядився власний чоловік і брат. Часом жаліла Машку, але то, що зайшло, озлобило панну Ядвигу. “Не любить його. Бідний Броник, як він на все дивиться? Повинна б була бодай “для прілічія” перейнятися. Він же є батьком дітей. Правда, різниця між ними понад двадцять літ. Ігнаци щось переплутав. Мого брата не можна не любити. В ньому тече голуба кров, а вона хлопка-хахлушки. Може, когось має? В неї щотижня збираються пани. Правда, хлопка письменна і грає добре на піяно, але хлопка хлопкою і залишиться. При першій нагоді поговорю з братом”. Сиділа в їдалні, чекаючи на брата.

По купелі, масажу, стриженню і голенню пан Броник в мохнатому шлафроку з опашкою на шиї, з малим ковпачком на голові засів із сестрою обідати.

На другий день поїхав відвідати дітей. Марію Павлівну застав непритомлену, а коло неї двох лікарів. Спальня була не в порядку, що його дратувало. Малі відламки від дзеркала були на підлозі, на килимі і на столиках. Лежала нерухомо, покрита смертельною блідістю. Спочатку подумав, що вона вже не живе. Лице стало довгим, а очі під золотим пенсне замрячилися. Сестра

милосердя клала під ноги гарячі пляшки, а на голову зимний компрес. Нічний столик був заставлений кольоровими пляшками. Один з лікарів вийшов до сальону, і пан Ржевський поплівся за ним.

— Дорогий друже, тільки чудо може спасти пані Марію. Медицина заслаба.

— Вона тяжко і безнадійно хвора, — додав другий лікар.

— Від чого?

— Струс нервів подіяв на мозок.

— Нема жодного рятунку? — спитав тихо.

— Може, молодість переборе. На цілковите виздоровлення малі шанси. Може наступити індефірентність думання.

— Доктор хоче сказати психоз.

— Наразі боремося за життя. Усе в Божих руках.

— Треба буде чекати на кризу, яка наступить за два тижні.

Довгими днями і ночами тягнулися два тижні, аж на четвертий тиждень прийшла до пам'яти на короткий час. Спокійно дивилася на присутніх і знову впала в забуття.

— Брониславе Юліяновичу, треба змінити меблі в спальні, може хвора почне реагувати інакше.

Прийшов час, коли пані Марія з кожним днем почувала себе ліпше. Навіть сама сиділа в ліжку, обкладена подушками. Одного дня, по двомісячній хворобі забажала висповідатись. Старенький батьушка з довгим сивим волоссям, із сумними очима довго сидів коло ліжка.

— Батьушка, винна я грішниця. Бог покарав мене. Тішилась смертю живого чоловіка. Мала ненависть до нього. Раз у думці мала отруїти його. Життя мое зламане. Життя під ногами двох чоловіків.

Ширі слізози текли по змарнілому обличчю. Священик довго молився, а за ним і хвора.

— Сестро, Ісус Христос покаянці Магдалені простив гріхи. Кріпісь у молитві і посту. Від серця прости тим, які скривили тебе, а Бог простить тобі. Вчи дітей своїх молитися, щоб в їх серцях не угасала любов до Бога. Проси, сестро, захисту у Матеньки Божої і святої Тройці. Доповнью свої молитви добрими ділами: милостинею, пожертвами на святу Церкву і монастирі. Любі близнього, як саму себе, і неси свій хрест у покорі і молитві.

Ще довго лагідний голос старця було чутно в спальні пані Марії. Разом відмовили молитву покаяння і, поблагословивши, він вийшов, не поспішаючи. Марія відчула себе міцнішою на дусі і в тілі. На Тройцю хотіла йти на прощу до монастиря, чому доктор спротивився. Дозволив тільки відвідувати близьких друзів.

Рік пройшов по її хворобі. Усе йшло по-старому: як колись, сальон був заповнений приятелями, дискусіями, обміном думок, новинами. Але Марія Павлівна все більше впадала в депресію. Мало що цікавило її, рідко коли відгукувалась або давала себе втягнути в розмову. Діти теж терпіли — рідко коли була з ними. Більше в своїй спальні, замкнувши двері на ключ, лежала впоперек ліжка, з очима зверненими на стелю. Кожний стукіт дітей або кожна упала на підлогу річ побільшувала біль голови. Часом діти чули, як вона бурмотіла: “То є доля, якої не можна оминути. Прожила вже тридцять три роки. Чи є сенс жити довше? Треба доживати, терпеливо очікувати свого кінця. Пережила більше, ніж лишилося. За шістнадцять літ співжиття з ним була один раз щаслива у хвилині, коли думала, що не зобачу його ніколи. Це є жорстокість — бажати смерті батькові моїх дітей. Бачила один вихід — по його смерті бути вільною. Не здійснилося. Пошо дальше мучитися? І чого вони почали всі мені докучати? Хочу бути сама”.

Думки обірвалися, голова боліла. Декілька разів впадала в короткий сон. Не здібна була позитивно думати або робити рішення. У двері тихенько постукали. Закрила очі і вдавала, що спить. Увійшов доктор із паном Ржевським. Почалось щоденне бадання пульсу, питання про самопочуття. “Питання, самі питання, питання дітей, прислуги, лікарів...”

— Перепрошую, відпочиваю, — відповіла байдужим голосом і повернулась до стіни.

— Маріє Павлівна, зле виконуєте обов'язки господині. Гості в сальоні чекають на вас. Сьогодні п'ятниця. Приїхав пан Жуков з Москви, купу новин привіз.

— Займіться гостями самі.

— Приятелю, — звернувся доктор до пана Ржевського, — чи не пробували говорити з Марією Павлівною “по душам”, з відкритим серцем, з повним розуміння її “я”.

Пан Ржевський дивно подивився на доктора.

— Нас лучило життя сексуальне. Поза тим щось шляхетніше нас не лучило. Ви знаєте, вона походить з низів. Щоби мати своє “я”, треба родитися...

Доктор задумливо дивився у вікно.

— Як доктор і як психолог і ваш друг, раджу вам вийхати на якийсь час в подорож. Їдьте над море. Може, це не буде повним ліком, то принаймні нові враження. Побачимо, що з цього вийде.

За два тижні вони виїхали на ціле літо. Ядвига Юліянівна зайнялася дітьми.

Пароплав “Біла чайка” був одним з гарних пароплавів, що курсували з Ростова до Батумі. Влітку перевозив курортників, які їхали до Сочі, Сухумі і Поті. Серед них можна було зустріти купців першої гільдії, військовиків з блискучими золотими погонами на припасованих мундирах. Коли курортний час мінав, “Біла чайка” плавала від Керчі до Одеси. Прикрашував пароплав гарний капітан, чоловік років п'ятирічні. В білому кітелю стояв на капітанському мостику. Був солідної будови, славний своєю відважністю і холоднокровністю. Бронислав Юліанович і пані Марія помістилися в першій класі в протилежніх каютах на одному поверсі. Перед відпливом він вийшов на палубу і в душі був задоволений, що вже є на місці. З борта “Білої чайки” бачив ріж-нокольорові парасольки, капелюхи, все рухалося, все спішилося.

“І що за звичай — приїздити так пізно? Не люблю сути, бігання. Колись, у молодості, тиша пригноблювала мене. Веселе товариство, забави, полювання, гарні жінки — пересичення всього й у всьому звичайна річ для багатого чоловіка. Колишні ідеали в молодих роках робляться звичайними речами в середніх роках. Погляди, уподобання, смаки, бажання переходять у зовсім іншу форму. Тому молодість не розуміє старість. Молоді, постарівшись, не є зрозумілі для нового покоління. Закон природи. Кожний овоч має свій час. Що це я так розфілосовувався?” Тяжко зідхнув і перейшов на другу сторону пароплава, залишивши пристань з людьми, що копошилися там, немов муравлі. По сходах з нижньої палуби перейшов на верхню, звідки зобачив далеко від себе тихий широкий Дон. Перед ним стояв великий залізний розвідний міст, що лучив Ростов-Дон з Батайськом. Всюди було видно малі і великі баржі, нагружені вугіллям, людьми і яриною. Білі човни з високими щоглами хиталися на воді. Коло берегів на віддалі ста кроків одна від одної плавали порожні великі бочки з червоними прапорцями, вказуючи на місця з мілиною. А там далі за містом ріс невеликий лісок і була велика пляжа, переповнена купальницями. При своїй далекозорості, що мав на старості літ, він бачив людей під парасольками, що вигрівалися на сонці. “Колись і я купався в річках і морях на найліштих курортах заграниці. Тепер ревматизм і подагра не люблять зимної води. Молодість, молодість, яким скорим штахом ти відділтаєш в нашему короткому житті і як не цінуємо тебе вчасно. Коли в своєму відлєті залишаєш старечі недомагання, коли болять кості, недобачаєш і недочуваєш, коли бистрий розум slabne, тоді вспоминами і з жалем за так короткими молодими літами живеш сумно”. І тихо сказав із жалем: “Вічного нічого нема”.

Пронизуючи повітря, голосна сирена “Білої чайки” давала знати, що пароплав відчалиє від берега. Усе перестало рухатися.

Тільки білі хустки, шапки і руки, які вимахували не в такт, творили одну компактну масу. “Біла чайка” з капітаном на високому містку поволі віддалялася. Люди з палуби розходилися по своїх каютах. Якийсь грубий духовник штурхнув Бронислава Юліановича в бік, оглянувшись і, піднявши білий солом’яний капелюх, чемно перепросив. “Не шкодить, в дорозі все буває”, — відповів пан Ржевський і попрямував до каюти Марії Павлівни.

Вона лежала на ліжку в подорожній сукні. Великі і сиві очі дивилися на стелю. Всю дорогу до Ростова не проявляла жодної зацікавленості. Валізи, розставлені по кутках, були не розпаковані. Ігнатій сидів на кріслі, його пан ніколи не виїжджав без нього. Бронислав Юліанович незадоволеним голосом наказав камердинерові замовити покоївку, яка обслуговувала пань на пароплаві. Вигляд Марії останнім часом почав його денервувати. За стільки років співжиття з нею призвичаївся бачити з її сторони абсолютний послух і покору.

— Прошу переодягнутися, час на обід.

— Пізніше.

— Тепер! — приказав повищеним тоном.

Був голодний. Знаючи, як з’єсть обід сам, то вона ні до чого не доторкнеться. По правді, про неї йому не йшлося. Але вона була матір’ю його дітей, в яких текла його шляхетська кров голубого кольору. Бачив, як залишенні діти під час недуги матері терпіли. Відчували брак материнських пестощів, яких чужі люди не могли дати. Відсвіжений після туалети, за годину знову постукав до каюти. Покоївка почала одягати свою нову пані.

— Чекаю на палубі, — злісно буркнув. — Ігнаци, довідайся, хто єде в першій і другій клясах.

Камердинер знав, яке товариство цікавить ясного пана.

— Ясний пане, — читав він помалу, — пан Федір Ілльович — купець першої гільдії з родиною і дітьми, пані Коломутова — докторова, пан Садчин — полковник-емерит, адвокат з дружиною і матір’ю, генеральша з дорослими доньками.

— Досить, досить.

Почув кроки і вже думав, що то йде пані Марія, але зобачив грубася, що штурхнув його раніше в бік. Він знову підніс капелюх. Розлютований Ржевський третій раз вийшов до каюти пані Марії. Сиділа перед дзеркалом з розпущенім волоссям. Рогові шпильки лежали на колінах, а гребінець стирчав у волоссі. Він на хвилю зупинився. “Повний психоз”. Йому зробилося страшно бути в каюті з живим істуканом. Підійшов до неї, почав трясти її плечі. Вона ніби опритомніла. В дзеркалі побачила його скривлене лице і почала скоро робити зачіску. Зібрала волосся високо над скронями і закрутила його в великий вузол. На чоло і шию лягли

непослушні льочки. Палубна покоївка увійшла з відпрашованими сукнями. Пан Ржевський сам вибрав одну з них. Нарешті, по скінченю недбалої туалети він пропустив її наперед і разом пішли до ресторану на обід.

Великий гарно удекорований ресторан був уже заповнений подорожуючими. Зарезервований на цілий час подорожі столик був одобрений Брониславом Юліяновичом. Любив комфорт. Ігнатій знов заснував ясного пана, тому завчасно полагодив усе до дрібниць. Коли входили до середини, очі присутніх звернулися на них. Велика ріжниця віку і зовнішності відбилась зацікавленістю на їх лицеях. “Чи то батько з донькою? Ні, неможливо. Чи то одружені? Ні, нема обручки”. Знали, що багаті люди, і під час подорожі їх цікавість буде розв’язана. Коло столика, що стояв в кутку, вже був кельнер в чорному гарнітурі з білою серветкою через руку і в білих рукавичках. Настрій у пана Ржевського поправився, коли оглянув навколо себе добірне товариство, біlosніжну накрохмалену скатертину, срібне накриття і квіти в низькій кришталевій вазі. З вікна було видно береги широкого Дону, а недалеко від них розсіяні хутори донських козаків. Відчував погляди, скеровані в їх сторону. Часом ловив на собі питання: “Хто вона є для тебе?” Тоді він трошки нижче клонився до неї, підкреслючи недвозначно свої права. Відчував, як заздрість підходить і посилюється. Марія Павлівна сиділа з лицем, ніби викуте з мармуру. В очах був сум і апатія. Переглянула меню і повільним рухом підкреслила два антре. Відсунула від себе картку і байдужим поглядом оглянула навколо себе. Потім подивилася через вікно на береги ріки, залиті сонцем. Чула плеск води, долітавший до середини. Цілий обід пройшов мовчки. По обіді пішла до своєї каюти, а потім прийшов Ігнатій від ясного пана. Вже сонце давно зайшло за обрій, коли пані Марія вийшла на горішню палубу. Капітан стояв на своєму містку, а моряки міряли глибину річки, щоб не наскоочити на плитке місце. Стояла коло Бронислава Юліяновича, опершись однією рукою об поруччя. Стояла нерухомо, дивлячись, як при проміннях заходячого сонця вода з мутнуватої широкого Дону переходила в світлоголубу. “Скоро випливемо, Настенька, до Озівського моря” — почула за собою приємний мужеський бас. Повернула трохи голову і побачила профіль чоловіка, який піdnis руку жінки до своїх уст. “Василю, яка я щаслива! Мрії наших довгих літ здійснилися”. “Моя єдина і кохана” — донісся ніжний голос. Почервоніла, мимоволі підслухувавши чужі визнання. “Чи правда, так добре бути єдиною і коханою? Дивно, але за свої тридцять три роки ще ні разу не кохала. Читала про кохання, не знаючи, чи існує воно”. Стояла так довго, напівобернувшись до пана Ржевського. При роздумуванні про кохання лице у неї трохи

оживілося. Підплывали до Таганрогу, гарного курортного міста. Легкий вітрець порушував її коронкову сукню, обтискаючи її вродливу постать. Погляди чоловіків і жінок зупинялися на ній.

— Василю, подивись, яка чудова жінка, а скільки жалю в очах! Напевно, когось поховала. А той, що коло неї, її батько.

— Ми їх, Настенька, вже бачили на обіді.

— Коли?

— В ресторані.

— Не пригадую. Хіба ти бачив, але не я, — говорила Настя задиркуватим тоном.

— Знову сцена заздрості? — а сам уважно дивився на пані Марію.

— Ти мене не любиш. Ти бачиш жінок поза мною. Дивишся на них в ресторані, на палубі...

— Що за нелогічність! Сама перша звернула увагу на жінку, а тепер докоряєш.

— Ні, ти мене не кохаєш.

— Перестань, глупишка. Люблю, люблю, але на щось гарне люблю подивитися.

Щаслива дружина усміхнулась, закохано подивилась на свого Василя і вложила свою руку в його руку.

— Як їй до лиця зачіска! Має багато волосся. Спробую завтра і я так зачісати.

Нараз почули сирену “Білої чайки”.

— В порту будемо стояти двадцять годин. Можна буде оглянути місто, — сказав пан Ржевський.

Недалеко від них стояв чоловік, який не зводив своїх карих очей від лица пані Марії. Стояв мовчки в одній позі з давно погаслою цигаркою в руці.

Через кілька тижнів доктор дістав листа від Бронислава Юліяновича. Писав, що не бачить зміни в здоров'ю Марії Павлівни: “Нові міста, зміна околиць не зробили бажаних результатів. Машенька на них не реагує. Без перерви дивиться на хвилі Чорного моря, низько перехилившись за поруччя. Діти Машеньку не цікавлять. Часом питает, чому їх не взяє з нами”.

Доктор ще раз перечитав лист і сам до себе сказав: “Не зміни міст і околиць вона потребує, а зміну життя. Я знаю, з якої причини вона дісталася нервовий струс. Чи я, як лікар, не лікував пігульками і компресами?.. Робив, що було в моїх руках. Це була не хвороба тіла, а хвороба зблідої душі. На це, приятелю, я є безсильний. Якби ти спітав мене тоді, як помогти хворій, то я тобі широ міг порадити: їдь, братіку, туди, звідки приїхав. З часом сам побачиш результати”.

На лист пана Ржевського доктор відповів заспокійливо: "Треба терпеливості". Потім ще писав про станичні новини, про приятелів, а на кінці про гуляку і вічного студента Абдулу Селімовича — вмер від пранців, як говорили прості люди; від французької хвороби, як говорили інтелігенти; від сифілісу, як говорили лікарі. Добре і весело жив, тільки вмер марно, передчасно. Марія Павлівна слухала новини без зацікавлення. Після хвороби на смерть дивилася як на ізбавлення людини від земських мук з долини сліз. Сама чекала на смерть і в молитвах просила про скорий кінець.

— Піду до себе. Пече сонце, — тихо звернулась до пана Ржевського.

Капітан говорив про дощ, а вже другий день на небі хмарки не видно. Зимне пиво приємно охолоджувало його. Під вечір небо покрилося тяжкими хмарами. Вітер, що дув з півдня, приносив із собою солонкувату спеку. Кельнери заносили до середини крісла, столики і квіти. Усе міцно прив'язували, що хвилі могли легко змити з палуби. Хвилі піднімалися все вище і вище до бортів "Білої чайки". Пароплав тримався курсу ближче берегів. Нараз небо освітилось, і страшний звук пронизав небо, розриваючи тяжкі чорні хмари. Хтось голосно проговорив: "Ілля-Пророк на колісниці іде". Великі краплі теплого дощу падали на палубу. Всі поховалися до кают. Двері й елімінатори щільно прикрилися. Хвилі переливалися через палубу, ніби хотіли показати всю свою велич, уносячи з собою все, що тільки можна було. Нараз пароплав дивно захитався на боки, ніби шукав рівноваги. В каютах зі столиків попадали дрібні речі. Курортники неспокійно переглядалися, хрестилися і дивилися на картини, які хиталися на стінах, як діти на гойдалъці. Дощ падав без перерви, грім гуляв по небу, освітлюючи темноту ночі. Чорні гребені хвиль то піднімали, то опускали "Білу чайку". Не було смільчаків дивитися на всю розкіш розбурханого моря. А воно бавилося все більше і грізніше, тримаючи на собі набіло пофарбовану посудинку, яку люди називають пароплавом. Ось найбільша хвilia вдарила по потріскуючому борту, сміялася, ревіла, ніби хотіла викликати смільчака, який би міг порівнятися з нею своєю силою. Враз "Біла чайка" жалібно заскрипіла, похилившись на один бік, і на хвилинку залишилась нерухомою, ніби надумувалась, чи власті в обійми пінистих хвиль, чи випрямитися і гордо йти назустріч їм. Засоромлена своєю слабістю, з трудом випрямилась і попліла назустріч маякові, який освітлював шлях для моряків. Ще довго хвилі з цікавістю заглядали в елімінатори верхніх кают, добивалися до зачинених дверей і з шумом скочувалися назад. Усе живе на пароплаві було перестражене і притихле. Тільки відваж-

ний капітан стояв на своєму містку і давав накази людині, що керувала пароплавом. Тримав лульку в куті вуст і легко посміхався. “Вже не таке бачив — не злякаєте морського вовка”, — говорив до хвиль. Під ранок дощ перестав падати, і хвилі відпочивали по своїй забаві. Море стало спокійним, без усякого сліду після нічного танцю. Двері в каютах відкривалися, елімінатори відкручувалися, впускаючи свіже повітря. Кельнери розносили чай і цитрини. Двері з каюти пані Марії не відчинялися. Цілу ніч трималася ліжка і шепотом говорила сама до себе: “Почекайте, вийду до вас. Бачите, двері замкнені. Не дають відчинити”. У сміхові і плачеві хвиль чула голоси, що були зрозумілі для неї. “Вийди! Вийду!” Голова розривалася від болю. “Вийду!”.

Пароплав спокійно плив, тримаючи курс на наступне курортне місто. Нерви Марії Павлівни заспокоїлися, а після того оволоділа нею депресія. Перед собою бачила життя без змін, пустку, далеку дорогу через темний тунель, при кінці якого стояв пан Ржевський, такий, як вона побачила його в отамана перший раз: з білою хусткою коло носа і з горделиво опущеним правим кутом тонких уст. Холодне трептіння пройшло по тілі. Іскорка зміни в життю погасла. “Кому потрібне мое життя? Яка ж тут духота!” Зірвалася з ліжка, накинула на себе хустку і з силою, що здивувала її саму, відкрила двері. Тихо вийшла. За нею вийшов і чоловік з карими очима. Свіже повітря овіяло її. На горі, коло капітанського мостика, було тихо, тільки хвилі загадково поплескували. Не чула за собою кроків і не бачила тіні, яка розплівалася в ранкові, що надходив. Деся внизу пароплава чула метушню, яка була для неї нецикавою і байдужою. Затрималася коло залізного стовпа, що підpirав капітанський мостик, і, недовго думаючи, перелізла за поруччя пароплава, тримаючись однією рукою. Вдивлялась у чорні спокійні хвилі моря, де зобачила в них старе лицезрі з довгою зеленою бородою. Костисті руки з довгими зеленими нігтями протягнулися до неї. “Маріє, чому даеш так довго на себе чекати? Чи не для тебе море зробило приняття? Чи ти не хочеш веселитися з нами, а коли змучимось, то йдемо на відпочинок. Хіба не хочеш бути морською королевою і мати всі багатства морського дна? Подивися, он там для тебе приготовано ложе покою. Нагорі ти нещаслива, а внизу перли і смарагдові каміння будуть тобі на втіху. Служниці з довгим срібним волоссям будуть вплітати в твої коси червоні коралі. Золоті рибки будуть веселити тебе. Мавки будуть плести вінки для тебе. Що в'яже тебе з тим світом, світом повним сліз і терпіння?” “Нічого!” — відповіла вона без надуми. “То пощо ще надумуєшся? Простягни руку до мене, а я з хвилею заберу тебе з собою туди, де нема сліз і терпіння”.

На хвилину пригадала собі сон, який бачила дуже давно. “І чому він мені прийшов на думку?” Була спутана ланцюгами, а із них виглядали чотири дитячих голівки. Ротики були в них відчинені. Нараз всі вони закричали: “Мамо, мамо!” Марія почула так виразно їхні голоси, що відступила один крок назад. То були голоси її дітей.

“На що чекаєш, Маріє? Скоро день прийде”. “Діти, — прошепотіла побілівшими вустами, — вони ще потребують мене”. “Діти? — і він скривився від сміху, потрясуючи зеленою бородою. — Чи вони зменшили твоє терпіння? Чи оцінять твої жертви для них?” — “Hi!” — “То з чим тобі шкода розлучатися?” — “З життям, з молодим життям”. “З життям? — ха, ха, ха, чи ти його колись мала? Перший переступив життя твого тіла. Другий наступив на життя твоєї душі”.

Вона пригадала собі останній вечір з Миколкою, коли човгалась у його ніг в нових чоботях, чіпляючись за його світку. “Життя, життя!”

“Марійко, присунься ближче до краю, я покажу тобі правдиве життя. Хвилі понесуть тебе в інше життя”. — “Не можу, ноги вросли в палубу”. — “А ти, молодице, зроби крок вперед, протягни до мене руки. Я поможу тобі...”

Вона піднесла ногу, ніби зроблену з каміння, зробила крок вперед і в безсиллі опустилась на край мокрої палуби. “Чи варто жити? Він добре казав: двоє людей мали моє життя і двоє під ногами”. Вона подивилась на свої ноги, під які тиснулися пінисті хвилі. Порожнечача... На дні бачила і своє життя — “життя під ногами”. Сльози лилися з її очей...

“Дай руку, одну тільки руку”, — намовляв зеленобородатий солодким голосом, повним переконань. — “Не можу. Хочу, а не можу”. — “Ти, Марієчко, відпихнись тілом і нахились наперед. Чуєш, то музики грають, чекаючи на твій прихід...” Вона поволі нахилилася, випускаючи з рук заливні поруччя пароплава. Подивилася на небо, ніби хотіла назавжди забрати з собою світло ранку. Над собою побачила ноги в мужеських черевиках і довгі руки, що простягнулися до неї з води і манили до себе. Положила руки навхрест на груди і відчувала свіжість води. А коли мала кинутися в обійми хвиль, то чайсь міцні руки піднесли її і поставили за поруччя палуби. Підняла очі і відчула себе в м'яких обіймах чоловіка. Знеможена, притулилась до його грудей і чула міцне биття серця. Широко розкритими, повними переляку і смутку очима дивилася в незнані кари очі. Тіло, притулене до твердих грудей, відчувало приємну втому. Кари очі нахилились до її лиця, і вона відчула теплоту чужих уст. Усе нараз захиталося, ноги втратили підпертя під собою. Марія зомліла. Дужі руки підтримали її тіло, а

потім, як пірце, підняли з палуби і занесли до її каюти, ніжно положили на ліжко, накрили ковдрою і закрили за собою двері, виходячи з каюти.

Григорій Олексійович Полтавський до своєї родини приїжджає два рази на рік. Вважав за свій обов'язок бачити своїх двох хлопців-підростків, які в його нещасливому подружжі не були винні. Був вдома як гість. В його кабінеті стояла велика, широка канапа, що служила йому за ліжко. Залагодивши свої фінансові справи, виїжджає по кількох тижнях у світ. Жив по готелях, єв по ресторанах, подаючи себе за старого кавалера. Мало хто зі знайомих знову про його родину. Про те він не любив говорити. З жінкою і дітьми не показувався в товаристві. Любив своє родинне місто Київ, але після нещасливого одруження був у ньому тільки гостем. Що змусило його одружитися з донькою російського московського адвоката пана Хітрова, ніхто не знатиме. То була загадка для його товаришів, котрих він більше десяти років уникав. Не займався вже більше збиранням українських народних пісень, переказів і байок. Залишив свою працю зовсім. Після його одруження сталася з ним нагла зміна. Не пізнавали колишнього Гриця, який любив співати українські пісні, танцювати гопака і гречаники. Не дискутував, як колись, на політичні теми. Бачили його сумного, пригнобленого. На запитання відповідав виминаюче, дивлячись собі під ноги. На питання “Як тобі йде з працею?” мовчав. Коли вже не міг відпекатися від здивованих друзів, то всіх їх запрошував до свого кабінету, де влаштовував гульбища і пиятику і де сам кишеневським ножем розрізав недокінчені картини. У вині хотів утопити самого себе. Нарешті, почав виїжджати з дому. Спочатку на короткий час, потім приїжджає до родини два рази на рік. До дітей великих сантиметрів не мав, про їх виховання не дбав. Бачив у них свою жінку й її родину. Пелагея Нікітівна була суха жінка, з лицем злого вигляду. Кирпатий ніс, тонкі вуста і вузькі очі, прикриті рудим волоссям, яке нагадувало лисицю. Спритність батька і мати помогли старій панні вийти заміж за пристійного і талановитого пана Полтавського. Старий адвокат знову політичні “грішки” Григорія Олексійовича. “На Сибір підеш, хохлику, а за тобою й твої побратими”. Побратими мали родини — не міг цього допустити. Сам став жертвою шантажу. Тільки тоді, як був далеко від родини, дихав свободно. Залишив працю, мальство, жив приємно нудьгуючи. Часом згадував свого тестя, якого перевели з Москви до Києва і який мав велике правниче бюро, а при тому “доглядав” за духом української інтелігенції. У кожному вбачав бунтаря навіть тільки за те, що молодь збиралась

і читала вірші Шевченка. “Мазепинці, всіх на Сибір!” Мріяв дослужитися до “голубої ленти” від самого царя. Переглядаючи доноси і знімки, уважно подивився на особисту відбитку пристійного хохольчика. Вдарив себе по чолі і тихо сказав: “То буде чоловік для моєї Пащеньки”. На другий вечір пана Григорія запросили до адвоката на вечерю. Добре упились, і коли Паша кинулась йому на плечі, цілуочи його, ввійшов батько з матір’ю й іконою поблагословили “закоханих”. Хміль вилетів із голови, і він почав голосно протестувати. “То тобі не хохлушок тиснути... тут річ іде про гонор моєї дитини. Ти заплямив її честь”. Витягнув з кишені донос і підсунув під ніс Грицькові. Він не був з трусливих, але коли перечитав прізвища, погодився на все. Григорій Олексійович зрозумів, що потрапив у пастку спритного ворога. Так змарнувалась його життя. Не цікавився більше своєю працею — малярством, зате врятував багато своїх товаришів і їхні родини. Часом його огортає такий сум, що тижнями не виходив зі свого кабінету, і тільки подорож врятувала його. З природи артист-маляр був естетом. Усе гарне, гармонійне притягало його. Бувши у віці сорока двох літ, глибоко не кохав, а хвилеві флірти в рапах не брав. До Ростова-на-Дону приїжджав щороку відвідувати свого товариша дитячих літ, який з чужим пашпартом жив у великому місті вже п’ять літ, покинувши свій любий Київ. Після бурхливого життя по курортах любив походжати по берегах річки, пригадувати собі свої молоді роки, в товаристві свого любого товариша. Відпочивати! Мрії безповоротно відлетіли, а плянів на будуче не мав. По тижневі запакував валізку з печатками з усієї Європи, тепло попрощав свого друга і, купивши квиток першої класи, стояв на палубі “Білої чайки”, оглядаючи пасажирів. Йому було байдуже куди їхати, аби їхати. До відчалювання пароплава була одна година, яку хотів “забити” переглядом журналів. Знудившись, оглядав людей на березі, які нагадували йому мурашиник. Встав і пішов до своєї каюти, де знайшов розпаковану валізку і гарно розвішані речі в шафі та розкладені по шухлядах. На обід сидів за столиком коло самого виходу. Вже починав істи друге подання, коли його байдужий погляд упав на столик, де сиділи Бронислав Юліанович і Марія Павлівна. Жінка повернула голову в його сторону, і він зібачив великі сиві очі, котрі відзеркалювали її душу. Дивилася на береги Дону. Він перестав істи і сам почав дивитися туди, куди дивилася Марія. Оглянув присутніх в ресторані і запримітив цікаві погляди, скеровані на столик, куди перед хвилиною і він дивився. За плечима почув дискретний шепіт про її притягуючу зовнішність. В роті тримав шматок шницеля, якого не міг ковтнути. Сидів і дивився, не відриваючи очей. Відчував, що переступає правила ввічливості і

поводиться по-студентськи. Був злий на себе. Але він був артист-маляр і естет. Знав, що такого типу жінки не зустрінеш щодня. Бажав собі зробити шкіц з неї. По обіді пара вийшла на верхню палубу. Григорій Олексійович вийшов за ними. Життя його від цієї хвилини змінилося. По ночах слідкував, чи хто заходить до каюти, а вдень намагався бути незамітною тінню. Довідався про її ім'я, прізвище, про компаньйона, який завжди був при ній. Плянував їхати до Туапсе, але змінив свої пляні: вирішив їхати туди, куди вона єде. До старшого пана почував велику антипатію. Сам про себе дивувався, пощо його так не терпить? Був заздрісний, що хтось інший має на неї право, хоч не знов ще, яке право. Спостерігав їх разом. Бачив, як із сумом вона дивиться вдалечину, шукав її погляду, але їх погляди ніколи не зустрілися. Дивилася і не бачила нікого. "Що за лице? Вираз безвихідності і байдужості. Нема волі до життя". Потайки зробив шкіц її профілю.

До обіду всі курортники спали після тяжкої ночі. Марія Павлівна теж не змінила позиції. В уяві пригадувала кожну дрібницю: карі очі, стукіт серця в міцних грудях, ніжний поцілунок і теплоту чужих уст. У тілі відчула щось, чого вона не знала дотепер. Вставати не хотілось. У двері поступав Ігнатій, а за ним всунулася палубна покоївка. За годину до неї ввійшов пан Ржевський.

— Як нерви після бурі?

— Так, як у всіх.

Він уважно приглядався до неї.

— Зле виглядаєте. Треба бути більше на свіжому повітрі.

Чекаю коло ресторану.

За годину, відсвіжена туалетою, підходила до Бронислава Юліяновича, який сидів у товаристві двох панів. Підходила й інтуїтивно відчувала зустріч з тим, котрий над ранком не дав їй покінчити своє життя. Чим більче підходила, тим повільніші були її кроки, боячись при світлі сонця стати віч-на-віч зі своїм рятівником.

— Прошу, панове, познайомитися: Марія Павлівна Неєлова, а це Іван Іванович Биков — доктор прав, і Григорій Олексійович — маляр, — звернувся пан Ржевський до присутніх.

Невимушено подала руку докторові прав, а потім малярові. Очі їх зустрілися в довгому погляді. Відчувала, як рум'янець на щоках доходить до вух. Серце стиснулося, а електричний струм пробіг по тілу від легкого стиску руки і ніжного поцілунку. Сіла на лавку, за її дозволом сіли і пані. Розмова на хвилину урвалася.

— Перепрошую, — легко усміхаючись, говорила грудним голосом, — здається, перебила цікаву розмову панів.

— Ні, ні! — живо запротестував пан Полтавський. — Ми ділилися враженнями від пережитої бурі. Виглядає, що всі зле почувають.

— Так, як би на каруселі три дні їздив, — засміявся пан Ржевський.

— Чув від капітана про циклон. Багато шкоди наробив в полосі Середземного моря, — говорив доктор прав, грубий чоловік, який штурхнув в бік пана Ржевського.

— Уявіть собі циклон і нашу посудинку, — нервово зарухався на лавці пан Ржевський. — Був свідком, коли величезні військові крейсери переверталися, як пуделки від сірників, а маленькі посудинки, менші від нашої, виходили цілі.

— Усе в Божих руках, — зідхнув грубий доктор прав. — Говорять, що є поодинокі люди, які своєю присутністю рятують пароплав від нещастя. Чи не ви є, шановна пані, тією щасливою.

— Ні, під щасливою зіркою не народилася.

Розмова на хвилину урвалася. Пан Полтавський почав додумуватися щодо сказаного. З ресторану потягнуло смачними стравами. Бронислав Юліанович встав, а за ним встали всі.

— Запрошує панів до нашого столика на обід. Тільки дамо час Марії Павлівні переодягнутися до обіду.

Легкою ходою вона повернулася до каюти. Почувала себе дивно. Була в піднесеному, веселому настрою, в якому не була роками. Заглянула в дзеркало і, не знати кому, підморгнула лукаво. Переглядала сукні і помітила, що вони вже давно не в моді. “Як я того не бачила?” — питала сама себе, відкладаючи набік сукню за сукнєю.

— Прошу випрасувати якнайскоріше цю сукню.

— Слухаю, пані! — присіла, вклоняючись, покоївка.

Причісувалась уважно, укладаючи волосся в великий гречський вузол, який їй так добре був до лица. Покоївка, рябенька підстаркувата панна, помогла затягнути на ній корсет, який вона майже не вживала. Після всього того оглянула себе з усіх сторін, додала золоті ювелільні вироби і подобалася сама собі.

— О пані, ви є найгарніша пані на пароплаві і в цілому світі!

— Не будь красною, а щасною...

— Як пані може бути такою гарною і багатою і — нещасною?

— У світі все буває, Аннушка.

Хотіла вже відійти, але повернулась, підпудрила лице і затиснула вуста зубами, щоб були червонішими. По дорозі думала, для чого вона те все робить? Побачила групку чоловіків і забула собі відповісти. Знову тепла хвиля пройшла по її тілу, коли

забачила "його". Високого росту, з широкими плечима, з чорним хвильястим волоссям, зачісаним вгору і легко посивівшим на скронях. Усміхаючись, легко вклонився. Погляди їхні зійшлися, і вони зрозуміли, що не є байдужі одне до одного. Щось більше їх в'яже між собою. Він з пані Марією йшов наперед, за ними йшли доктор прав і Бронислав Юліянович.

— Я пізнав кроки пані...

Хотіла йому відповісти, але пан Ржевський перебив:

— Прошу подивитися в ту сторону: групка дельфінів бавиться.

— Найближче їх можна побачити, коли сідає сонце і вони пливуть за пароплавом.

— Один моряк оповідав, що часом тижнями вони є коло пароплава.

— Fauna — цікава річ, — додав пан Ржевський.

Вона йшла побіч Григорія Олексійовича, не беручи участі в розмові. Чула його голос, який звучав в вухах немов музика. За столиком сиділа напроти нього. Очі шукали його очей. Іла зі смаком, чим здивувала пана Ржевського.

— Сьогодні о шостій годині будемо в Сочі. Пропоную вийти до міста. Пароплав буде стояти в пристані до обіду, — запрошує доктор прав.

— Не почиваюсь добре, — відізвався Бронислав Юліянович. — Прошу заопікуватися Марією Павлівною. Вона ще від Ростова не стояла на твердій землі.

— Думаємо, що шановна пані не позбавить нас свого товариства.

— Коли будете мати зі мною клопіт, панове, то тоді не нарікайте, — говорила жартома. — Якийсь подорожник писав: жінки і діти — найтяжчий тягар у подорожі.

— Ця подорож не триватиме довше, як кілька годин.

Після обіду в добром настрою всі перейшли на верхню палубу і сіли в тіні широких заслонок. Чоловіки закурили сигари, а вона дивилася на порт Сочі, який скоро наблизався. Була захоплена красою контурів далекого гірського берега, що ген-ген сходився з небом. Сьогодні у неї все було гарне: люди, кельнери, моряки, навіть і пан Ржевський. Як вона цього не помітила раніше, цих приемних облич, цього чудового моря? "Білу чайку", яка гордо розсікала спокійну глибину моря. Діти, жінки усміхнені, які всі добрі! Який гарний світ! Як добре жити в ньому! — думала Марія. "А "його" голос — музика для мене". Повернула голову до них. Очі в неї блищаючи захоплюючим блиском. Енергія випромінювала з кожної частини її гарних рис. Відчувала на собі їх погляди. Докладно розуміла: перший питав, що за зміна? Другий

дивився з готовністю самопожертви. Третій дивився, і погляд його говорив: “Ти є мое кохання, котре, нарешті, я знайшов. Ми створені одне для одного, і нема сили, котра б перешкодила нам злучитися в одне ціле...” Під останнім поглядом опустила очі, ніби тим дала згоду. “Що за пех — другий раз перериваю розмову”. Хотіла чимнебудь заповнити хвилеве мовчання. Почервоніла. “Поводжуся як дівча. Забуваю, що я є матір’ю доростаючих дітей”. Прийшов на думку вірш Пушкіна: “Любви все возрасты покорны”. Так, — подумала, — то правдиво. До їхніх крісел підійшла родина полковника. В море кидали маленькі рибки, приваблюючи до себе дельфінів. Групка росла, один перед другим хапали рибки, висовуючись до половини з води. Курортники надходили, а групи дельфінів ганялися за тими рибками, порушуючи гладку поверхню спокійного моря.

— Дивлюся на розбалуваних дельфінів і пригадую собі свої забави з дитячих літ, — весело зауважив пан Полтавський.

— То правда: вони подібні до дітей, — підтверджив доктор прав. — Чи можуть вони зникнути з пам'яті кожного з нас? Ти, золоте дитинство, як скоро відходиш у вічність!

І його голубі очі зволожились.

— Відтоді пройшло багато часу. Шановна пані напевно донедавна так бавилася з товаришками?

— Не зовсім донедавна, — відповіла.

— Ваша молодість говорить за вас. Ми, старики, тільки й живемо споминами молодих літ.

Марія Павлівна двозначно подивилася на пана Ржевського. Цей погляд не оминув уваги Григорія Олексійовича, боляче діткнувші його. Що він знов про неї? Сирена перервала їхню розмову — салютувала пропливаючий мимо інший пасажирський пароплав.

В Сочі втрьох ходили по місту, були в парку, зробили невеликі закупи і після вечері в ресторані під відкритим небом, на повітрі, повним солодких запахів південних квітів, повернулися до “Білої чайки”. Григорій Олексійович, ніжно тримаючи її за лікоть, помог ввійти до каюти. Відчувала його сильні руки, дотик яких справляв їй невимовну радість. Лежачи на ліжку, спитала сама себе: “Що з тобою, Маріє? Чому все, що бачиш, таке гарне і рожеве? Нагло покохала”, — проговорили вуста вголос. Від цього часу життя Марії Павлівни поплило зовсім в іншому напрямі. Із сумної і апатичної людини перетворилася у веселу, повну життя, жінку. В Батумі жили вже два місяці, а вона не згадувала про дім і дітей. Театри, забави, прогулки на човнах, загоряння на пляжах та інші веселі приємності були їхнім щоденним заняттям. Дорогий туалет, ювелірні вироби робили її серед курортників близкучкою

зіркою. На захоплюючі погляди панів дивилася як на звичайну річ. Найбільше перебувала в товаристві пана Полтавського і доброго доктора прав. Коли була сама з Григорієм Олексійовичем, не могла скрити в своїх очах дрижачий вогник щастя, що доводив до стану екстази. Дивилася на свого коханого Гриця, трохи прижмуривши від щастя очі. Слухала його слова, не входячи в їх зміст. М'який тембр його голосу заколихував її. “Боже мій, яке гарне життя! Скільки щастя дає кохання!” Чим сильніше кохала, тим більше не зносила присутності пана Ржевського. Його згорблена постать, допитливі і підозріваючі погляди, його скрипучий голос — усе, абсолютно все денерувало Марію Павлівну. З трудом стримувала себе, скриваючи ненависть, яку мала до нього все своє життя з ним. А тепер, коли кохала цілою своєю душою і своїм еством Григорія Олексійовича, та ненависть до пана Ржевського душила її. За останні тижні правий кут уст Бронислава Юліяновича не випрямовувався, і тільки старе шляхетське виховання не давало йому можливості показати назовні його терпіння. Коли чула його голос, тремтіння охоплювало її тіло. “Чому останнім часом у нього став такий скрипучий голос? Ніби залишні заржавілі двері риплять”. Після обіду пішли в парк. Доктор прав оповідав якийсь політичний анекдот, що його чув від приятеля в Москві. Всі сміялися голосно. До них підійшов Бронислав Юліянович, нарікав на біль печінки і на дієту, відміну від домашньої. Багато говорив про станцію, в якій почував себе добре і щасливо. Згадав і станичного доктора, що лікував печінку і селезінку та ревматизм німецьким способом.

Пані Марія, настрій якої зіпсувався через присутність Бронислава Юліяновича, подумала: “Чого цей старий гриб так багато розговорився? Не дає мені вслухатися в музику голоса любимого чоловіка. Два місяці тому я була живим трупом. Тепер я глибоко кохаю. Чи не досить йому моїх шістнадцяти літ, які він узяв силою? Спочатку старалася бути прихильною до нього. Не люблячи його, з посвятою віддавалася вихованню дітей. А він? На кожному кроці відчувала його образи, на кожному кроці показував мені свою вишкільність у всьому. Зробив з мене манекена, не бачив у мені живої людини”.

Сиділа задумана. Вже давно пан Ржевський перестав говорити про свої нецікаві хвороби, а вона ще була під враженням своїх думок. Сиділи всі під великим деревом у тіні від сонця. Готельний слуга підійшов до них і дав телеграму панові Полтавському. Лице його змінилося.

- Щось неприємне? — спитала тихо.
- Перепрошую, в цій хвилині мушу відповісти.

І він пішов до готелю. Доктор прав, попрощавшись, так само відійшов, залишаючи їх самих.

— Машенька, останніми часами ви поводитеся некоректно. Ваша поведінка... Ви забуваєте про чоловіка, який має на вас право як матері моїх дітей, — говорив нервово.

— Що ви маєте на думці? Я вас зовсім не розумію. Ми виконуємо курортні приписи нашого доктора: прогулки, танці, пляжі, інші люди, новий, незнаний мені дотепер світ.

— Вам не здається, що те виконування йде задалеко?

Відчула горделивість в його скрипучім голосі. Мовчала. Думала про Григорія Олексійовича і його телеграму. Не чула, як пан Ржевський відійшов. “Що знаю про нього? Подав себе за кавалера, інтелігентний, багатий, напевно був пов’язаний з однією жінкою. Артист-маляр. Модельки і безліч гарних жінок... В кого я задурилась?” В душі була заздрісна його минулості. Встала і пішла до готелю. По дорозі зобачила пана Полтавського в товаристві гарної жінки. Подивилась на них і помітила його погляд, яким він дивився на ту жінку. Тим поглядом він дивився завжди на неї. Як вона любила той погляд, повний ніжності і уваги. Пройшла мимо, і коли зайшла до готелю, як звичайно, подивилась на себе в дзеркало: злякалась своєї блідості. В кімнаті лежала на канапі, закривши руками лице.

“Так ось що дає кохання: із солодощами і тяжкі муки. В одному келіху є вино й отрута. Чи варто кохати, щоб одночасно жити і вмерти? Ні, ні, кохання повернуло мене до життя, відчуваю, що воно мене спалить. Чому я не вмерла тоді?” Пригадала собі, як він нагнувся до неї і поцілував у вуста, як відчувала биття його серця. “Не зумію жити без нього”. Надаремно пригадувала собі про материнські обов’язки, навіть про обов’язки супроти Бронислава Юліяновича. В цю хвилину ненавиділа і кохала до божевілля. Присягала більше не бачити його, а сама нашвидку одяглася у найбільш декольтовану сукню, яку він любив на ній. “Най буде ганьба, зла опінія — я на все рішена: буду з ним на вічність. Він мій насущний хліб”.

Зійшла вниз, де сидів пан Ржевський, оглядаючи свіжі журнали. “О ненависне створіння!” Стримувала себе від вибуху, що його зумовлювали наелектризовані нерви. Він встав і підійшов до неї. До них приєднався доктор прав. “Маріє Павлівна, заграйте нам щось заспокоююче. Піяно добре настроєне”. Грала довго, виливаючи в музичі свої почуття. Коли скінчила й оглянулась, зобачила групу людей, які почали голосно висловлювати своє захоплення. Дякуючи легким уклоном голови і усміхом, пішла до своєї кімнати. Не могла стримати себе від бажання перейтися коло його кімнати. “Може, вони там удвох, може, то його постійна

— любов?” Знайомі вийшли зі своїх кімнат. Перекинулася з ними привітанням і іншим кінцем коридора вийшла до чекавших панів. Бронислав Юліянович перепросився. Скаржився на мігрену. Доктор прав запросив перейтися по парку. Радо зголосилася: “Може, зустрінемось”, — подумала. Без нього не зауважила теплоти п’янкого п’янкого вечора півдня. Пахощі матіолі та інших квітів запоморочували голову. Доктор прав взяв її руку і ніжно притиснув до свого серця. Тяжкість тіла і поденервування викликали піт на його чолі. У всій своїй урочистості був смішний для неї.

— Маріє Павлівна, до ваших ніг кладу себе і все, що маю. Не бажаю нічого взамін. Дозвольте мені перебувати у вашому товаристві. Не відпихайте! Довго чекав бути з вами наодинці.

Постать його стала трагічною, і її стало школа його, його любові до неї, його ширих голубих очей. Легко визволила свою руку і з поглядом зрозуміння провела тричі по його волоссю.

— Не відмовляю вам окружин, коли не можу дати вам цілого хліба. Відчуваю у вас великого приятеля для мене.

І рівним притишеним голосом почала оповідати про своє життя, про дітей, про пана Ржевського, про своє перше кохання Григорія Олексійовича. Тінь смутку впала на лице. Доктор прав слухав уважно. В своїй довголітній практиці подібного не чув.

— Скажіть, що мушу зробити, щоб облегшити ваше життя? — питав зворушеним голосом. — Коли б знов, що смерть моя облегшить ваше терпіння, не завагався б віддати мое життя вам.

— Мій любий приятелю, в цьому мені ніхто не допоможе. Може, так повинно бути? Хто знає Божії пляни?

Тяжко зідхнула, набираючи в повні груди пахощі квітів.

— Люблю вас як рідного брата.

Зделека доносились звуки естрадної музики й уривки жіночого сміху. Сиділа з опущеними плечима, дивлячись у темінь вечора.

— Будемо з вами бачитись у станиці три рази на рік. Не кидайте своєї кар’єри, вона виповнить ваше життя, як колись діти виповняли мое.

Він низько вклонився до руки, цілуючи її ніжно.

— Дякую вам за ваше добре серце. Ощасливили мене на скільки літ!

Не запримітили, як за кущами стояв пан Полтавський, який був свідком усієї розмови. Встали і пішли, не оглядаючись. Кожний був при своїх невеселих думках. Коло готелю тепло попрощалися. По хвилині пані Марія постукала до дверей пана Ржевського. Почула сумний голос: “Прошу”. Зайшла і побачила його в глибокій задумі, підпираючи сиву голову руками. Недоку-

рена сигара зітліла в попільничці, з кишені жакета видно було хустинку. Сіла коло нього на поруччя фотелю.

— Бронислав Юліанович, завтра виїжджаємо додому.

— Що сталося, Машенька?

Почув рішучий голос: "Завтра або ніколи!"

Вранці зібрані зустріли доктора прав на коридорі. Був заскочений новиною про виїзд. Тепло розпрощавшись, від'їхали першим-ліпшим пароплавом додому.

— Мамо! Мамусю! Приїхав наш мамульчик! — кричала Тасенька, міцно обнімаючи пані Марію.

Вона ніжно притиснулась до пухненької щічки дитини. На крик Тасеньки прибігла Надійка, а за нею зі сміхом Любонька. Поважним кроком ішла до матері Марися. Стримано привітала і проникливо дивилася матері в очі.

— Тато приїхав з тобою?

Марія Павлівна хусткою витирала слізози.

— Як ви виросли, мої рідненky! Ще рік-два і будете вищі від мене.

— А я? — питала Тасенька, підносячись на пальцях грубеньких ніжок.

— І ти, мій вискрибушок.

З дітьми завжди почувала себе добре, а тепер, дивлячись на їхні люблячі, щасливі личка, забула про всі невдачі свого життя.

— Марисенька, як ти споважніла!

— А я, мамо? — питала весела Любонька?

— Ти ні. Трошку виросла і схудла.

— А я? А я? — питали менші діти.

— Всі ви виросли, але добре не виглядаете.

— Чому мами так довго не було? Нам так було сумно.

— Я була хвора і мусила лікуватися.

— І пила гірке лікарство? — допитувалась Тасенька.

— Так, — відповіла, не дивлячись на дитину. Пригадала, яка була щаслива і як мало думала про них. "Я не гідна щирої любові моїх дітей", — подумала, поцілуvala кожну дитину і пішла переодягнутися з дороги. Стояла над валізою і думала, що для дітей не мала зовсім подарунків, зате навезла дорогих суконь, модних туфель, парасолів і ювелірних виробів.

— Мамусю, можна зайти? — нетерпеливились молодші діти.

"У Батумі були чудові речі для них. А я пильнувала лише себе. Закрутила собі голову чужою людиною, забиваючи про свої власні діти. Правду говорив Бронислав Юліанович, що я

поводилася дивно. Він по-шляхетськи окреслив мое безголов'я. Він терпів, а я від нього більше терпіла. Зазнала хвилевого кохання, яким буду жити до кінця свого життя". Переглядала наспіх золоті речі, що їх купувала в Сухумі. Як живі картини, стали перед нею спогади про перебування з коханим чоловіком. Речі купували разом за його порадою. Усе було близьке її серцю. Зняла золотий браслет кримського виробу, відложила набік. Подумавши, вложила в пуделко, розмальоване виглядом Поті, з малим срібним ключиком в маленькому замочку. "Це для Марисі. Цей браслет він сам запнув на моїй руці". Зідхнувши тяжко, шукала решту подарунків для дітей. Найбільше нетерпляча була Тасен'ка, підглядаючи в дірочку для ключа. "Як тяжко розставатися з кожною річчю. До всього торкалися його руки. Як артист, він знов, що мені до лиця. Тепер все віддаю моїм забутим дітям. Згубивши ціле, нема що тримати кавальчики". Коли, нарешті, всім гойно приготовила, запакувавши подарунки, відкрила двері своєї спальні. Не було кінця радості дітей. Найбільше тішилась Любон'ка, за нею Тасен'ка крутилась на одній ніжці. Так в радощах з дітьми, в порядкуванні і відвідинах знайомих пройшов тиждень. Знаходила собі роботу, щоби не бути зі своїми думками.

На другий тиждень охолонула до дітей. Господарство більше не цікавило. Більше була в своїй спальні, де переживала все наново. Згадувала кожний їх погляд, що його тільки вони розуміли, кожний дотик руки, кожне слово, сказане півтоном. Не зауважувала зимний погляд пана Ржевського, його саркастичні завваги. Була закохана. Любила скритно. Яка мука — гасити в собі жагу, яка охоплює ціле тіло. Жага, що паралізує волю, віднімаючи розум. Коли діти засинали і пан Ржевський від'їджав додому, вона виходила на город і сідала на лавку під великою вербою. Опущені галуззя з продовгуватими листями творили паросоль, закриваючи її до половини, ніби відгороджували її від решти світу. "Нема виходу, мушу доживати своє життя коло дітей. Народилась у нещасливу годину. З дитинства не мала ні долі, ні щастя. Була коротко щаслива, і який фінал? Коротке щастя принесло розпоку".

Вже давно усе стихло навколо. Ніч з тисячами брилянтових зірок низько спустилася на землю. Здавалося, протягни до них руку — і зловиш найбільшу зірку. Це прикмета кавказьких ночей. Зі сторони вулиці почула невиразні кроки. Хтось затримався біля воріт, відкриваючи несміло фіртку. Спочатку подумала про двірника, якого відпустила до хворої жінки. Зобачила силуету чоловіка. Ані скрикнула, ані побігла до ганку. Нараз серце у неї сильно забилось: пізнала коханого чоловіка. Хотілось побігти назустріч, вимовити його дороге ім'я — не могла. "Марія! —

почула ніжний голос — моя Марія!” Швидко встала і без слів кинулась йому в обійми. Стояли довго під деревом, притуливши одне до одного. Вуста їх злилися в один довгий поцілунок, в котрому відчула все, чого не могли собі висказати. Не помітили, як проспівали другі півні. Стояли нерухомо, без слів, упоєні собою. Притулені в обіймах слухали навколо себе ранішню пісню свого кохання.

Приїхавши на другий рік до Прохладної, доктор прав просто з готелю пішов відвідати пані Марію. Зустріла сердечно. Познайомила його зі своїми дітьми. Не вірив, що має таких дорослих доньок. Ввечері приїхав пан Ржевський, і довга сердечна розмова тягнулася до півночі. Бронислав Юліанович просив гостя залишитися в станиці на постійно. І знову сальоник Марії Павлівни мав це одного знайомого. Григорій Олексійович і доктор прав вилили нову струю новин для її старих приятелів. Знову дебати, легкі перемовки, гра на піаніно і скрипці, перекуски з легким вином або чаєм робили дім пані Марії першим на цілу станицю. Щаслива, блищала красою, яку, як дорогоцінні каміння, розсипала навколо себе. Мішенька Блохін по-старому деклямував свої вірші. Навіть пан Ржевський грав ролью приємного господаря, чим тішив пані Марію. Починали з політики, а кінчали релігією.

— Отже, наша люба пані, ще раз підкреслюю, що ми, люди пера, рідко віrimo в щось неземне. Серед нашого брата багато атеїстів. Не зарахую себе до них. В справі релігії маю свої переконання.

Він усіх присутніх обвів поглядом.

— Про релігійний культ можна багато говорити.

— Мішенька, — забрала слово господиня дому, — атеїстами себе називають ті, котрі заперечують існування Бога. Люди ні в що не віруючі не розуміють суті життя. Вони не вміють ані правдиво кохати, ані вибачати від серця. Чи ті люди можуть пізнати життя, основане на вірі і любові до близького? Люди, що називають себе тепер модним словом атеїст, по-моєму, то покидьки суспільства. Вони визнають земське право і сміються з Божих заповідей. Чи не страх перед гріхом і Божою карою стримує від злочину людей з поганими нахилами? Чи такий викидок-атеїст, коли опиниться в державній єпархії, не боячись Бога, чи він не піде перший на злочин?

— Помилуетесь, моя пані, — боронився Мішенька. — Ви дивитесь однобічно. Я не маю на думці людей з кримінальними нахилами. Я маю на думці людей чесних, інтелігентних, культурних, яких особисті погляди не упираються на релігії.

— Абсурд! — вмішався доктор прав. — З довгої адвокатської практики можу сказати, що люди, які не опираються на релігійних засадах, опираються на порожнечу. Ті, котрі вірять в матерію, без участі Бога як Творця Вселеної, йдуть наосліп в життю. Вони і їх діла мертві. Історія оминає їх на своїх сторінках.

— Без Божого благословіння все є мертвe, — задумано додав пан Ржевський.

— Покищо наша країна не має багато атеїстів — вітру з заходу. Статистика стверджує, що порушниками земських прав здебільшого є такі, що не вірять в Бога, — додав знову доктор прав.

Міщенка встав, запалив цигарку і, пройшовши кілька кроків, не здавався.

— Я не думаю про мотлох, про люмпенпролетарія, про гільтотини. Я думаю про людей звищою освітою, які дійшли до переконання в своєму думанні, що світ — то матерія, і виник він еволюційно з хаосу, без участі найвищої сили.

— Хочете їх називати інтелігентними одиницями, яким припала доля перевернути світ? — спітала дружина пана Константина, який почав настроювати свою скрипку.

— Без Бога — не до порога, — хтось додав. — Кілька тижнів тому, коли ми з Брониславом Юліановичем поверталися з Кисловодська, з нами в купе їхав молодий студент, який, хлиснувши трохи студій у Франції, два рази в розмові підкреслив, що він атеїст. Якийсь старець, який до того не брав участі в розмові, нараз сказав: “Я би на вашому місці, молодий чоловіче, не говорив “я атеїст”, а краще “я болван”.

— Я знав одного хлопця ще зі шкільної лавки, — відізвався пан Полтавський. — Поки тримався хати і був під впливом добрих батьків, нічим не відрізнявся від нас. Почав відриватися, став студентом, опинився під впливом старших товаришів, які втягнули його в заборонені організації. Серед нас любив хвалитися своїми “передовими” поглядами. Звичайно, не вірив ні в що і своїм способом боровся проти релігії. Напам’ять цитував довгі уривки з Маркса і Енгельса. З гордістю називав себе атеїстом. У той час це слово на нас, молодих людей, робило велике враження. Спочатку з тим йому було добре. Сміявся з усіх, хто з молоді не йшов його шляхом. Але якось на нього прийшла біда — тяжка хвороба. Терпів великі болі. Я не раз відвідував його. При кожній нагоді напучував мене: “Уважай, Грицю, не йди по дорозі життя наосліп. Тримайся Зірки, котра дає життя цілому світу. Всі ми міцні і горді, поки не припече, а потім... Боже, допоможи облегшити муки. Я, Грицю, гуляв, сміявся з усього, чого мене вчили вдома і в церкві. Поклонявся божкам — Маркові і Енгельсові. Під час хвороби

опам'ятався. Навернувшись на правдивий шлях. Жалую і б'юся в груди за війну проти Бога.

Усі втихи. Мішенька сидів, ні ким не підтриманий. Пригадав собі, як у нього болів зуб, і він, стогнучи, просив: "О Боженьку, поможи, не витримаю".

— Так, так, Мішенька, є речі, які недоступні нашему людському розуму. Я знаю з практики лікаря.

Служниця дала знати, що вечера готова, і товариство перейшло до їдалні. При великім самоварі і багатому столі з доброю вечерею настрій у всіх поправився. Говорили про новини, які торкалися цілої країни. Про російсько-японську війну, до якої росіяни ставилися легковажно, думаючи закидати шапками жовтошкірих. Неодна мати оплакувала сина-козака, марно згинутого в другому кінці світу. Мішенька не міг бути довго в мінорному настрої — по смачній вечері прочитав свій памфлет на свого приятеля Сергія Рябокобилу. Присутні сміялися, а Мішенька оповідав про велику любов Сергія до доньки начальника станції.

— Не будемо злосливі, — напівжартома сказала пані Марія.

— В товаристві без злослів'я є сумно, — відповів Мішенька.

"Правдива блоха, — подумав доктор прав. — Колись і на мене прийде черга, і всі будуть сміятися. Має непостійний характер. Легко переходить з мінорного в мажорний настрій. Хвороба всіх людей пера. Скаче від одної теми до другої, але дотепу і таланту не позбавлений. Запізно в люди йому вилізти". Його думки перебила Марія Павлівна, пропонуючи йому другу склянку чаю. Мішенька Блохін знову декламував, чим викликав ще більший сміх.

— Маєте язичок як сокиру.

Другому ніколи б не подарувала, але в ньому вбачала велику дитину, до котрої потрапив талант не по призначенню. Ще довгенько сиділо товариство. Нарешті, Бронислав Юліянович відставив свою склянку в сріблому підсклянникові. За ним встали і гости. Як завжди, перед від'їздом пішов до дітей, а повернувшись, попрощався з пані Марією і вийшов з усім товариством. Дім затих. Стара Агафія остання закрила кухню, перевірила, чи замкнуті всі двері і вікна, перехрестила всі кутки і пішла на відпочинок. Усе навколо спало. Нацворі осінній дощик рівномірно постукував в шиби вікон. Марія Павлівна переверталася з боку на бік, прислухаючись до монотонної пісні дощевих крапель. Осінь зі своїми калюжами по дорогах, з коротким сірими днями пригноблювала її. Тяжко було скривати кохання до її любого Гриця.

“Мушу набратися відваги і поставити справу перед ним ясно. Так далі не може бути. Вже минув рік, а я ще граю ролю комедіянтки. Ситуацію мушу вияснити раз і назавжди. Хочу під старість бути вільною людиною. Його підозріваючі погляди не можу більше зносити. Повинен сам зрозуміти мене. У свій час взяв від мене для себе все найліпше, що я мала — мою молодість. Тепер повинен залишити бодай шматочок життя. Не відкладаючи, завтра ж, як тільки він приїде, поговорю з ним. Завтра, завтра...”

Від того, що прийшла до остаточного рішення, їй стало легше. Сіла на ліжку, відчуваючи в собі приплив сили. Дивилася в темноту кімнати, ніби чекала на сильного ворога, з яким мусить боротися фізично. Коли лягла, знову усміхнулася про себе. Завтішня розмова з Брониславом Юліановичем здавалась простою і натуральною. Бачила його старого, напівлисого, з палицею в руках. “Чому мені скорше не прийшло на думку закінчити з тим фальшем? Тож так просто”. Встала, засвітила лямпку. Годинник показував другу. Порахувала, скільки ще залишилося до його приїзду. В дитячій спальні почула невиразний звук. З лямпою в руці пішла до дітей. Накрила молодших ковдрочками і пішла до Любоньки. Вона спала сама, відколи Марися виїхала до Москви на вищі студії. Пані Марія подивилась на нерозібране ліжко Марисі, і тута охопила за донькою. “Боже, Боже, як скоро минув час! Ніби вчора лежала біля моїх грудей малим рожевим клубочком, а вже на вищих студіях. Середню освіту скінчила з золотою медалею. Там теж є перша”. Подивилась на гарну, здорову Любоньку, розвинену фізично не по її роках. “Незадовго і вона вилетить із гнізда”. У темноті зобачила зелені очі кота. “Ти паскудний Васька, то ти тут робиш рикошет?” Пригадала собі, чому прийшла до дітей. Васька хотів скочити зі свого кресілка на ліжко Любоньки. “Брись, іди геть! Якби тебе тут зобачив Бронислав Юліанович, мали б усі клопіт”. Винуватець зовсім не спішив, ліниво підійшов до кріслка і скочив на нього. Звернувся в клубок і вдавав, що спить. Коли двері закрилися, він скочив на ліжко Любоньки, цим разом вдало. Звернувся в її ніг і почав насіпівувати свою котячу пісню.

Марія лежала в ліжку і думала про своїх дітей. Хотіла б бути на їх місці: жити без турбот і мати таке щасливе дитинство, яке мають вони. Тут же пригадала і своє дитинство, дитинство сироти — затуркане, часто голодне; бита старшими дітьми і спавша по кутках, де тільки було місце. Потім думки перейшли на Григорія Олексійовича. Тяжко зідхнула. “Здоровий, пристійний чоловік у розквіті літ, пожаданий багатьма жінками, незв’язаними дітьми та ще й нещлюбними. А що я є? Діти є свідками моїх років. Молодість проминула з людиною, яку не любила, була і є посуждена людьми”. Від жалю до себе міцно стиснула вуста. Під

ранок заснула з кулаком під головою. Привиди у сні не давали їй спокійно спати. Встала пізно з болем голови і в поганому настрої. Останнім часом, коли вставала з ліжка, спершу дивилася на себе в дзеркало. Так і сьогодні, встала і подивилася на себе. Зобачила сивий волос, що виліз із коси. "Тільки цього мені й бракує. Вже вилазять наверх". Зі злістю вирвала побілівши волос, а з ним і кілька чорних. Була невдоволена собою. Невиспана ніч, думи і гнів відбили свій відпечаток. "Скоро буду мати тридцять п'ять літ". За туалетою і мазилом для лица провела решту полуночі. Останнім часом багато уваги звертала на свою зовнішність і на одяг. Одягалася просто, але з великою елегантністю. У вікні зобачила дві пані на вулиці, які розмовляли між собою. Вони побачили її і, дивлячись одна до другої, з погордою сміялися.

— Що там Машка, — говорила одна з лицем, на якому були глибокі знаки віспи, що були видні здалека, — як би не бренькала на піяно, як би не вдягалася як королева, а завжди буде коханкою шляхтича.

— Так, так, Віра Антонівна, збирає до себе наших чоловіків, а тепер два нових до неї заладилися. В порядний дім до себе не приймають Машку.

— Добре, що мій Семен туди неходить, — додала вона.

Віра Антонівна зі зловою усмішкою подивилась на товаришу.

— Як неходить? Учора з моїм прийшли від неї. Оповідав, як весело там було, і Мішка Блохін свої вірші читав.

— О! Так ось де він був!

Від гніву не попрощається і побігла додому. Приятелька прикрила вуста зарукавником і пішла до другої кумоночки оповісти "по секрету" розмову. Семенові Івановичу і не снилося, що його сьогодні після урядування чекало вдома. Як завжди, їхав дрожками з олійниці, де був головним бухгалтером, додому. Як завжди, по дорозі зустрічав знайомих. Одним низько кланявся і здіймав капелюх, другим тільки кивав головою, а третіх вдавав що не бачить. Їхав і з приемністю згадував вчорашній вечір. Любив там усіх. Правда, жінці мало говорив, де бував. Він був козак, а козаки перед жінками відчитів не здають. Зрештою, він мав на життя свої погляди. Його дружина, яка була негарна на вигляд, але багата, називала пані Неїлову не інакше, як "Машка-служка". Він же поважав пані Марію за її розум, здібності в музиці та її товарицькість. В її домі кожний гість почував себе як у дома. Та ще і близкучка краса господині притягала до себе.

Під'їхавши до дому, легко зіскочив із дрожок. В передпокою слуга зняв плащ, підбитий футром. Зайшов до їдальні, де побачив стіл, накритий на одну особу.

— Пані вдома?

— Чекає в спальні.

Здивований, не передчуваючи нічого злого, пішов до дружини. Відкрив двері і раптом поступився назад: як фурія, дружина накинулась на нього:

— Ти, ти безстydний, ти буваєш у жінки, яку не приймають у порядний дім, яка приваблює до себе чужих чоловіків. Завтра я твоїй Машці висмарую фронтові двері і пліт дъогтем. Я покажу...

Вона захлиснувалася сльою:

— Ти, ти підлій! Іду до мами і тата. Залишаю тебе.

Упала на ліжко, тримаючись за чоло.

— Води! Води! Умліваю...

Прикрила одне око, а другим дивилася на чоловіка. До сьогодні в таких випадках пан Семен скоро вибігав зі спальні і по хвилині приносив склянку з водою, ставав на одне коліно — і згода була заключена. Знав, що олійниця тестя по його смерті перейде до нього. Сьогодні ж цього не зробив. До глибини душі був ображений. Був козак, і не міг подарувати жінчиних епітетів — підлій, Машка, висмарую дъогтем двері. Знав добре, яким жінкам по станціях смарують двері. Цим разом постановив показати свою мужність і її несправедливість. Вона очікувала води, перепрошень на коліні. Підскочила, підбоцилась і хріплім голосом викрикувала:

— Мій тато тебе в люди вивів. А ти стоїш в обороні Машки-коханки шляхтича і тих байстрюків? — кулаками наступала на нього. — Ти морально упавша людина. Безчестиш наш дім.

Він тяжким кроком з кам'яним обличчям наблизився до пані Віри. Схопив її за плечі, піdnіс у повітря і сильно кинув на ліжко.

— Рятуйте! Рятуйте!

Нахилившись, піdnіяв широку спідницю і два сильних пляцка дав по м'яких місцях. Приголомщена, лежала на ліжку, вдаючи ніби мертвa.

— Ти, газета жива, учись бути такою, як Марія Павлівна, а не поверховою простою бабою. Чуєш? Бабою!

Крутко повернувся і вийшов із спальні, міцно тріснувши дверима.

— О! Я нещаслива...

Слуги потихеньку підслухували, щоб як найскорше оповісти про сварню панів. Цього вечора служниця і кухарка смачно зайдали панський обід, що його пани не торкнулися.

Того самого дня по обіді, коли приїхав пан Бронислав, пані Марія закликала його до спальні. Те, що вночі було для неї натуральним і простим, сьогодні здавалося неможливим. Набравши повітря і не дивлячись на нього, почала скоро говорити:

— Брониславе Юліяновичу, не маю що говорити у своє оправдання. Пошо затруювати себе і вас? Кохаю Григорія Олек-сійовича понад своє життя.

Він захитався на кріслі, жовтувате лице зробилося білим, ноги стали зимними, а до спини хтось вложив йому щось стрімке, яке не давало йому згорбитися, стати малим, не чути слів, що впали на нього як грім з ясного неба. Сидів, не знаходячи слів. Жаль, що наповнив його старі груди, був нестерпний. З очей нестремно полились слози, відчув їх теплоту і солоний смак. Плакав перший раз у своєму старечому віці. Дрижачим голосом, повним болю і терпіння, почав говорити:

— Машенька, я вас так несамовито любив! — Почув ці слова і здивувався, чи то він це говорив. Марія Павлівна встала з крісла і широко відкритими очима дивилася на нього.

— Ви, ви можете несамовито любити? Ви, що за стільки років співжиття не говорили зі мною як належить, так трактуючи мене і даючи мені відчути вашу вицість наді мною.

— Так, я вас любив і буду любити.

Він став на коліна, взяв її руку в свої.

— Пиха шляхтича з егоїзмом перешкоджала вам це відчути. За це я пакараний, на жаль, запізно.

Встав і тихо вийшов, залишивши її в риданні. “На жаль, запізно”, — повторила вона крізь слози.

“Усе пропало, життя нещікаве, нема цілі. То мусіло прийти скоште чи пізніше. Як я про те не думав? Старість, безвихідна старість. Сам без Машеньки”. Взявся за голову і, щоб не впасти, обіперся на стіну. “Чому так темно навколо? Вона має рацію. Пиха, проклятуша пиха, пошо уродилася скорше від мене? Думав про себе і свої забаганки. Навіть доброї слави не лишив дітям. Тепер за життя постараюсь направити помилки”. Йому зробилось гаряче. Нашвидку розстібнув гудзики камізельки. Закликав служницю і передав їй лист для пані Марії. Спочатку не мав наміру, але тепер змінив думку. “Може, це опритомить її”. Пані Марія розгорнула аркуш паперу, списаний дрібним гарним письмом. Лист був від Марисі:

“Дорогий Тату! Чи діти мають право вчити батьків або пригадувати їм їхні обов’язки супроти дітей? Відповідь на це питання залишаю тобі. Тільки одне прошу: дай нам своє називисько-прізвище. Бути багатою — то ще не все на світі. Відчувати на кожному кроці своє походження незаконнороджених дітей, а ще до того дівчині, не є проста справа. Багато дверей закрито для нас. Ти сам знаєш, як дивиться суспільство на це, незалежно від бідних чи багатих. Ми є поза законом, безбать-

ченки, байстрюки. Прошу за себе і за моїх сестер, які скоро вилетять із гнізда і зазнають погорду, починаючи від студентів і кінчаючи оточуючими людьми. Перше питання "Хто є батьки?" переслідує мене вже довший час."

Перечитала першу частину листа і глибоко задумалась: "Не повинна думати тільки про себе. Як мати, маю обов'язок так само супроти них". Зрозуміла безвихідність ситуації. Назовні життя і провадження дому були без змін. Так само пан Ржевський приїжджал щодня. Був більше з дітьми. Так само два рази на тиждень збиралося товариство. Зате між ними постало провалля. Мало коли говорили. Бронислав Юліянович почав щукати виходу. Відчував, що сили його падають. Одного дня звернувся до доктора прав. Той, вислухавши, сказав:

— Приятелю, є дві дороги: перша — адоптувати своїх дітей, друга — взяти шлюб з пані Марією. І перше, і друге буде визнане законом. Тепер ідеться про одне, — говорив поважно доктор прав, — якнайбільше мати користь з цих доріг, що по них треба йти. Коли підете по першій дорозі, діти будуть мати законного батька і загублять матір.

— Як так?

— Дуже просто: як ви їх адоптуєте, Марія Павлівна загубить їх prawno. Не думаю, що вона на це піде добровільно. Друга дорога найкраща.

— Але Машенька селянського походження, сирітка, не знати, чи їх батьків була дитина.

— І на це є рада. За гроши купується мама і тато. Уявімо собі, що якийсь малий, збіднілій шляхтич потребує нагло грошей. Для нього гроші — жити або не жити. Очевидно, за гроші він адоптує таку то й таку то, а після адоптування така то й така то prawno є шляхтянка з його фамілійним гербом. Діти її автоматично переходят на називисько матері. Тоді ви, такий то шляхтич, одружуєтесь із такою то шляхтянкою. Ваші діти законно дістають ваше низвисько-прізвище і не гублять своєї матері. Таким комбінаційним способом розв'язуються тяжкі життєві проблеми.

Пан Ржевський сумно зіхнув: "Без рахунків не розбереш вас, правників". Доктор прав задоволено усміхнувся: "В кодексах про закон є протизакон і навпаки".

— Мудра ви голова, чи можу вас просити зайнятися цією справою? Про гонорар не турбуйтесь — на все є гроші. Вірю, що у ваших руках кожна справа буде полагоджена позитивно.

— Дякую за комплімент. Тільки скоршe, як за рік, пані Марію не поведете до шлюбу: і на горі як добре не підмажеш, то і не поїдеш. Ви розумієте, про що я говорю?

— Очевидно. Застарий я бавитися в “молодого”. Мені залежить на дітях. Завинув я супроти них.

— Ліпше пізно, як ніколи, — потішив доктор прав. Спочатку хотів писати до родича в Петербург, але подумавши, взявся за справу сам. — Маю добре зв’язки в уряді прав. Трошки при царському дворі... За гроші все зробиться в нашій Росії-Матушці.

Через тиждень доктор прав їхав до Москви, а звідтам до Петербургу...

— Марієчко, я проти твого шлюбу. Справу моого розводу я вже розпочав півроку тому. Маю надію на успіх. А тоді — наш шлюб.

— А діти, Грицю? Перечитай цей лист. Чи маю я право покривдженіх кривдити ще більше?

Проти таких аргументів він мовчав.

— Ясочка моя, для тебе зроблю, що забажаєш. Відчуваеш мое велике кохання до тебе?

Вона нагнулася до нього, а він засипав її пестощами, від чого її серце розтопилося на віск. Була безвладна. Забувала про свої проблеми, про існування світу. Віддавалась поривам серця, забуваючи про розум. Так проходили дні, тижні, місяці. Жила в протиріччі. Не знала, на що має рішитися: то бачила себе одруженю з коханим чоловіком, то дружиною Бронислава Юліяновича. Коли бачила себе і свого любого Гриця разом, то тоді діти проклинали її, відрікалися від неї. Коли ж думала, що після шлюбу з паном Ржевським треба буде зректися своєї несамовитої любові до Гриця, тоді була безсильна. З дня на день висів над нею Дамоклів меч. Не знала, на що рішитись. При кожній нагоді, коли починала говорити зі своїм Грицем, навіть докоряла йому:

— Як ти не можеш мене зрозуміти? Без тебе і дітей для мене життя не має сенсу. Ви в мене одне ціле.

— Я в тебе з ними стою на одній вазі. Ти в мене стойш сама. На здоровий розум, хто кого більше кохає?

— Грицю, чи нема правил без виїмків?

— Чому через ті правила я повинен терпіти?

— Не перебивай мене. Зрозумій — це є дівчатка. Ти їх добре знаєш. Чи вони подарують мені мій егоїзм, відмовляючись від шлюбу їхнього батька? Чи вони винні за гріхи своїх батьків? У тебе є проста заздрість.

— Маєш рацію: хочу мати тебе тільки для себе. Чи не можу того бажати, коли сам увесь належу тобі? Так, я заздрісний

не тільки їм, а й усім, хто тебе оточує. Називай мене чим хочеш. Ми повинні належати одне одному. Тільки одне одному.

— Зрозумій, Грицю, ти теж батько. Чому я не заздрісна твоїм дітям і твоєму бурхливому минулому?

— Добре, що ти пригадала мені мое вітцевство. Відвідаю їх. Вже рік, як ми не бачилися. Побачу, чи ти зрозумієш мене.

Від думки про його від'їзд дрижання пройшло по її тілу. Уявляла його в колі його дітей, в обіймах іншої жінки. Від цієї думки лята заздрість охопила пані Марію. Так кругом та навколо обмірковували питання, а після суперечок приходили скоро до згоди.

— Залишимо це на пізніше. Пощо отруювати собі життя, солодощі нашої хвилевої самітності, — ніжно говорила Марія, тулячись до нього. — Хтось надійде, і ми мусимо перейти на нецікаві теми.

Але при першій-ліпшій нагоді, коли були насамоті, повторювалось те саме.

Доктор прав, приїхавши до Москви, не дармував: відвідав впливових осіб, привіз із собою з далекого Кавказу дорогі подарунки. Все йшло добре. Справи рухались вперед. Тільки він сам тужив за Марією Павлівною, за своїми милями знайомими, за їхньою ширістю, якої не знала тверда московська земля: "Москва слезам не веріт".

Через тиждень поїхав до кревного урядника департаменту позички збіднілій російській шляхті-дворянству. Після представлення справи обіцяв "скромну" подяку. Кревний не хотів довго чекати на "скромну" подяку, сам до готелю приніс заяву на позичку зубожілому дворянинові, якому він сам відмовив позичку в сумі двох тисяч рублів. У цей самий день доктор прав сам поїхав до Орла побачитися з дворянином для полагодження справи...

Проїшло вісім місяців. Одного тихого, лагідного дня православний священик дав шлюб у маленький дерев'яний церковці під Москвою шляхтичеві Брониславу Юліяновичу Ржевському, народженному в місті Варшаві, літ 55-ти, римо-католицького віросповідання, із шляхтянкою Марією Павлівною Волковою, народженою в селі Пилипівка Малоросійського краю, літ тридцять п'ять, православного віросповідання. Зі сторони молодої був старший дворянин, що її адоптував. Зі сторони молодого був доктор прав. Церква була порожня, не рахуючи каліки і згорбленої жінки. При словах священика "Зішли рабам Твоїм Брониславу і Марії і утверди їх шлюб у вірі, згоді і любові..." Марія ледве тримала свічку, коли молодий на безіменний палець

натягав обручку. Їх погляди зустрілись, і вона в них вичитала те, що він їй говорив, їдучи до Москви: “Не зобов’язую вас до вірності і сантиментів — робимо це для наших дітей”. Вдячно подивилася на нього, а він легко склонив голову. Не прислухаючись до кінця шлюбної молитви, вона думала про його великодушність і шляхетство. Після закінчення церковного благословіння і побажання щасливого життя всі попрощалися. Без шлюбних тостів і медового місяця всі поїхали на станцію, де вже були замовлені квитки до станиці.

Бронислав Юліанович спершу завіз дружину додому, а сам з доктором прав поїхав до його дому, де панна Ядвига чекала з вечерею. Вістка близкавицею рознеслась спершу в колі станичної еліти, а потім і далі. Наперебій запрошували до себе “молоду” пару, але пані Марія і Бронислав Юліанович нових візитів не робили, а офіційно були там, де були і перед шлюбом. На звичайних приняттях, які відбувалися у неї два рази на тиждень, дякувала присутнім за ширі побажання. При столі сиділа разом із чоловіком, була до нього уважна так, як молодша сестра до свого старшого брата. Поза тим життя йшло по-старому. Одного дня, коли пані Марія була з чоловіком в домі своїх найліпших друзів п-ва Константина і його дружини, при чаю, коли жінки залишились самі, пані Ржевська не витримала:

— Бог є свідок, що я пережила під час шлюбу. Обмотала себе Гордієвим вузлом.

— Добре, що мала силу і розум зробити розумне діло. Бачиш і так, Григорій Олексійович не дістав розводу.

— Видко, мусіло бути так, а не інакше.

Дивилася із сумом на свою товаришу.

— Григорій Олексійович під’їжджає доріжкою, — промовила господиня дому.

Лице пані Марії оживилося, а очі прийняли особливий вираз, який бував тільки в його присутності. Дивно, що після її шлюбу їхні відносини ще більш скріпились. Не було дня, щоб вони не бачились. Глибоку любов і прив’язаність ніщо не було в силі розірвати. По невдалій спробі дістати розвід Григорій Олексійович був вдома. Відвідав дітей, які трактували його як чужого. Російське виховання і ненависть до всього “малоросійського” вражали його. Навіть без його згоди змінили його прізвище Полтавський на Полтавов. По обіді оповідали, як надерли чуба хохлу. “Приїхав з провінції і зле говорив по-русські, то ми йому показали, де він живе і вчиться...” Малого росту, рудуваті нагадували його тестя і жінку в молодших роках. “На їх зміну нема надії. Може, то і моя вина. Вони зробили з них русачків, кацапів. Я тут чужий. Серце мое ніколи не було з ними. Геть звідси! То не твоє гніздо,

Григорій!" На другий день спакував свою валізу, виїхав на Кавказ. Товариство збиралось на восьму годину. Всі були, що знали один одного довгі роки. Приємно було панові Полтавському бути в колі мілих для нього людей, а тим більше бути з Марією. Багато чого було оповідати про Київ і мало чого про свій дім.

Останнім приїхав пан Ржевський. Був на відвідинах хворого отамана.

— Як здоров'я хворого? Я у нього був сьогодні. Чи тримає дієту, яку я приписав? — питав доктор.

— Яка там дієта! — засміявся пан Ржевський. — Як не вип'є п'ять літрів вина за день, то каже, що день не є довший, тільки чорний. Козак був дебелий. А який козак живе без вина або аракі-горілки?

— Докажи йому, що на старості літ багато що шкодить, то він мовчить, а потім відповість: "То тоді не треба жити. Час збиратися в дорогу".

Товариство по вечері бавилось ще довго. Пан Ржевський попрощався і, попросивши Григорія Олексійовича завезти дружину додому, поїхав подивитися, чи діти сплять спокійно. Любонька сиділа на ліжку і дочитувала французький роман. Маленька настільна лямпка ледве освітлювала кімнату. Зобачила тата і зразу кинулась йому на шию:

— Татусю, мій татусю, мені хочеться вийхати до Марисі на зимові вакації. Тут сумно і не цікаво, я хочу в світ.

— Марися приїде додому.

На хвильку личко її затъмарилось.

— Місити прохладнівські болота цілу осінь? Оленка була в Петербурзі. Ніна Зайченко була з батьками у Відні. А я дальше Кавказу ніде не була. Як вони хвалились перед цілою клясою! Всі на них дивилися як на геройн.

— Ще маєш час. Незадовго поїдеш на вищі студії до Москви. І там побачиш столичний бруд, метушню — все скоро обридне і будеш скучати за горами і їх красою.

— І за цілими калюжами восени?

— Ціла Росія стоїть на калюжах і бруді.

— Тату, я не маю бажання вчитися далі. Середня освіта мені вистачить. Зрозумій, мене не тягне, як Марисю, до книжки. Люблю людей, рух, забави. Люблю бути оточена молоддю. Я не в силі над чимось довго зупинятися. Наука мучить мене. Я хочу зобачити світ. Якби я народилася хлопцем, давно не була б я вдома.

— Викинь з голови, що ти собі уройла, начитавшись романів. Мої діти всі будуть з вищою освітою. Моє рішення незламне.

Поцілував надобраніч і вийшов засмучений. О півночі камердинер Ігнатій викликав доктора до пана Ржевського. Збадавши, доктор приписав пігулки і кілька днів у ліжку.

— Пульс зависокий і майже гарячковий стан. Як то сталося? Кілька годин тому всі були разом здорові і щасливі і маєш — така зміна. Не вільно нічим перейматися! Це — наказ лікаря.

Поплескав приятеля по плечу, а сам у сальоні попередив панну Ядвигу, щоб уважала на брата.

На другий день, перший раз за стільки літ, приїхала Марія Павлівна. Панна Ядвига зустріла її тепло. Діти були з нею, і почувала себе стривоженою. Розглядалась по покоях, де жила не довго. Навіть заглянула до кухні, пригадуючи, як разом з Миколою і прислугами заїдали рештки панського обіду. “Яка я тоді була виголоджена і збідovanа життям! Цей самий стіл, ці самі меблі. Нема змін”. Нагнувшись над його ліжком, поцілувала його в чоло.

— Що з вами? Може, вчора запізно вечеряли?

— Не знаю. Чую тиск коло серця.

— Татові буде добре, і скоро тато приїде, як завжди, до нас. Правда, тітко?

— Усе буде добре, — відповіла сумним тоном.

Марія Павлівна зауважила те саме ліжко, велике й вигідне, на якому лежав пан Бронислав. Ті самі картини висіли на стінах, те саме велике, широке і високе дзеркало, в якому вона побачила себе в перший раз на весь свій ріст. На нічному столику лежало декілька випрасуваних і накрохмалених хусток. Тоді Марійка не знала, для чого ці квадратики. Знала, як отець, в якого вона доглядала купу дітей, і матушка обтирали піт рушниками і сякали в них. А сільські жінки піт обтирали рукавами широких сорочок, а сякали в подол, піднесши спідницю. Засмаркані перестужені діти радили собі, як хто міг.

“Як я його тоді боялася! У всьому хотіла догоditи, а від страху все летіло з рук. Тяжко було — ані російської, ані польської мови не розуміла. Темна була я селянка. Він зробив з мене те, що я є тепер. Шляхетський гонор не дозволяв любитися з простачкою”. З жалем дивилася на нього, пригадуючи, як вперше зобачила здорового, в силі віку ясного пана в цьому самому ліжку на тих самих подушках в білих широких французьких коронках і з шовковою ковдрою. В кутку, як тоді, так і тепер, стояв постарілий, згорблений Ігнатій, чекаючи на розпорядження свого ясного пана. Побувши досить довгенько, всі повернулися додому. Панна Ядвига залишилась при братові, накриваючи його ковдрою. Він побачив її худенькі вузенькі плечики, подібні до пожовклого осіннього листа.

— Подалися ми з тобою, сестро!

— Я — так, але не ти — “молодий” муж, — гірко засміялася.

Повернувшись на другий бік, “Старість — не радість” — промовив вголос.

Довгим шнурком тягнулися роки. Одне покоління вими-рало, а друге росло на їхнє місце. Вже давно перестали говорити про померлого отамана, похованого з усіма козацькими почестя-ми. На його місці вже був молодий, дужий козак, якого козацьке товариство вибрало за його скорий розум, відвагу і добре ставлен-ня до своїх півладних. Станиця й її мешканці постійно змінюва-лися. Молодь виростала і покидала свої гнізда. Інородці хмарою сунулись на добрі урожайні землі, помалу витискуючи козаків з їх становищ. Старі козаки або повмиралі, або вигрівали на сонці лисі голови. За майданом повиростали нові хутори, як Плахтянка та інші. Плахтянкою недарма називали хутір: приїхали підводами люди, почався дощ, тоді вони свої вози понакривали плахтами — звідси і почали називати це місто Плахтянкою. Так воно було записано й у паперах отамана: “Люди з південної Малоросії, які говорять нашою мовою”. Із станичної старої еліти ще ліпше всіх трималися доктор і Міщенко Блохін. Старість ще не положила на них своє право.

Була гарна, тепла осінь. Тепер старики збирались на бульварі коло дому пана Ржевського, сиділи під широкими теністими деревами — каптанами і акаціями. Поволі розмовляли, курячи лульки, пили слабі напитки, розведені водою з річки Малки, дивилися на прохожих, відганяючи від себе мух.

— Що, приятелю, покажемо молодим, як треба жити? — жартував доктор, поплескуючи по кістлявих плечах пана Бронислава.

— З мене поганий приклад. Моє сонечко зайшло за гори. Видно тільки його промені, які теж з кожним днем пригасають.

— Не бери, Брониславе Юліановичу, так трагічно.

— Колись хотів дочекатись Марисених дітей, тепер нема про що думати. Вона була з дитинства винятковою дитиною. І хто міг би про те подумати?

Доктор перейшов на іншу тему. На бульварі показалися підростаючі панни — Тасенька і дочка пана Константина, батько якої вмер. Пан Ржевський витягнув з кишени гроши і дав Тасенці на морозиво. “Тільки їжте поволі, щоб не перестудили горло”. Зобра-чили доктора прав з палицею в руках. Він тепер займався “політи-кою” і, як колись Константин Юр’євич, став соціал-демократом. Нераз доктор сперечався з ним: “Ви, соціал-демократи, поможете

Росії надіти петлю на шию. Прийде революція, розруха. Знищите крайну. Не будете з цього мати нічого ні ви, ні ми. Використають це лише певні елементи".

— І твій капітал перейде до потребуючих, мій докторе!

— Дивись, бідний обізвався.

Бронислав Юліанович, коли почув про "певні елементи", то заувагу взяв на свій рахунок: не міг простити Марисі того, що вийшла заміж за жида-вихриста. "Що їх могло в'язати? Любоно́ка теж поспішилась. Була на першому році вищих курсів, коли вийшла заміж. Ну, то ще хоч зять-банкір, з тим ще можна змиритися, але Марисин?" Він встав, попрощаючись і сказав, що на вечері у Машеньки зустрінеться з усіма. Коли прийшов додому, трохи відпочив і почав шукати за тестаментом-заповітом. Довго перебирає папери. На підлогу випала газетна вирізка з трьома чоловіками. Уважно перечитав і ще раз подивився на вирізку, яка пожовкла від довгого лежання. "Так, то він. Тільки запустив вуса, щоб прикрити широкі безформені вуста. Читав, що його тільки цікавило... Господин Ніколай Мікитович Неєлов зі спільніками... Хитрий був малоросець. За добре гроши продав жінку та ще й юхтові чоботи зажадав. Змінив називисько, але вуста свої міг прикрити тільки вусами. Мав на карку добру голову і купецький хист. То йому треба призвати". Спочатку хотів ту вирізку показати Машеньці, але змінив свою думку. Вона була у відмінному стані з Тасенькою, не хотів пригадувати немилі речі. Думки знову повернулися до Марисі. Бачив у ній горду, амбітну молоду дівчину. Розумів її. Знав, як вона переживала своє незаконне народження. "Я, дурень, думав, що гроши все закриють. Ще гірше пішло з її працею "Еволюція духового життя жінки на початку двадцятого сторіччя" — книжка не перейшла цензури. Цензорові шепнули на вухо: "Отець — поляк, мати — малоросійка, авторка — нешлюбна". Марися пережила це як другий удар долі. Скаржучись, писала: "Тату, я без вини винувата".

Потім почав думати про себе. Пригадалось йому, коли був малим хлопчиком. Рідко бачив своїх батьків, які мало присвячували часу своїм двом дітям. Виховували його гувернатки. Вчили спершу, як треба вітати батьків. Бачив себе в шовкових голубеньких штанятах, в шовковій куртці з широким кружевним комірцем, в довгих білих панчохах і в черевиках з великими бляхами спереду. Причісане біленьке волосся було довге, до шиї. Коли двері відчинялися, де сиділи батьки, то він мусів привітати їх двома мовами — французькою і польською. На середині великого сальону стояли два крісла, де сиділи батьки. Решта меблів для нього була доступна, лише на кріслах батьків він не мав права сидіти. Коли підходив, ліву ручку тримав на боці, а праву на серці.

Потім підгинав праве колінце і правою ручкою широко махав. Батьки усміхались, виставляли руки для поцілунку. Давали нецікаві запитання. Рідко коли його мати брала його на руки. Широкі шовкові спідниці підтримувалися заливними обручами, що їх носила вища польська шляхта. Білі перуки і багато французьких коронок — тим підтримували загорянчу моду.

Сестра вже інакше притримувалась мод: в забуття відійшли перуки і спідниці з заливними обручами. Чому вона не вийшла заміж? Пригадав — нещаслива любов. Вже давно це було. Живу задовго, — подумав. “Чи я добре прожив життя? Не знаю. В родині цілий каламбур. Моя чиста з поколінь шляхетська кров, латинське віровизнання — і так нерозумно все змішалось з хохлами, схизматиками, а тепер, не дай, Боже, ще й жиди-вихристи прийдуть. В молодості людині не дается розум — живеться почуттям. На старість приходить розум. Та вже нема коли його вживати”.

Перейшов по кімнаті, забрав із собою потрібні папери і поїхав до Машеньки на вечерю. В ідалльні приятелі чекали на господаря. Сидів разом із дружиною. Жартували, сміялись, робили пляни на майбутнє. Після вечері попросив доктора прав, Мішеньку Блохіна і доктора до окремої кімнати.

— Прошу в заповіті дописати мою дружину Марію Павлівну як опікунку наших дітей, — звернувся він до доктора прав.

— Чому така наглість?

— У моєму віці всяк буває. А ви, дорогі, ось тут підпишіться як свідки.

Пішов до Надіїки і Тасенівки, як завжди, понакривав їх ковдрами. “Вже й на них приходить черга вилітати з гнізда”. Попрощається з присутніми, сказавши кожному з них добре слово. Накінець підійшов до дружини.

— Машенька, я вас так любив, — шепнув на вухо.

Вона подивилась на нього і, як тоді в його спальні, ніжно поцілуvala в чоло.

— Вже пізно. Може, залишитесь тут?

— Ні, пора їхати додому. Час прийшов на відпочинок.

Коли приїхав додому, Ігнатій поміг роздягнутися. Сестра вже спала в своїй спальні. Не хотів будити. Відчував гостріший біль в грудях. Попросив у Ігнатія таблеток від лікаря, записавши їх відварам трав на сон.

Коли Ігнатій прийшов до спальні будити пана до снідання, то ясний пан вже був холодний...

Після дощової осені і короткої зими прийшла чудова весна Кавказу. Марія Павлівна і Григорій Олексійович сиділи в

городі, повному квіт, співу птахів і дзижчання бджіл. Природа була в розквіті своєї краси. Закохано дивились одне на одного, тримаючись за руки. Вже поза ними був величавий похорон, плач дітей, сум приятелів. По всьому прийшла весна. Іхня весна. Хоч волосся побіліло і плечі опустились, та в їхніх серцях була весна.

— Для мене ти будеш вічною весниою, моя люба Marie! Тепер наші пляни здійсняться. Поїдемо в далеку дорогу за границю.

Сиділи так довго, без слів. Вже сонце сідало за гори, останні блиски променів погасли. Рожеві гори поволі змінювалися на сиві. Теплий вечір з паощами матіолів все нижче спускався на землю, затоплюючи темрявою двох людей, пов'язаних між собою великою, вічно палаючою любов'ю...

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ

Як тяжко бути дитиною і нести життєвий тягар дорослої людини!

В оточенні моєї родини мене трактували як дорослу. При мені відкривались родинні тайни минувшини і теперішнього. Мене вчили ділти людей на своїх і чужих, нікому не вірити, бути обережною, непомітною, не виносити нічого з дому. Не нарікати в школі на зимні кляси і хліб, який лип до піднебіння. Треба мовчати, щоб пережити тяжкий час. Голота не утримається, і люди такі, як ми, будуть знову нагорі.

По трьох роках, коли я знову повернулась до своєї бабці від своїх батьків, я застала великі зміни. Параліч відняв бабці мову і паралізував праву частину тіла. Поволі вона приходила до себе. Її старший син, якого я добре пам'ятала, втік на Волгу з родиною і там переховувався. Випадок хотів, щоб його на вулиці пізнав слідчий, який його допитував у ЧeKa в перші роки революції. Назвав його по правдивому називиську. Мамин брат оглянувся і в цю хвилю зрозумів, що зробив трагічну помилку. Почав утікати, вчепився за проїжджуючий трамвай, стратив рівновагу і потрапив під колеса. За кілька днів помер у великих муках. Коли бабця почула через місяць про смерть сина, дістала мозковий удар. Діти, з якими я бавилася, від'їхали з родичами або порозбігалися хто куди міг. Всі то були козацькі діти. До школи ходила я далеко, і мене вже не тішили мої любі гори і квіти, що їх я так любила. Почувала себе осамітненою і непевною. У клясах було мало козачат, а більше напливало росіян із центральних земель. Ідучи до школи, я часто питала себе, що буде зі мною? Хведорівна, колишня бабціна покойка, вже не пильнувала нас, як колись. Її чоловік умер, і вона працювала в школі на місці покійного. Чистила кляси, палила в допотопних печах, які немилосердно курили. Ми всі, діти й учителі, пахли димом. Зате Хведорівна під фартухом приносила поліно, рубала його на маленькі кавалки і палила у нас. Варила чай із зілля і казала, що то на нерви.

Мене вже не силували їсти. Позбулася я і дитячих вередливостей. Їли те, що можна було дістати по склепах і на базарі. Після школи діти не бавились, а з плетеними торбами в руках, що називалися авоськами (авось щось дістанемо), розбігалися по чергах

біля склепів. На другий день із захопленням оповідали про кавалок мила або керосин, що дістали в довгих чергах. До міста напливали люди із заходу. Було велике безробіття. Новоприбулі спали по парках, під парканами. То був 1932 рік.

Касетка, де бабця тримала залишки дорогоцінностей, була майже порожня. Навколо в кімнаті було все старе, як моя бабця. Здавалось, що меблі з бабцею вросли в підлогу. Старі, довірені люди з наших або повмирали на Сибірі, або були такі старі, що не були спроможні думати реально, а жили в мріях, що хтось щось зробить, якось те все оберенеться на добре. Усе гірше і небезпечніше було контактуватися з моїми батьками, яких я бачила в міжчасі два рази і то дуже коротко. Залишився з довірених і наших тільки дядько Бронек. Він нам помагав матеріально і мав опікуватися мною, якщо б бабця померла або була розпізнана.

Приходив дядько Бронек несподівано, звичайно, коли було вже темно. Його уніформа начальника міліції насторожувала людей. На вулиці я його “не знала”. Приносив із собою недопечений хліб або кавалок ковбаси. Вчив мене читати по-польськи заборонені владою книжки. Кликав мене “Зохна”, чого я не терпіла: Зохна в романі була пишна панна, а я була підросток з довгими руками і ногами, найвища дівчина в класі.

Приятелювали мої батьки з дядьком Бронеком ще до революції. Морський офіцер царських часів свою білу уніформу зі золотими погонами примусив себе змінити на уніформу міліціонера. Багатьом нашим людям урятував життя, і кожний свій день рахував за подарований Богом. Я знала історію дядя Бронека в деталях.

Православний поляк, що його землі були розташовані у східній Білорусі, був багатим чоловіком. Свій дім провадив на широку скалю. Міська еліта, духовенство, приятелі з війська наповнювали його гостинний дім. Мав сина-одинака веселої вдачі. Якось за вуха перетянули його через гімназію, з якої він виніс небагато. Любив забави, карти і панянок. Вдома панувала російська мова. Польські говорили мало. Сусіди-поляки перед багатим, впливовим православним в його домі говорили теж по-російськи. Рятуючи себе після Варшавського повстання, діди його перенесли свої метрики до православної церкви. Були вірні цареві, служили в його військах і дослужувались до високих чинів. Були обдаровані землями, які відбиралися від нелояльних поляків або білорусів. У сальоні пана Мостовіцького висів великий портрет царя і його родини. У правому кутку — ікона Божої Матері роботи польського іконописця, посвячена православним протоєреям. Тяжкі меблі, обтягнуті оксамитом, дорогі картини польських і російських мальярів прикрашували оббить шовковою матерією стіни. Рояль і тяжкі драперії надавали вигляду багатства і теплоти великій кімнаті. Перський килим, що лежав

посередині, настроював гостей бути як у себе вдома. Взимку ка-хельну піч палили день і ніч, не жалючи дров. Господар і господині були гостинні, привітні люди. З великими животами, з обвислими від жиру підборіддями. Люди, які любили добре і смачно з'їсти і випити. Дивлячись на них, думалось, що то люди, які живуть тільки для забав і обжерства. Їхній день починається зі снідання, яке тривало майже до полуночі. О годині першій був полуценок, що тягнувся до третьої години. Вечеряли о восьмій. Їхні дні прийому були вівторок і субота. Юрбі гостей сідали за переповнений стравами стіл. Гости з Петербургу і Москви гостювали місяцями. Вище і дрібне духовенство, старі друзі з війська — все було переміщене. Всі добре їли, сміялися, жартували. Господар знат, як гостям догодити. Ворогів не мав. Мав добре плечі коло царя, під яким були польські і білоруські землі. Синка Вячеслава виховав у достатках. Без амбіцій, лінівий і розпещений, цареві-батющі не служив. Записався на вищі студії і “студіював” так довго, аж йому стало скучно. Так само і зі студій нічого путнього не виніс. Вдома провадив сальонове життя і був популярним кавалером.

Панство Мостовіцькі любили мати в себе багато слуг. Кухарі, покоївки, конюхи, огородник і жінка, яка шість днів на тиждень тільки прала і прасувала панську білизну. Жила ця жінка в коморці над стайнами при кінці посолості і мала доньку Баську, яку виховувала без чоловіка. Мати Баськи хотіла, щоб її одиночка мала інше життя. Тому одного разу, побачивши старшу пані в саду, кинулась до її ніг і просила її взяти Баську за покоївку. “Дівча, хоча молоденьке, зате звінне, здорове і услужливе”, — прихвалювала мати.

Перед тим, як Баську приняли до покоїв, дозволили їй викупатися в панській лазні, одягнули на неї уніформу покоївки і вчили, як догоджати панам. За рік Баська від'илась на панських харчах. Білява, з рожевим повним тілом жваво ходила по покоях, виставляючи великі груди. Старші пани любили ущіпнути її пружні литки. Вячек теж заглядав за нею. Подобалась йому її невинна молодість, її весела вдача. Якось, коли прибирала в його покої, нагнулася над ліжком, оголивши пружні ноги. Вячек прикрив двері, боячись, що Баська наробить крику, і обняв її ззаду. Вона обернулася до нього і п'явкою прилипла до його губ і м'яких вусів...

Через якийсь час під фартушком Баськи почав випиратись твердий животик, а до старшої пані донесли, що Баська від молодого паніча носить байстрюка. Баську відіслали до матері прати і прасувати білизну, а Вячеслава повезли женити до Krakова на далекій кузинці. Приїхав він по кількох місяцях з жінкою-католичкою. Мови російської вона не знала, і ціле оточення для неї було нецікаве і вороже. До року народила йому сина на ім'я Бронеслав-Зігмунд Мостовіцький.

Хлопець ріс під крилом своєї матері. Бабці і діда не пам'ятали: повмирали вони, коли він ще був у пелюшках. Молода пані в домі нічого нового не завела. Чоловік був головою дому і провадив його так, як його батьки. Тільки характером був трохи інший. У великій їdalyni під висячою лямпою стояв довгий стіл. На одному кінці сидів господар, а з його правої сторони сидів православний син, а з лівої сторони сидів монах або священик. На другому кінці стола сиділа його жінка Ванда й її католицький ісповідник та далекий кузин. Господар весело жартував і голосно сміявся зі своїми гостями. З його повного лиця било здоров'я, певність і любов до їдження. Набираючи собі подвійні порці і при тому так смачно їв, що в гостей підносився апетит.

Молода пані сиділа тихо. В розмові участі не брала, по-російськи вчитися не хотіла, час від часу перешептувалась зі своїм ісповідником. Іли вони помірковано, пили мало. У цьому домі, який мав бути її родинним гніздом, почувала себе чужою, незрозумілою.

Була велика злива. На вулиці потоками текла вода. Малий Бронек любив робити човни з паперу і пускати їх по воді. В його дитячій кімнаті всюди валялися великі і малі кораблики. Годинами сидів і бавився сам, розставляючи в ряди колони човнів. Сьогодні після дощу надворі всюди стояло багато води. Хлопчик не доїв свого солодкого, цмокнув батька в руку і вискочив з їdalyni, переволненої гостями. На вулицю не побіг, а до ставка, що знаходився в саду. Там побачив трохи старшого від себе хлопчика, убраного так, як убирали дітей бідні люди.

- Ти звідки? — спитав Бронек.
- Я Бронько, живу над стайнами.
- Я маю човни і кораблики, — хвалився Бронек.
- Брешеш, покажи!

Бронек не зінав, що означає “брешеш”, але миттю побіг до своєї дитячої кімнати.

Молода пані по обіді вийшла зі своїм кузином і ісповідником на прохід до саду. По дощеві повітря було чисте і свіже. Помірковано випите вино приємно діяло на неї. Зобачила дитину коло ставка і підійшла до неї — “Бронек!” Дитина повернула голову. Пані Ванда перелякано дивилась на свого сина, на його широкі брудні штанята і довгу сорочину.

— Броньку, ось мої човники! — кричав, засапавши Бронек.

Один біля одного стояли два малі, як близнюки, хлопчики. Один був трошки вищий і ширший у плечах, а другий був вужчий і делікатніший. Голови їхні наблизилися одна до одної, і тільки по вбранню можна було їх розпізнати, хто є Бронько, а хто Бронеслав-Зігмунд. Коли пані Ванда прийшла до себе, суворо запитала

другого хлопця: "Ти чий?" — "Я Бронько, мамин син", — відповів він задиркувато.

У спальні пані Ванди стара служниця все розповіла їй про Баську й її байстрюка від пана — її чоловіка. Увечері при закритих дверях розігралася трагедія поміж чоловіком і жінкою. З того часу пані Ванда закривала на ніч свою спальню на ключ. Вона не могла прощати — тільки мститись. Рідко коли відізвалася до чоловіка. Велика ненависть зродилася у неї. Синові заборонила наблизитися до будов, де жили слуги. Бронько дістав в шкіру за те, що пішов бавитися, де жили пани.

Прийшов час, коли хлопчики почали ходити в школу. Бронек учився в приватній школі і був взірцевим учнем. Бронько скінчив чотири класи сільської школи, дальше вчитися не хотів. Коли злі язики сказали йому, хто є його батько, він почав підглядати за тим, що робиться у панів. Був лінівий до роботи, але хотів жити так, як молодий панич Бронеслав-Зігмунд. Темними вечорами залязив на велике дерево, що росло зі сторони їdalyni, і годинами дивився до середини будинку. Там бачив молодого панича в уніформі гімназиста, його товаришів, його матір, яку ненавидів. Тоді, сидячи невигідно на сукуватім дереві, присягався всім їм відомстити: "Будуть пам'ятати гультяя Броньку-байстрюка".

Після закінчення гімназії молодий панич радо збирався в дорогу. Життя його родичів не робило його дитячі роки щасливими. Кожний із них хотів мати сина на своїй стороні. Щоби допекти мужеві, Ванда в його присутності оповідала синові про хоробрих польських рицарів, про могутність польського королівства і про зрадників, які змінили свою католицьку релігію. Батько його теж не залишався в боргу. Відіслав до Krakova кузина й ісповідника. Одного разу, при великій кількості гостей, напідпитку звернувся урочисто до них: "Дорогі мої гості, хочу поділитися з вами великою новиною: пані Ванда на другу неділю почне ходити до нашої православної церкви. Тільки не знає, як їй там хреститися". Веселий сміх рознісся по їdalyni. Бліда, зі стуленими вустами господиня дому встала з-за стола.

— Стах, — звернувся він до слуги, — від сьогодні пані Ванда буде сидати, полуднувати і вечеряти у себе в покоях.

На свою сторону сина ані батько, ані мати не навернули. Він зінав, що по національності він поляк, в його жилах тече кров шляхтича. По релігії він є православний. Спакувавшись, Бронеслав-Зігмунд Mostovіцький від'їхав учитися до Морської Військової школи Його Величества. Гультяй-байстрюк Бронько Костка отирається в стайні з конюхами або в жидівській корчмі.

Коли молодий панич приїжджає з колегами на вакації в уніформі студента морської школи, в сальоні розносилися веселі

співи і сміх. Музика грала вальси, польки, краков'яки. Панянки обмахували себе віялами, а молоді паничі, горді самі собою, частували друг друга сигарами. Всі були щасливі, і ніхто не знов, що на дереві сидить Бронько і душиться від заздрості, проклинаючи своє байстрюкство.

По закінченню школи Бронеслав приїхав в білій уніформі морського старшини. Його золоті погони блищали при світлі ліампи. Бронько, як завжди, сидів на дереві. Коли побачив Бронеслава в уніформі, що так гарно лежала на ньому і підкреслювала молоду людину, що знає свою вартість, він почав голосно плакати. "Чому, чому не я в цій уніформі?" Виплакавшись, обтер слізози брудним рукавом. Підняв догори руки та присягнув на всіх чортів, що буде мати на собі уніформу свого брата по батькові. "Хоча кличути мене Бронькою-гультяєм, а тебе паничем Бронеславом, та морди наші як одна морда". Тут він собі пригадав, як, бувши підростком, перебравшись у чисту сорочку і штани, ходив до склепаря Лейбі і набирає досхочу солодощів і, наслідуючи свого брата по батькові, говорив: "Запишіть на батька". "Правда, пізніше діставав в шкіру, аж кров ішла. То було давно, дуже давно. Шкіра моя загойлась, а присяга бути в його уніформі залишилася поміж мною і чортами".

Останній раз Бронько бачив свого двійника, як той приїхав зі своєю молодою дружиною. Незадовго вибухла Перша світова війна. За царя і вітчизну воював православний поляк Бронеслав-Зігмунд Мостовіцький. За царя і вітчизну воював і католик Бронько Костка. Перший був готовий віддати своє молоде життя на полі бою. Другий не мав кого і за що захищати, і коли війна була майже програна, здезертував і прилучився до груп, які називали себе червоними. Якогось свого політичного переконання він не мав, але почув, що червоні обіцяли бити панів і на їхніх місцях жити по-панськи. Пригадав собі багатий панський дім і дитячі кривди байстрюкові. Тепер він себе уявляв паном великої посіlosti і служби, яка буде йому догоджати. Буде він собі походжати по сальоні, як походжав молодий панич. Підсвідомо шукав за ним. Знав, на якому пароплаві був старшиною і сподівався, що війна зведе їх докупи.

Бронько Костка скоро вибився в партизанах. Був ватажком невеликого відділу. Ненавидів панів. Був жорстоким до всіх, хто тільки стояв соціально вище від нього. Згори дістав наказ добивати білих, які не встигли відступити на захід, тиснувшись на берегах Чорного моря. Від розвідки довідався, що на одній дачі засіли білі офіцери і чекають на човен, щоби переправитися до Туреччини. Якась темна сила тягнула його до тієї дачі. Зі своїм відділом окружив її. Спершу хотів знати, хто там залишився, при тому показати хоробрість перед своїми партизанами. Тому

залишив їх під покриттям ночі, а сам з рушницею ускочив у середину дачі: при слабому свіtlі при столі сидів згорблений і постарілій морський офіцер Його Величества Ніколая Другого Бронеслав-Зігмунд Мостовіцькій. Тяжкі думи насунулись на його чоло. Біля нього стояла недопита пляшка коньяку і повна попільничка недокурків. Бачив своє безвихідне становище і думки, як перед смертю, крок за кроком ішов по дорозі свого життя.

Командир Бронько Костка ще в дверях пізнав у згорблений фігури молодого панича.

— Допанувався, довоювався? — зі злобним тріумфом заговорив до свого брата по батькові.

— Бронеслав обернувся і побачив “себе” в брудному кожушку з червоною паскою на руці, в шапці з червоною зіркою і рушницею у руці.

— Знімай уніформу! — крикнув Бронько, і сам почав роздягатися. — Знімай газі! Що, бридишся моого шмаття? Чи не з одної матні вийшов я і ти? Рухайся! — наказував Бронько.

Уніформа для Бронька була затісна. Брудні ноги ледве всунув у чоботи. Руками обмащав себе. То проводив по золотих погонах, то рахував блискучі гудзики, які з трудом запніяв на грудях. Мрія його життя була — бути молодим паничем, а не байстрюком-Бронькою. Ця мрія тепер здійснилася. Довго він на це чекав. У цій хвилі він був на вершку свого щастя. Так, як колись молодий панич, так і він тепер чванливо сів на крісло і високо заложив ногу за ногу. Двійники оглядали один одного.

— Сідай на підлогу! Нехай тобі буде так вигідно, як мені було на тому дереві, що росло на бічній стороні від сальону й ідаліні. Годинами сидів я там, дивлячись на вас усіх. Сидів там дитиною, сидів підростком і дорослім. Усі панські гріхи знаю. Бачив, як ти за рубель Каську до лісу водив. Наш ойчулік до останнього ходив до комори, що була над стайнями.

До цього часу Бронеслав механічно роздягався й одягався. Був як би в забутті. Нагло до його замряченої свідомості долетіли останні слова, що його проторезили.

— Мовчи, байстрюче!

На це Бронько різко встав і піdnіс з підлоги рушницю. Несподівано двері відкрилися, і брудні та зарослі люди вбігли до кімнати й побачили свого “командира” на піdlозі, а людину в царській уніформі морського старшини побачили оберненим до них спиною. Без надуми дали по ньому чергу з рушниці — Бронько впав мертвим на лице.

— Товаріщ командір, утікаймо! Біла сволоч нас окружав...

Так сповнилась присяга, дана чортам Бронькою Косткою: він був в уніформі свого брата по батькові Бронеслава-Зігмунда

Мостовіцького.

Виходу не було: під чужим назвиськом Броньки Костки Бронеслав-Зігмунд пройшов через революцію і, як заслуженого командира, після революції призначили на довірну роботу начальника міліції.

Багатьом своїм людям допоміг дядько Бронек. Умів хитро служити більшевикам. Вгору не ліз. Жив далеко від своїх земель. Був поблажливим до злодіїв, які обкрадали советське майно. Розумів становище людей: “не украдьош — не прожівош”. Так нерозшифрованим тримався дванадцять літ. То був хамелеон, як ми його називали: у бабці він був джентельменом Бронеславом-Зігмундом Мостовіцьким, морським старшиною Його Величества Ніколая Другого, а в міліції він був грубим, неотесаним Бронькою Косткою, який з кримінальними типами говорив їхньою мовою.

На мене більше і більше припадали домашні обов'язки. Хведорівна вже не говорила: “Правдива панянка мусить мати личко біленьке, ручці чистенькі, а нозі маленькі”. По подвір'ю гасала босяком. Носила воду, що була на вулиці, і один кран був на двадцять мешканців. Годинами на сонці пражилася, стоячи у чергах за харчами. Продавала старі речі на базарі, що називався “товкучкою”. Частенько і несподівано заскакував до нас дядько Бронек. То скаже, де і що будуть “давати” у порожніх крамницях, то попереджував не виходити на товкучку, бо буде облава. Якось я набирала у відро воду, де стояли дві жінки, які, побачивши Хведорівну, яка вийшла з подвір'я, щоб мені помогти нести тяжке відро, подивились злобно на неї: “Шлюха вийшла, у себе міліціонера приймає”. Я зразу ж сказала дядькові Бронеку про це. Знала, що то є небезпека для нього і для нас. Він змінив тактику: харчі передавав тоді, коли я поверталася зі школи, і то так, щоб ніхто не бачив.

Одного темного вечора прийшов дядько Бронек знову. Як звичайно, поцілував бабцю в руку і сів тоді, коли бабця сіла. Ми довго і багато говорили. Я читала вголос по-польськи книжки, з таким акцентом вимовляла слова, що він сміявся до сліз. Нараз він запитав:

- Зохна, хочеш зобачити маму?
- А тата? — спітала я.
- Покищо маму.

У цю саму ніч я зобачила маму дуже хвору — мала уразку в шлунку, нічого не могла істи і кривавила без перестанку. До шпиталю йти не могла — приїхала, як звичайно, на чужий пашпорт. Тітка Вікторія, дружина дядя Бронека, була лікаркою і працювала в міському шпиталі у відділі сухотників. Дві товаришкі

годинами згадували минуле: купелі на пляжах курортів Чорного моря, їзду на конях, гучні забави і свою молодість. З уцілілих пожовкливих знімок дивились на мене дві молоді шиковано вбрані пані, а за ними стояли мій тато і дядько Бронек. Тітка Вікторія лікувала маму сама. Приносила їй лікарства, які були доступні вищій владі, слойочки з ідженням і білі сухарі. За тиждень мама перестала кривавити. Як лікарка, тітка Вікторія нарікала на страшну профілактику, на нестачу ліків, бантажів, йодини і дезінфективних плинів. Від неї пахло формаліною. Сухотників в останній стадії тримали зі звичайними хворими, що лежали по коридорах на підлогах. Люди в гарячці втікали зі шпиталя. Аспірина була люксусом, і її відавали лікарям під розписку.

По чотирьох місяцях мама вже могла все їсти. Ми з бабцею були щасливі. Сердечність, родинність в'язали нас. Приїхали на коротко моя тітка і мої двоє кузинів відвідати нас. Тітка була молодша від моєї мами. Чоловіка мала на десять років старшого від неї, колишнього старшину Донського Козачого війська. Любив свою Козакію понад усе. На голові мав великий знак від шаблі, що дістав у бою з червоними. Як міг, прикривав його волоссям. Мав пашпорт від дяді Бронека...

Дядько Бронек і тітка Вікторія прийшли до нас. Довго говорили. Він учив нас, як треба ховатися, які методи вживає міліція і Г.П.У. Знав усіх сексотів, які добровільно або під загрозою працювали для тих двох установ. Дві товаришки ніжно прощалися, ніби відчували, що це буде остання для них зустріч. Тієї ночі мама від'їхала до тата, залишаючи нас і своїх друзів, що самі жили в небезпеці. То був початок тисяча дев'ятсот тридцять третього року. Люди, вмираючи з голоду, лежали під парканами. Хто міг утекти з України, шукав порятунку на Кавказі. Школи були майже порожні. Ми, діти, закутували ноги в газети, тільки вважали, щоб на них не було знімків вождів, і так сиділи в зимніх клясах.

Незадовго дядько Бронек приніс добру вістку: я можу їхати до батьків, але хто мене завезе? Хведорівна не могла відриватися від праці. Рішили, що бабця поїде зі мною. Дядько Бронек приніс для нас білети, буханець хліба на дорогу і малий алюміневий чайник на гарячу воду.

Докладно пригадую свою першу подорож до батьків з Хведорівною. Тоді бабця пекла нам три дні на дорогу. По дорозі люди на станціях висідали з вагонів і купували харчі у місцевих продавців. Тепер рідко коли потяг зупинявся на станціях. Перони були завалені обдертими, голодними людьми. Умираючи, лежали діти і старики. Бабця не виходила з вагону, тому я вискачувала з чайником набирати гарячої води. Треба було вважати на потяг, який міг відійти без попередження людей, яких відганяли від ваго-

нів. Бідні, голодні простягали худі руки і просила во ім'я Бога...

На четвертий день ми під'їхали до великої освітленої станції. Бабця в подарунок везла чверть хлібіни, який ховала на грудях, щоб ніхто не вкрав. На великий дощі, що висіла високо, я прочитала: СТАНЦІЯ ОРЕЛ. То було недалеко від Москви. Люди тут були не такі обдерти і не валялися по пероні. Нас зустрів тато. На плечах він мав якийсь міх. Був худий і зарослий, з волоссям білішим від молока. Низько насунутий на очі старий кашект закривав його пів лица. По дорозі оповідав, що працює вантажником-поденщиком. Коли я його запитала, що то є, тато пояснив: о шостій рано приходять стари і молоді чоловіки, стають у чергу, а доглядач вибирає собі з черги до вподоби, посилає вивантажувати товар з вагонів. Назвиська не питаютъ. Тільки дають нумери. Увечері виплачують гроші по нумерах. Щасливі ті, що працюють чотирі дні на тиждень. Часом, як добрий доглядач, то дасть гнилих яблук або бараболі, залежно від того, що вивантажують. Істи суворо заборонено. Вкрасти теж не можна.

Я з цікавістю оглядала велике промислове місто. Недалеко від станції мама знайшла кімнатку з одним ліжком, столом і двома поламаними кріслами. Після відпочинку і супу, який мама зварила з ярини, що її тато приніс, бабця попросила маму запалити примус і закрити щільно вікна: господиня могла підслухувати і підглядати під дверима. За порадою дядя Бронека, родичі ховалися по великих містах. Там люди не знали один одного. По вулицях можна скоріше сковатися у натовпі, якби хтось пізнав.

Бабця довго відпорювала зі станика зашитий лист. Тато читав його вголос. Дядько Бронек писав, що тітка Вікторія заразилась від хворих, має сухоти. За місяць її їхню семирічну доньку візвезе до своїх тестів. Звідтам вийде на Урал на нову працю. Його заступник підставляє йому ногу. Хоче мати його кімнату на головній вулиці. Нема виходу — треба "змитися" подоброму. Внизу дрібненько по-польськи було написано, що тата шукають по всьому Советському Союзі. Вищим трибуналом заочно був засуджений до розстрілу по статті 58, пункт 6 — за шпигунство і зраду влади. Тато народився на землях України, які були висунені на Захід і які по війні відійшли до Польщі. Пункт I — контрреволюційні вчинки. Були ще перечислені пункти, які давали право розстріляти тата на місці при спротиві або втечі. Ми сиділи пригноблені. Я не відчувала радості зустрічі з батьками. "То ще не все", — тихо сказала бабця. Подала посвідку. Передбачливий дядько Бронек надіявся, що це врятує маму від тюрми, а мене від дому безпритульних. Посвідку ми тримали на сонці, щоб вона виглядала пожовклою і старою.

— Александре, як то станеться до моєї смерти, то я буду

тебе мати на сумлінню, — зі слізами на очах говорила бабця. — То я відмовляла вас відступати до Польщі. Хто знав, що голота утримається так довго.

— Минулого не повернеш.

Татова голова схилилася на груди:

— Вірний мій товаришу, ти для мене як рідний брат. Довго ще будеш на волі? — ніби сам до себе говорив тато.

Рішили, що в Орлі будемо жити кілька місяців. Мама мала добру роботу у фабриці, де з порцеляни виробляли начиння. На чайниках і тарілях розмальовувала квіти. Заробляла добре. Ми з бабцею щодня вистоювали в чергах. Діставали мило, голки або що попадеться. Життя тут було багато легше, як у нас. Навіть у ресторанах можна було дістати супу з капусти і пшоняну кашу.

Через місяць бабця від'їхала. Ми турбувалися, чи вона доїхала і чи все довезла. По довгому часі від Хведорівні дістали лист без зворотньої адреси. Писала, що старша пані повернулася з курорту з гостиннями.

Сезонова робота вантажників вже скінчилася. Довго жити на одному місці було небезпечно. Ми виїхали до меншого міста — Ліпецька. Тато не працював, а мама влаштувалася у художній майстерні, де підготовляла полотна на великі портрети вождів. Платили мало, але й за це треба було триматися. Портрети вождів відходили так, як хліб по склепах. Всюди їх було повно: по міських установах, по школах, клубах, шпиталях, по порожніх скlepах, приватних помешканнях і переповнених голодними людьми станціях.

Наука в школах почалася, і мені треба було добре вважати на свою м'яку вимову з півдня. В центральній частині Союзу місцеве населення говорило неграмотною російською мовою. Замість “што?”, говорили “чаво?”. Замість “мама”, “папа”, говорили “маманька”, “папанька”. Замість “чай”, казали “чайкью” і тому подібне. Все називали своїми нецензурними словами. Всіх їх я прозвала “чавокалами”. Коли я приходила зі школи, стукала в двері і кричала: “Маманька да папанька, відкривай двері, дівка в дом прыот”. Тато впускав мене до кімнати, і ми сміялися до сліз. У школі нас водили на подвір'я, і холовічок з маленькими очима і великим носом оповідав про хлопчика, який замельдував свого батька владі за те, що той сковав зерно під підлогу. Чоловічок заохочував нас робити це саме.

— Хлопчика післали до піонерського табору, а ворога батька на Сибір, — говорив він. — Реб'ята, піднесіть руки догори, хто бачив вдома щось недобре?

Ми всі стояли з опущеними головами. Одна дитяча рука

несміло піднялася вгору.

— Ну, давай, давай, що підглянув?

— Я бачив, яка папанька лупцював маманьку.

— Та це не важне. Чи він щось крав зі склепу чи з поля? — налягав малий чоловічок.

— Ні, він лупцював, бо жерти хотів, а маманька в черзі хліба не дісталася...

Тяжко мені було в школі, але вдома було невесело. Тато захворів на манію переслідування, до того ж почав пити. Вже не оповідав про своє дитинство, про школу і студентські роки. Коли був тверезий, підготовляв мене до життя без нього. Не був певний, чи мама уціліє, тому повчав мене, якими дорогами дістатися до бабці, до кого звернутися, як прийде нагла потреба. Коли прийде час, чоловіка вибирати тільки зі своїх. А головне — вчитися і при першій малій нагоді втікати з “раю”.

Я знала, що дядько Бронек ніколи не розлучався з отрутою-цянком. Знала, що бабця привезла “подарунок” і для тата. Знала, що чекає тата, якби нас викрили. Жили ми з дня на день, без жадної перспективи на будучність. Одного разу вийшли ми увечері з дому. Тато оглядався, питав мене, чи ячу кроки, що йдуть за нами. Він не вірив. Ми сковалися під парканом і чекали, доки хтось пройшов мимо нас. Навколо було тихо. Морозна зимова ніч огорнула чарами землю. Дерева одягнулися в білі снігові прикраси. М'який сніг пухом падав на землю, ніби хотів її очистити від людського бруду. Гавкання пса з буди нарушив спокій пізнього вечора. Тато обернувся до мене, не випускаючи моєї руки. Ця дитяча рука додавала йому радості в його безрадісному житті.

— Дитино, навіть пес має свою буду, а ми? І за що?

Маленький склепок був відкритий, по кишенях тато шукав за дрібними грішими.

— Соню, купи мені, прошу, мірзавчика (найменша пляшка водки), — вибачливо просив мене.

Я пішла до склепу, а він чекав на мене, ховаючись у темряві ночі. Коли я повернулася, тато зубами відкрив корок і, не оглядаючись більше по сторонах, спорожнив мірзавчика до дна.

— Ти мені обіцяв більше не пити, — з гіркістю в голосі говорила я.

— Сонючко, не гнівайся. П’ю, щоби забутися. Знаю, що мене чекає в інших руках. Маю ще багато тебе підготовляти до життя, а часу нема. Час мій порахований...

Надходив Новий Рік. Зима з тяжкими морозами і великими снігами робила всіх непомітними. Скулені люди бігли додому. У чергах топотіли ногами і цокали зубами. Ночами по парках ламали лавки, дерева і паркани для огрівання житла. У місті слабо

світилися електричні лампи. По домах світилося з конечності. Все тут для мене було чуже, грубе і дике. Ненавиділа школу, зиму, ціле довкілля. Бабця хотіла забрати мене з собою назад, але тато спротивився. Ніби відчував, що це буде наша остання зустріч...

У майстерні, де працювала мама, директор мав день народження. Робітники робили йому приняття. Мама відпекалась, покликаючись на мою хворобу. Чи вона мала настрій забавлятися?

На другий день, коли мама прийшла на роботу, побачила оточений міліцією будинок і три "чорні ворони" — закриті великі авта, якими возили арештованих. Боялася йти далі, але тому, що то був день виплати і під Новий Рік давали робітникам по півкілограма хліба на родину і двісті п'ятдесяти грамів мармелади, рідкої, як вода, то хліб переміг страх. Увійшла до середини, зібачивши переляканіх художників і художниць, що стояли мовччи з опущеними головами. Потихеньку оповіли мамі про гучну забаву. Пити було багато, а закусити не було чим. Понапивалась до беззяями. Один почав віддавати прямо на підлогу, де стояв портрет Сталіна, і заблював по-п'яному вождя. Хтось із присутніх дав знати владі. Вийшов чоловік в уніформі Г.П.У. зі списком у руках. Мама стояла перша коло дверей. Владно спітав її назвисько. Не знайшовши на списку, грізно просичав: "Вихаді!" Від бухгалтера дісталася місячну виплату і півкілограма хліба. Мармелади не було в що взяти. Тоді розломали хліб і до середини налили кохлю солодкої рідини.

На другий день мама до роботи не пішла. В газеті "Правда" була велика стаття про укритих ворогів народу, які підривали авторитет влади. Чуйне око органів безпеки на час відкрило їхні заміри. Майстерня була закрита.

Уставши рано, ми з мамою умовилися піти до міста шукати за харчами. Ситуація була дуже непевна. Ми рішили, що після Нового Року ми будемо втікати з Ліпецька. Знали, що маму покличуть на допити. Її виразка знову почала кривавитися. Кожного ранку, коли я відходила до школи, а мама до роботи, тато нас проводжав. Я перевіряла вікно, яке виходило на другу вулицю, боялася, щоб воно не замерзло. На випадок, коли будуть ламати двері, щоби тато вискочив через вікно. Тато завжди був одягнений і приготований на всяку небезпеку. Так було і сьогодні. Ми випили гарячу воду з хлібом, який мама дістала вчора. За ніч тато протверезився й одягнений, прислухаючись, стояв коло дверей і, як завжди, помагав мамі і мені одягатися. Подав мамі плащ, на моєму запнув усі гудзики і підняв ковнір догори. При відході ми завжди прощалися так, як би це був останній раз. Мама просила тата, щоби він зварив бараболю на вечерю, ще раз перевірив вікно, коло якого лежала торба з однією парою білизни, і не

виходив з дому. Вже був пізній ранок, а тато все ще нас затримував. Вже три рази нас цілував, повертаючись з порогу. Сів на крісло з таким скорбним лицем, якого я ніколи не забуду.

— Не відходьте, ще трошки побудьте зі мною. Якесь важке передчуття висить наді мною.

Ми переглянулися з мамою.

— Моя бідна Соніта, чи будеш пам'ятати все, що я тебе вчив? Ти ще дитина. Уважай на маму, — говорив він глухим голосом.

— Тату, не говори так. Ми як щось дістанемо, то зараз і прийдемо додому. Треба дістати хліба на дорогу.

— Моя дорога буде вже коротка.

Ще раз обняв нас.

— Александре, я принесу тобі мірзавчика, обов'язково, — сказала мама.

З тяжким серцем ми залишили кімнату. Сильний мороз з великим снігом не давав довго стояти у чергах. Кожний старався втиснутися до середини крамниці з надією дістати хліба або кавалок ковбаси.

Короткий зимовий день скоро кінчався. Надворі вже темніло, коли ми доходили до свого подвір'я. В руках, як скарби, несли трохи харчів. Сусідка з вікна давала нам якісь знаки, показуючи в нашу сторону. Ми нічого не розуміли. Несподівано ми побачили, що перед нашими дверима стояв “чорний ворон”. Я кинула торбу і почала бігти. Мама дігнала мене майже коло дверей нашої кімнати і затягнула мене під паркан. Я встигла зробити в шоферці чоловіка, до якого мала звертатися на випадок якщо щось станеться з моїми батьками. Він мав наші гроші і вартісні речі. Крикнути я не могла — мама зимними, як лід, руками стиснула мої вуста.

Вивели тата з кімнати напівроздягненого зі скрученими за спиною руками. За ним услід ішли три цивільних чоловіка, тримаючи револьвери напоготові. “Лізь, гад, до середини, тепер уже не втечеш. Виспіваєш нам усе і про всіх від початку і до кінця”.

Тато шукав нас очима. Коли побачив нас під парканом, зробив два кроки в нашу сторону. Тяжкий удар у спину звалив його. Сильні руки втягали його до авта. Він вирвався і хотів вискочити з середини на подвір'я. Двері напівзакрилися — і “чорний ворон” рушив. Ми почули глухий вистріл...

Мамини пальці безвладно розтиснулися.

— Соню, то кінець.

— Чи тато мав про собі ампулку?

— Йому вже не потрібно, — відповіла мама по добрій хвилі.

Перелякані люди вже позаходили до своїх кімнат, світла ніхто не світив, а ми все ще стояли під парканом. Ноги наші задубили від морозу. Нарешті, ми зайдли в кімнату. Мама сіла на крісло. Не плакала, тільки дивилася перед собою. Під вікном мелькнула тінь. Я подумала, що вони повернулися за нами. Сусідка, яка давала нам знаки, прийшла до нас. “На чаво чекаєте? Треба утікати!” Позбирала наше мізерне майно. Забрала банячок з трьома бараболями, що їх зварив тато нам на вечерю. Мама не рухалася і все дивилася перед собою. Я взяла її за плечі. “Уважай на маму, — почула я ніби голос тата. — А хто буде уважати на мене? Мені ж тільки дванадцять літ і чотири місяці. Бабця далеко. Дядя Бронека нема”. Пригадала собі чоловіка в шоферці: він був з наших, якому ми довіряли. “Юда! Юда!” Мені хотілося бігти до нього, плювати у зрадливе лице. Сусідка вийшла з нами. В її кімнаті було тепло і пахло зіллям. Істи ми не могли, тільки пили запарені трави.

Спали ми довго. Коли проснулись, то зобачили добре старе лице.

— Да вот харашо, снег большої упал, позаметал маї следи. Всю винесла ночью.

На столі стояла миска з пшоняною кашею і два кусники хліба. Наши торби, що ми покинули вчора, лежали на столі. Мама нічого не їла, і я її потішала, як могла. Знала, що тепер я повинна зайняти татове місце. З господинею я радилась, як би непомітно вибратися з міста. Увечері, коли світла по сусідах погасли, коло подвір’я стала підвода з коником, ребра якого торчали зі шкіри. Ми подякували добрій сусідці, залишили їй усе, що мали. Із собою взяли те, що можна було нести в руках. Лежали ми під соломою, а під нами була ковдра. Іхали ми довго. Наши зуби від холоду так стукотіли, що я тримала підбородок, щоб не вкусити язика. Мама якось ні на що не реагувала. До перестанку під’іхали о півночі. Клунки залишили на возі, а нашою ковдрою візник накрив коня.

Мале брудне приміщення було напівтемне. В куті стояла “буржуйка” — маленька залізна піч. На закуреній стіні висів портрет вождя. Було тепло і пахло махоркою. За малою залізною решіткою сидів молодий чоловік. Я підійшла до печі погрітися, але візник заборонив. Приніс снігу і почав розтирати мені руки і лице.

— Ето мой пареньок. Синашку, дай бабє і девке кіпятку. Вчера мужика єйого забралі. Как би тронулась.

Гаряча вода зігріла нас. Пареньок з кишені витягнув кавалок цукру, що був у махорці, здмухнув і, розгризши зубами, кинув нам в залізні горнятка. Візник зі своєї кишені витягнув хліб і

цибулю. Я хотіла їсти свій хліб, який ми дістали в черзі, але він не дав, кажучи: "Оставь на дорогу".

Білети були в моїй руці, коли я почула свисток і шепіння льокомотива. Ми вийшли на перон. Візник стягнув ковдру з коня і віддав мені. Дістав з кишени три рублі і всунув у мою руку: "З Новим Божим Роком вас вітаю!" Це було першого січня 1934 року. Він по-батьківськи обняв мене і маму. Я зрозуміла, що серед "чавокалів" є добре і шляхетні серця.

Переповнений потяг повіз нас на південь...

ОРЛИК

Він був нашим родинним героєм. Може, не так родинним, як героєм нашого другого діда. Я пам'ятаю його вже старого, з обвислою нижньою м'якою губою і тусклими змученими очима. Ми, діти, сміялися з нього і любили собі пожартувати. Він ходив по подвір'ю, як наш пес Бельчик. Як Бельчик, любив влітку тінь. Бувало, стоїть, низько опустивши голову і дрімаючи, час від часу відмахнеться хвостом від мух, а ми підійдемо тихенько і на знак зчинено несамовитий крик, а потім тікаємо куди попало. Орлик поведе вухами, подивиться по-людськи сумно, часом махне головою, а часом ще нижче опустить її і знову дрімає. Що він бачив у його конячому сні — невідомо. Може, снів про свої добри часи, про свого пана, а може ще гірше — про тяжкі часи революції.

З оповідань нашого діда ми знали цілу історію нашого героя. Люблили його і потайки носили йому цукор. Він ніжно дотикався своїми теплими губами наших дитячих долонь і голосно хрупав. За це ми просили його показати нам свої зуби, і він охоче підносив голову: тоді ми бачили великі жовті плискаті зуби, серед яких було багато порожніх місць. “Старий дідусь!” — кричали ми і сміялися ще голосніше.

Історія народження Орлика була небуденна: ні в стайні і не від живої кобили, а так, від напівмертвої. А було це так: вивели конюхи рисових панських коней на пасовисько, розложили вогонь, пекли бараболю; хто мав горілку, той вгощав товаришів. Настрій піднісся, а з ним і байдужість до всього, що діялося навколо них. Незадовго один за одним міцно заснули. Позривалися від протяжного виття, кінських ударів копитами і перестрашеної хропіння напівживої кобили — вовки перегризли її шию. Коли вони підбігли до кобили, вона билася в конвульсіях, а коло неї дрижало маленьке мокре лошатко.

— Хведір, хутко біжи до пана! — кричав старий конюх і зняв із себе свитку на накрив його.

Похмілля вилетіло з їх голів зі страху перед паном. Невзабарі на спіtnіому коні напіводягнений з'явився сам пан. Його грізна постawa і погляд не віщували нічого доброго. Раучко підійшов до своєї улюбленої кобили, яка ще дихала. Біля неї лежав сирітка-

жеребчик. Він ніжно підніс голову коника — вона була безсила і хилилася до землі. Богкі чорні очі дивилися з переляком і безпомічно. Велика біла зірка на чолі прикрашувала делікатну голову. Сходило сонце, небо зарожевіло, у повітрі була тиша, яка буває тільки тоді, коли відходить ніч і ось-ось наступить ранок. "Мій бідний сиротина, а який ти гарний! Чорний, як орел. Покажи, де ти маєш знаки? Бачу, бачу — на передніх ніжках, а вони то-ненькі, як у серни". Під'їхав віз, і пан взяв коника на руки, положив на сіно, прикрите чистим рядном. Усі поїхали додому. Доглядав свого сироту сам пан. Турбувався, коли бачив, як інші кобили відганяли чужака і не давали йому свого молока. Тоді сам пан годував його з пипки, аж поки жеребчик навчився пити сам. Був кріпкий, ріс скоро, і з малого чорного орленята став міцним орлом. Йому дали ім'я Орлик. По подвір'ю бігав за своїм паном, як пісенья. Клав свою голову на плече пана, махав хвостом, доторкався його щоки своїми губами і голосно іржав. За це пан гладив його по шиї, говорив до нього, як до людини, і брав його з собою, куди тільки міг. Їде пан верхи на коні, а Орлик за ним; їде в гості фаетоном, а Орлик біжить збоку і то не при конях, а збоку, при панові. Пан простягає йому цукор, хляпає по шиї, а він радісно ірже, підскакує, виявляючи свою конячу вдачність і радість.

Прийшов час, коли на Орлика положили раз сідло, і той же Хведір хотів об'їхати норовистого жеребця для свого пана. Ув Орлика очі почали неспокійно бігати, щось гризло його молоді губи і на спині відчував тягар. Небезпечно бив копитами землю. Пан з ґанку дивився на свого пестуна. З покоїв повиходили родина і слуги. Конюхи позбігалися дивитися, як то Хведір хвацько скочить на коня, як острогами стисне його роздуті боки, вудилами притисне його губи і крикне: "Пішов!" Хведір, правда, хвацько скочив на коня, міцно тримав вудила. Хвилину Орлик стояв спокійно, подивився в сторону пана, потім пронизливо заіржав, став на задні ноги, труснув крупом — і Хведір горіхом впав з нього. "А бодай тебе..." — закляв Хведір. Пан вийшов з ґанку, підійшов до коня, положив руку на шию, погладив по спині, дав цукор і ніжно промовив:

— Е, хлопче, встидайся бунтуватись; бачиш, скільки на тебе дивляться, а ти свої кінські вибрики показуєш. Я тебе доглядав, з пипки годував, а ти мені служити не хочеш?

Пан був літній чоловік, показної ваги, високого росту. Конюх підставив кріселко, і він спокійно сів у сідло. Орлик прислушався до лагідного тону, роздував ніздрі, водив вухами, переступав з ноги на ногу.

— Тихо, тихо, друже! Я затяжкий. То нічого, привикнеш. На те є твоя коняча вдача — людям служити. Пішов кроком, Орлику, кроком, рушай!

Кінь рвонувся, а потім побіг риссю. Хведір тримався за заднє місце і під носом бурчав: "Худоба, то є худоба: ти його обчищай, доглядай, напувай, а воно кине тебе, як пір'ячко. І де воно таке наране взялося? Інші коні як коні, а це якийсь проклятий чорт".

Минали роки. Орлик був не тільки прикрасою панських стаєн, але його горда коняча постava виявляла в ньому чисту арабську кров своїх батьків. Бліскучочорний, з круговигнутою шию, з білою зіркою на чолі, з тонкими положливими ніздрями, під якими були м'які рожеваті губи. Довгий спадаючий хвіст досягав майже копит, а тонкі, з білими плямами ноги ледве доторкалися землі в бігу. Уздечку і сідло мав на собі найліпшої кавказької роботи, прикрашеними сріблом-чернью. Довгенько він носив свого пана на собі, та вічного нічого нема. Старівся пан, а з ним і Орлик. Вже тяжко було йому сідати на коня, тож почав свого улюблена запрягати до фаетону, і тут Орлик показував свої вибрики: ніколи не хотів іти в парі з іншим конем; бився, кусався або упреться своїми тонкими ногами і не рушить з місця. Мав свою конячу амбіцію — сам возити свого пана.

Але щасливі роки проминули як для пана, так і для Орлика. Вибухла Перша світова війна, а за нею революція зі своїми жахливими наслідками. З чудового великого панського дому, садів, квітників, бесідок, стаєн, де плекались коні чистої арабської раси, з купою прибудівок для служби, — залишились руїни і згарища. Вирвані дерева з корінням, дикою травою та зарослі хабаззям алеї робили трагічну картину навколо. Орликові теж жити було нелегко. Одного разу вивели його чужі люди з горівшої стайні: "Таварич камандір, пасматрі, вот каньок так каньок, буржуйський!" П'яній безвusий, з пласкатим і подзьобаним віспою лицем командир вийшов на ганок зруйнованого будинку. Був він обвішаний гранатами і зброяєю. Широкі вуста розтягнулися від вуха до вуха. Огидна лайка пролетіла крізь його гнилі зуби. "Вот, панімаеш, рисак красівий, таково я ще не відал". І він з розгону скочив на нього, закривавленими чобітьми, що їх стягнув з пана, болючи притиснув боки пещеноого коня і вудилами дер його губи. Орлик нікому не дозволяв сідати на себе, тільки своєму панові. Як колись Хведора, так і тепер легко скинув із себе злочинця. Недалеко від себе чув тяжкий стогін катованого і прив'язаного до дерева свого пана. Підскочив до нього і зубами почав гризти цибули. "Орлику, друже, рятуй!" Орлик співчутливо іржав і неймовірно бив копитами землю. Командир з лайкою піднявся з землі і націлився револьвером у коня. По-п'яному зачепив йому тільки вухо. На вистріл вискочила група червоних з награбованими речами. "Расстрелять угнетателя!" — кричали. Орлик підбіг, став на задні ноги, а передніми притиснув командріа до землі.

Звук зламаних костей і роздираючий крик перелякали напасників. Орлик стрілою зник з очей. За ним чулися постріли і зрыви гранат.

Частини Терського Вільного козацтва під проводом генерала стояли поблизу і вистріли сприйняли за знак до наступу. Земля гуділа від кінських копит, від козачого оклику "ті", від кулепетного вогню і розриву гранат. Козацький прапор жовто-синього кольору з рожево-малиновим посередині повівав високо на щоглі у перших рядах. Покидаючи награбоване, червона орда відступала в поспіху за річку. Напівживого пана відв'язали від дерева. Він довго хворів, а Орлик через відкриті вікна просовував голову і дивився на нього. Як пан, так і кінь, після того, що перенесли, були вже не ті. Кінські очі вже не сипали іскри навколо себе, копита вже не били землю, а довгий хвіст був спалений аж доверху. Відлига тривала недовго. Червоні сараною сунули з півночі на вільні козачі землі Терека. Каравані загони купалися в козачій крові. Якось щасливо переховували Орлика — то глиною смарували його, то голову перев'язували, щоб не іржав, то копита обв'язували мішками, щоб тихо ходив.

Остаточно червоні прорвали фронт. Старий пан ледве виліз на свого друга-коня і відступав з козаками. Була темна холодна ніч, дощ спливав з чорного неба. Проїжджаючи міст, натрапили на червону засідку. Хтось схопив коня за вуздечку, чиєсь молоді сильні руки стягнули пана з сідла і кинули через загороду моста в річку. Почулося сильне вовтуження і розпачливий крик потопаючого: "Орлику! Орлику!..." Кінь силою рвонувся, дико заіржав, став на задні ноги. Почулися стогони і прокльони. Кулі сипалися навколо Орлика, який вирвався і в шаленому бігу перескочив поруччя і скочив у річку. Миттю доллив до потопаючого, схопивши його за сурдут, витягнув на берег.

Пан очнувся в чужих добрих людей. Його перше слово було: "Орлик". Господар оповів йому, що, як перестали бої, він пішов на річку за водою і в ліщині побачив коня без хвоста. Голова його була низько опущена і стояв, сумно дивлячись на людину, ніби просив його про поміч. Старий чоловік лежав на траві. Він скоренько покликав жінку і вдвох ледве притягнули його до хати, а за ними йшов кінь...

Коли встановилась червона влада і вийшов наказ здати добровільно зброю і зголосити ранених, то тому, що чоловік не був ранений, тільки утоплений, та ще й свій козак, то вони нічого й не повідомляли. По місяцях пан, крехтячи і стогнуuchi, подякував добрим людям за врятування життя і під ніч городами пішов до свого міста. Оминав хутори і станиці. Вже хліб та сало, що їх ніс у торбі за плечима, кінчалися, а міста ще не було видно. Від знемоги ліг у рів, а вірний Орлик стояв коло нього. Тяжкі думи не залиша-

ли його стару голову, але й часи минулого щастя, як живі, стояли перед ним...

... Козацький шляхтич, старшина Вільного Козацтва Терека довго парубкував. Несподівано оженився на багатій вдовиці, старший син якої вже був одружений. Дітей з нею не мав, тому й прив'язався до молодих паничів і підростаючих панянок, яких виховувала сама пані з губернераами і губернантками. Була порядної ваги, яку носила пропорційно на своїх ногах. Енергійна, весела, легко тримала виховання дітей і все господарство в своїх руках. Інші жінки на її соціальному становищі всеціло залежали від своїх чоловіків, але не вона. Мала бистрий розум і хист панувати. Любила показати фасон. Жертвуvala великі гроші на православні монастирі, сиротинці, вчила бідних дітей за свій рахунок. Була патронесою безлічі харитативних організацій. Коли раз на рік розігривали лотерей на добробчинні цілі, то її пожертва була найвищою. По закінченні козацька дуга оркестра грава її марш, підносили квіти, а сам отаман, цілуючи в руку, дякував її сердечно. В її великій католицькій родині був один православний, її другий чоловік, а пізніше був уніят — мій батько. Великі свята, як Різдво і Великдень, святкували подвійно — спершу свої, а потім православні. Не забувала, що свої маєтки мала на козацькій землі, тому й шанувала їхні традиції.

А як було весело влітку, коли велика родина і гости з'їжджались до станиці, де була його велика посільність. Молода давала театральні вистави, де грали струнні оркестри, хтось у когось закохувався. Спів і музика зливалися в одно. Молоді козацькі старшини пописувались гарçованням на конях, а цивільні — своїми поемами, що їх декламували в сальоні. В суботу і неділю звичайно були танці, де вальс, мазурка перемішувались з голаком, і там козацтво було першим. Лезгінки на дванадцяти кінджалах танцювали не гірше від правдивих лезгінів, а молоді хорунжі зводного козачого полку в темносиніх шараварах, подібних на брижі, які вправлялися в м'які чув'яки-чоботи, що їх носили без остріг, — показували такі викрутаси і підскакування до стелі, що акробат з цирку був би заздрісний. Старшини Великого Тихого Дону в офіцерських шараварах з червоними лямпасами крутилися в своєму “козачкові”. Дехто мав малі герби на грудях — серну, проколену вістрям стріли. Козаки пізнавали своїх по лямпасах на шараварах, до яких козачих військ належать. Оренбурзькі козаки мали лямпаси голубі, у забайкальців — жовті, уральські мали малинові лямпаси.

Господар дому і старші віком гості теж не нудилися. Рибна ловля, їзда на арабських конях — гордість пана, то гра в карти і пікніки в панському ліску, а опісля багаті вечери, від яких столи угиналися. На літо спроваджувався кондитор-француз і свій кухар з міста. Восени всі роз'їджалися...

... Лежав старий пан у рову, і лице його мінялось від приємних думок. А ось пригадалися йому й велики станичні ярмарки, які відбувалися на великому майдані за станицею. Звичайно на Покрову або на Петра і Павла. Сам отаман відкривав ярмарок. Після Богослуження священики з хоругвами служили короткий молебен, благословляли ярмарковий майдан і людей. Підносився прапор, а горнист грав на трубці, відкриваючи ярмарок. Купці з'їжджалися не тільки з міст Моздока, Владикавказу, Мінеральних Вод, Ставрополь-Кавказької місцевости, але і здалека, як Ростовна-Дону, Екатеринослав, Херсон, Одеса, Царицин і Харків. На квадратових вулицях під накриттями були ряди машинофабричні, мануфактурні, ряди дерев'яних виробів. Були каруселі і ворожбitti, а там "мачта" для місцевих силачів, ряди перекусочних і винних, де їдять свої станичні страви і запивають своїми винами. Терські, анапські, грузинські, кахетинські. А далі ряди кубанських садоводів. Пряники, пиріжки, млинці, вареники з овочами і ріжні ковбаси насичують повітря. Азіятський ряд притягає до себе козаків, на столах розложені знамениті сукна на черкески в ріжних кольорах і виробах, як грузинських, кабардинських, черкеських і інших. Шапки-папахи, козачі пояси, бурки, башлики, кинджали і шаблі — усього не зобачиш і не перечислиш. Ряди з городиною і молочними виробами, а далі з волами, коровами, вівцями, свинями і птахами. При кінці — табунки з кіньми. Під широким накриттям, на підвищенню сидів пан зі своєю прислугою, а перед ними гарцювали його арабські коні. Старшини оглядали, цмокали язиками, гладили коней по гладких крупах. То була козача гордість — набути коня зі стаєн пана...

... Орлик тихо заіржав і діткнувся плеча пана. Лице, яке було усміхнене від дорогих споминів, стрепенулось. Дійсність чорним крилом налягала на нього. Стогнучи, він піdnіssя, уперся на свого друга Орлика і пошканчивав у невідоме...

... Хведорівна в яскравій червоній хустці, зав'язаній не під бороду, а на потилиці — мода большевичок — з підсуненою з однієї сторони до пояса спідницею безстydno показувала свої ще пружні літки. Сміло підійшла до озброєного командира і, підморгнувши, почала промовляти:

— Товаришу, двадцять літ пробідуvala в наймах, світу не бачила цілих двадцять літ, не було часу своїх діточок мати, бо доглядала панські. Була покоївкою, усі панські забаганки перенесла на собі. А мій Хведір двадцять літ гній з-під коней відгортав і часу не мав притулитись до мене, а тепер, коли власть належить нам, гнобленим, то я і прийшла по своє. Пани розбіглись, нема з кого брати.

Командир обтер рукавом уста, обняв Хведорівну і шепотів на вухо:

— Ну што, да ти єшь бабьонка неплохая, пріході навечерок, притулю аж гарячо будєт. Грабъ, баба, награбленное!

Навколо з розкритими вустами, з низько опущеними головами стояла прислуга.

— Хведорівна, бійся Бога, — шемрав устами беззубий старий козак.

— Не репетуй, старий, не бачиш червону хустку? І тебе гнобили. Бери мішки та й пхай, що можеш!

— Топай, топай, вас усіх, козаків, ми перевішаємо. Ми вам покажемо вашу казакію. Ми, рускіє, патом розберъомся, — і командир соковито вилася.

Дід перехрестився і підтюпцем побіг за Хведорівною.

— Вот такіх нам бабьонок казацьких нужно, — вголос сказав командир

Хведорівна в поспіху пхала до мішків головні золоті і срібні накриття, перини та шовкові ковдри, панські футра, одяг, касетки, повні царських золотих грошей і прикрас, яких пані і панянки не мали змоги забрати, і тільки віддана покойвка, що нею була Хведорівна, знала, що де лежить. Тому так скоро позбирала і поховала дорогоцінності. Зі станичної посіlostі своїх панів щасливо все перевезла до міста і поселилась у хаті, що стояла в бідній околиці.

Війна, а потім революція принесли великі трагедії і дім пана і пані. На старість з великого добробуту і розкошів опинилися у великій біді. Усе ж, якби не спритна Хведорівна, то повмирали б під парканами або були б розстріляні, як багато їхніх друзів, які не встигли утекти за границю. Старий пан таки доплівся до міста, де розшукав свою жінку. Хведорівна якось причепурила їм хатинку, настягала потрібні меблі, так що її старі пан і пані спали на своїх пухових перинах під шовковими ковдрами, як колись. Конюх Хведір своїх панів видав за своїх далеких родичів. Не любив пхатися владі на очі, і в школі був за двірника. Хведорівна продавала по базарах панські речі, а золото комусь окремо відносила, казала: “Новим панам”.

Як далеко сягає моя пам'ять в моє дитинство, так довго Хведорівна була з нами. Батьки мої були на засланні, і я ховалася у бабці та діда. Так само і мої кузини частенько жили з нами. Всіма нами опікувалася добра Хведорівна. Одного разу вона від когось принесла лист. Бабця, читаючи, плакала й мені сказала йти спати. Спала я на великій скрині, на ніч підставляли крісла, щоб я не впала. Я це називала гніздом, там спала зі мною моя лялька. Дитяча цікавість розбирала мене, прикривши очі, я підглядала і прислуховувалась. З якогось коша бабця витягнула касетку, довго щось виби-

рала і завернула в хустку, все передала Хведорівні. Над чимось вони радилися. Я заснула. На другий день бабця сказала, що я поїду до мами і тата. Батьків я почала забувати, але мене кортіло похвалилися перед товаришками, що мене повезуть далеко в небезпечну дорогу. Та, на превеликий жаль, з хати мене не випускали. Хведорівна мене купала, складала мої речі в кошик. Мою ляльку не дозволили з собою брати, від чого я зчинила великий крик. На другий день мене збудили рано. Якийсь старий козак у брудній сорочці, без чобіт відвозив нас кудись. Бабця плакала, хрестила мене, як завжди, зліва направо, а дід хрестив справа наліво. Я зауважила, що пазуха у Хведорівні подвоїлась, думала, що там є моя лялька. Бабця ще пригадувала, що Хведорівну треба кликати "тьотя". При закритих дверях вона мене кликала паняночкою, а при товаришках — дівчинкою. Мене це все дивувало, але бабця грізно сказала: "Не питай, бо будеш скоро стара". Так само мене здивувало, чому брудний візник так низько поклонявся бабці і дідові. Ми не їхали на станцію, а в іншу сторону. Я побачила далеко потяг, який сповільнював хід. На малому перестанку були вже люди. Ми скоро зіскочили з воза, "тьотя" забрала коші, а старий козак, не оглядаючись, поїхав далі.

Іхали ми довго. Пересідали з одного потяга на другий. Хведорівна мене не купала по дорозі, і я почала шкрябатися в голові. Коли приїхали і я побачила своїх батьків, то я їх не пізнала. Люди там були не такі, як у нас. Усі чухалися, плювали, були в довгих брудних білих сорочках і білих штанях. Варили білий борщ і називали його "щі". Рибу варили з лускою, а на ногах мали солому. Мама сказала, що то лалті. Я побачила одного разу, як господиня щось варила надворі у великому котлі. То був білий борщ. Передніх зубів я не мала й інші ще не виросли, тому у мене "щі" виходило як "ц". Я підійшла до неї і сказала, що я хочу сци. Вона мене взяла за руку і повела за стодолу. Розплакавшись, я побігла до мами. Надвір мене випускали рідко, діти говорили мовою, якої я не розуміла, а коли я щось запам'ятала і просила маму або тата вияснити, що то значить, то вони переглядалися між собою і казали, що то не є гарні слова, і ми їх не вживаємо. Було мені там дуже сумно. Тата я бачила мало, а коли бачила, то він мене тримав на своїх колінах, пестив і оповідав чудові байки. Батьки були якісь дивні, говорили півголосом, не сміялися, а Хведорівна, коли дивилася на мою маму, то плакала і приговорювала: "Що з моєю паненкою зробили?" Я дивувалась, що дорослі плачуть більше, ніж діти.

Поверталися ми до бабці з порожніми кошами, все залишили батькам. Пазуха Хведорівни була нормальна. Якось перед від'їздом ми всі дуже плакали, батьки без перерви мене цілували, а потім мама хрестила на дорогу зліва направо, а тато справа наліво. Іхали ми знову дуже довго. Той самий козак зустрів нас на малому

перестанку і завіз до себе переночувати. При вечері я не пізнала візника: був вимитий, в чистій сорочці і в козацьких шараварах з лямпасами. Вікна в хаті були щільно позатулювані. Мене скоро положили спати, але все одно я довго чула тихий плач Хведорівні і тяжкі зітхання старого козака. Бабця нас зустріла з великою радістю, а я тішилася, що знову побачу своїх товаришок і буду оповідати про білій борщ і блощиці, які п'ють кров, як людина спить. Я навіть не хотіла брати з собою на вулицю ляльку, щоб показати, яка я вже велика, і навіть знаю такі слова, яких не вживають діти. Але мене знову не випускали на вулицю. Бабця спершу мене спитала, чи я люблю свою маму і тата, а потім казала, як я комусь скажу, що я бачила батьків, то вони повмирають. Я вже розуміла, що то є смерть, тому знала, що буду мовчати. Шкода мені було, що не зможу похвалитися тим, що бачила. Бабці і дідові я оповідала все, а особливо про дуже великих мух без крил, які дуже скоро бігають по столах, по стінах і стелі. Коли їх душили, то вони пахли недобре. Мама говорила, що то є таракани. Дід тяжко зітхав, а бабця плакала.

По ночах я зривалася і кликала тата; мені здавалося, що він вже вмер, хоч я нікому нічого не говорила. Може, якесь підсвідоме дитяче передчуття говорило, що роки життя моого батька пораховані на п'ятьох пальцях. Вдень я була щаслива, навколо мене була чудова природа з горами, з дикими квітами, з метеликами, з травою-чебріцем. Усе навколо пахло від цвітучих кущів, які росли на скилах гір, від гудіння жучків і бджілок, від бистрої зимної річки Терека, води якої поповнювали вічні сніги кавказьких гір. А в літній ночі з чорного неба звисали великі зірки і, здавалося, що їх можна дістати руками. Тоді землю огортала тиша, а земля пахла медом і тільки літаючи нічні миші (кажани) своїми крилами порушували спокій ночі. По приїзді від батьків я навчилася порівнювати довкілля навколо мене, навчилася любити природу. Кожна травичка, кожна квіточка тішила мене. А ті байки, які дід оповідав про козаків, дух яких ходив в народі і вчив не вірити бусурманам, триматися вкупі. Тому кожний козак, як іхав на нічну стійку, то мав коло себе талісман, який охороняв його від біди. І тут я порівнювала байки діда з байками свого тата. Тато оповідав про свою далеку Україну, про лірників і сліпих, що ходили по селях і співали людям про вільні часи, хоробрих отаманів, про малого хлопчика-сирітку, ім'я якому було Тарасик. Коли він виріс, то своїми віршами підніс цілий народ. Тато напам'ять декламував Шевченка. Я півлежачи сиділа на колінах у тата і боялась ворохнутися. У своїй дитячій уяві я жила у двох світах: то я хотіла бути хоробрим козаком, то лірником, то хлопчиком, а не панянкою, як кликала мене Хведорівна.

Надворі було чудово. Великий червоний метелик з чорною обвідкою по боках сидів на квітці, я хотіла конечно його пімати, але пригадала собі козаків у байці, які були в неволі, і залишила його. Зірвала чорнобривку, бігала і крутилася на одній нозі. Бабця казала, що мене повезуть на біжмовання, тому почала мене вчити про Еву й Адама, про Божі Заповіді. Я ще була замала до католицького першого причастя, але католицький священик дістав візу до Польщі. Тихо перед від'їздом мав дати перше причастя для дітей і останнє для дорослих. Бабця від своїх нічних сорочок відповірівала коронки і пришивала до моєї довгої сукні. Я горіла бажанням показатися на вулиці в довгій білій суконці, з віночком на голові, з розпущеними косичками, але мені наказали мовчати, бо з цього хтось може вмерти. Радість від мене відійшла.

Восени 1928 року мої товаришки пішли до школи. Я плакала, говорила, що то не є справедливо, я вища ростом за них, мене біжмовали, знаю про Адама й Еву, вмію трохи читати, а мене до школи не ведуть.

— Ти ще не маєш восьми літ, — лагідно говорила бабця.

— Хочу до школи! — кричала я. Потім взялася за свій звичайний бунт: перестала їсти. Хведорівна підсовувала мені солодкі пиріжки з рижом і родзинками, які я дуже любила.

— Їжте, паняночко, їжте! Пані бабуня гніваються і тато хворі, а паняночка вибрики показують.

— А Хведорівна заведе мене до школи? — питала я крізь слізози.

— Як пані бабуня скажуть.

Тоді я підносилася рев, тупала ногами, кидала все на підлогу. Бідна Хведорівна закривала чимкоріше вікна, а під ніс бурчала: “Панська кров виходить”. У той час я вже розуміла, що “панська” належить до бабці, діда і мами. Мій тато походив із селян. Свого я добилася, і мене повели до школи.

У школі діти говорили по-козацьки, мовою, яка була перемішана словами кавказьких племен. Мій учитель першої класи був росіянин з центральних земель. Він не розумів нас, а ми сміялися з нього. Коли хтось із дітей не прийшов до школи, то він питав: “А ти пачему, Петя, не бил в школі?” А той відповідав: “У мене курсак болів”. “А що ето такое курсак?” — питав учитель. Із класи кричали: “Брюхо!”, інші — “боньзьо”, а треті — “живіт!” Зчинявся неймовірний сміх. Прибігав директор. Ми кричали, що його башка нічого не розуміє, і показували начителя: “Він нашим кунаком не може бути!” Директор показував учителеві на голову і казав, що “башка” — то по-місцевому є голова, а кунак — приятель. “Да вот дікунов я скоро научу по-руські” — казав учитель.

Одної ночі я проснулася від метушні: побачила тата на милицях, а маму таку збідовану, що я й собі почала плакати. То не була та молода пані, яку мені показували на знімку, щоб я не забула своєї мами: на знімку на мене дивилась пані в легкій сукні, з великим капелюхом на голові, на якому були гарно розложені рожі; довгі кульчики і нашийник із шляхетних камінців прикрашували її високу шию. Я хотіла бути такою гарною, як моя мама, але коли я бігла до дзеркала і порівнювала себе зі знімком, то бачила в ньому щось інше. Я була подібна до тата. Навіть тоді, давно, коли мене возили на відвідини, моя мама була іншою.

Орлика часом дід водив на річку купати і напувати. Дід підсвистував, а Орлик п'є воду. Перестає дід свистати — перестає Орлик пити воду. З річки йшли поволі, кроком. Дід спотикався і кінь спотикався теж. Були разом старі. На дорозі, коли бачив вибійни, то говорив: "Чума би вас всіх взяла". Коли ми, діти, його питали, "що то є чума?" — то він широко розводив руками: "Усе, що нашло на нас, є тепер чума".

Вже пройшло вісім літ після революції, а він усе ще чекав своїх і в кишенні носив дві хустки: одну білу, якою витирав собі чоло й очі, а другу червону, в яку сякав і плював і кожний раз повторював: "Чума би вас усіх взяла!" У цьому самому році вийшов наказ вести коней на перевірку на сап. Дід, підв'язаний мотузком, спираючись на скувату палицю, вів Орлика до ветеринара, за ними йшов Хведір. Дід зупинявся, тяжко дихав, витирав білою хусткою чоло, а в червону плював зі звичайним "чума би вас усіх взяла". Часом обнімав Орлика, а той йому клав голову на плече, і не знати було, чи Орлик тримається діда, чи дід Орлика. Пізно ввечері прийшли дідусь і Хведір без Орлика, і я зачула таку розмову:

— При мені його застрілили в голову. Упав, хвилину був ще живий, і слізози, правдиві конячі слізози покотилися до носа. Підняв голову, тихо заіржав, ніби прощався зі мною, і здох на моїх руках. Так, як колись у степу, його перший погляд був на мені, так і останній...

Дід плакав, і я була здивована тим: дід завжди говорив нам, внукам, що козаки не плачуть, вони у собі тільки слізози тиснуть. З кишенні витягнув п'ять рублів.

— Заплатили за шкіру. Сховай у скриню, положиши зі мною до труни. Що ж робити — їх право тепер. Скільки невинної худоби повістрілювали!

Дід, як звичайно, витягнув з кишенні дві хустки, одною витирав заплакані очі, а в червону плював.

На другий день дід взяв порожнє відро і, підв'язаний мотузком, спираючись на скувату палицю, пішов на річку. Мені було теж сумно. Не будуть більше діти бачити мене верхом на коні.

Правда, кінь був без хвоста, та все ж то був кінь, і я гордо сиділа на ньому. Бабця сумно дивилася услід дідові.

Мені дуже хотілося знати, чого дід майже щодня ходив з порожнім відром на річку і з порожнім повертається назад. За ним ішла тихенько, а він стояв на тому місці, де завжди напував Орлика. Час від часу підсвистував і говорив вголос, як би там стояв живий кінь. Часом заходив до прибудівки, де була стайня Орлика, і зі старої бочки витягав пожовклі від часу сорочку і шаравари з лямпасами, комусь невідомому салютував, тиснув руки або ніби їхав на Орликові. По хвилині приходив до себе, ще більше горбився, а лице його було таке скорбне, що я більше не хотіла підглядати, а вилазила з-під другої бочки, обнимала свого дідуся, і ми сумували разом. Про це я нікому не говорила. Знала, що секрети виносити не можна, бо вмрутить і мама. То була трагедія моого дитинства — тримати все у собі.

Дідусь усе більше дивачив, час від часу любив іти до міста, до якого довго збирався. Десь вищукав для себе кальоші неймовірної величини, що їх підв'язував до ніг мотузками, потім одягав штани, полатані ріжнокольоровими латками, зношений і засмальцюваний картуз, неголений і навмисне забруднений, піднервішись на свою палицю, плентався до міста. Сідав на лавочці напроти свого колишнього великого будинку, де примістилась якась державна установа, і коли проходив якийсь військовик, то вставав, салютував і, задихаючись, говорив, “Товаришу, дай закурити рабочому класу — хто був усім, той став нічим”, потім поправлявся і кінчав: “Хто був нічим, той і є нічим”. Дивились на нього як на божевільного. Часом давали закурити, а часом лаяли і грозили. З “параді” дід приходив увечері веселій, а бабця сварилась, бо боялась за маму і тата, які жили нелегально в місті. Боялася за діда, що можуть його піznати. Хтось в дряхлому в лахміттях старцеві міг піznати колишнього козацького старшину-шляхтича?

Коли мої батьки прийшли до себе щодо здоров'я, ми з початком двадцять дев'ятого року, вночі залишили козачі землі Кавказу. Рано-вранці з потягу я бачила ланцюг кавказьких гір. Ель-брис гордо стояв у своїй красі, а сходяче сонце опромінювало своїми золотими променями вічні сніги на його вершині. У бабці скінчилось мое щасливе дитинство. Подались ми за чужі гори і широкі річки, де почався тернистий шлях нашого нещасливого життя.

Після нашого від'їзду дідусь ще жив декілька літ. До останнього Хведір і Хведорівна доглядали своїх панів. Умер дід на грудну жабу. До шпиталю не хотів іти, бо там на стінах висіли портрети “вождів”. По його смерті до труни бабця положила знімок Орлика, коли він був ще у своїй конячій молодості і красі, а коло нього п'ять рублів — за його шкіру.

ЕКЗЕКУТИВНИЙ ДИРЕКТОР

— Ходи, тату, скорше, скорше! — підганяв малий хлопчина старшого чоловіка. Сьогодні неділя — пікнік для його великої компанії.

Оласистий, лисявий чоловік тяжко дихав, і сум покривав його тусклі очі. Він помалу укладав речі, потрібні до пікніку для його молодої жінки і п'ятнадцятирічного синка. І чомусь тепер знову тяжкі думи і почуття непевності огорнули його, чоловіка міцної будови, непересичного бізнесмена і людини, доля якому всміхалася в житті.

Дивлячись на хлопчину, котрий віком міг бути його внуком, він останнім часом не раз себе питав: “З чого то все почалося, як то могло це все статися?” І жаль за минулим додавав йому ще більше суму. Тут він пригадав собі першу родину і свою тиху, працьовиту Дорсі — свою першу юнацьку любов із середньої школи. Вийшов з бідної родини і оженившися вісімнадцятирічним юнаком, він зрозумів, що ґрунту під ногами він не буде мати аж поки не досягне своєї цілі, а ціль його в той час була — наука. Минали роки, і він своєї цілі добився. На його градуацію з університету прийшла жінка з трьома дрібними дітьми. В компанії він теж впевнено ліз по драбині вгору і за двадцять літ досягнув її вершка: став екзекутивним директором компанії. Він уже не жив в найдешевшому апартаменті, де треба було лізти по сходах на четвертий поверх, а жив у дорогій околиці, де його посілість красувалася на горбку.

Час минав. Позиція і добробут, в якому він жив, відбивалися повністю в його очах і поставі. Ґрунт під його ногами не хитався. Ходив він гордо, просто, з трохи піднесену головою. З усміхом чекав на привіти підлеглих. Діти його повиростали і тішили його своїми особистими успіхами, і тільки його Дорсі залишалася в його тіні та ростом стала меншою. Волосся її посивіло і зовнішньо не презентувала те, до чого він стримів ціле своє життя — бути першим. На гучних приняттях сиділа неломітно в кутику залі і ніби це все веселе і гучне було поза її плечима. Останніми роками він не розумів жінки, а вона жила тільки споминами своєї молодості і тихим щастям, яке вони мали в малому апартаменті на четвертому поверсі. Тоді її любий чоловік був для неї такий близький і несконлікований, відданий батько і ніжний муж. Пам'ятала вона і ті цен-

ти, що їх заробляла від сторінки паперу, що друкувала по ночах, щоб помогти мужеві кінчати університет. І ті малі дрібнички, на які часом могли собі дозволити, і ті, замість вакацій, пікніки, які робили цілу родину безмірно щасливою. “Скільки б я віддала за це минуле?” — спітала сама себе. “Ціле своє теперішнє життя, життя, повне достатку і самітності”, — відповіла без надуми.

— Дорсі, ти щаслива? — нагнувшись до неї, питав її добре підпитий чоловік.

— Щаслива за тебе, дорогенький! — відповіла тоном, далеким від щасливого.

Він уважно розглядав її поморщене лице, поставу і відчув, що він теж уже не молодий і час утікає від нього, а він так мало вживав іскористав для себе від нього. “Ми є чужі і далекі. Роки роз’єднали нас, а час летить до старости шаленно”, — подумав він, і баламутні думки пробігли в його мозку.

У своєму наново влаштованому кабінеті з вишуканим устаткуванням він почував себе добре і впевнено. Як людина обов’язку, він любив точність. Його день в компанії починається о десятій годині ранку і триває до пізнього вечора. Так і сьогодні він був на час. Гаряча кава чекала на столі, де лежала куча аплікацій на його майбутню особисту секретарку. Старіючись, він бажав бачити коло себе молоді, здорові обличчя, гарні гнучкі постаті, нові ідеї і запал, які дає молодість. Стара секретарка з великим компанійним досвідом нагадувала йому його Доросі. “Зміна, зміна в усьому!” — постановив твердо.

Стук у двері відірвав його від думок, а по хвилі побачив молоденьку, високу, незвичайну дівчину. Її ясне хвилясте волосся було відхилене від лиця, яке було ніжне і з правильними рисами, а великі очі дивились на нього запитливо. Сіла вона рівно перед великим офісовим бюрком, на котрім, крім телефонів і паперів, був ще великий знімок його і його родини. Коли погляди їх зустрілися, він відчув, що щось солодке пробігло по його тілу. Різко зіскочив зі свого крісла, хоч ніколи цього не робив раніше, простягнув руку, а потім ставив фахові питання, які відносилися до обов’язку секретарки. Дівчина відповідала непевно, але в душі він знов, що це все неважне, скільки слів вона пише за хвилину і чи добре знає стенографію. Він її приймає змісця, і тільки сам боявся, щоб вона не відмовилася. По хвилині він визначив для неї княжу платню.

Відходячи, вона подякувала і кокетливо подала йому свою руку. Рука була вузька, тепла, яка м’яко вміщалася в його руку. Ніби електричний струм пробіг по його тілу. Стояв коло неї

розгублений, не випускаючи руки. Телефон задзвонив і нарушив хвилеву ніяковість. Він ніжно визволив її руку і хріпло відізвався...

Від тієї зустрічі пройшло небагато часу. Старша людина з вигляду зробилася юнаком. Свою нову молоду любов він носив у серці глибоко. Боявся, щоб хтось не доторкнувся до його скарбу кохання. І світ йому тепер здавався іншим. Як крізь рожеві окуляри, він бачив людей, будинки і все навколо себе. Він любив, любив глибоко, цілим своїм єстеством в пожилому віці. Тільки крізь рожеві окуляри він не бачив своєї Доросі. Її очі були сумні, а постать ще меншою, як перед тим. Так само не бачив крізь ті окуляри і своїх дорослих дітей, повних життєвої молодості, і коли часом їх погляди схрещувались, не помічав їхньої насмішки і докірливості. Його начорно помальоване волосся, його нігти, покриті ляком, і до смішного крикливи костюми, які відповідали тільки молодим, бентежили його дітей.

— Дорогенький, я буду мати дитину, — одного дня сказала йому його любов. На хвилину він перестав дихати, а потім у бурхливому вибухові радости носив її довго на руках по кабінеті. Він зrozумів, що нове коріння він пустив в молодий ґрунт, і в його голові снувались фантастичні пляни на будуче. В них він бачив себе молодим, сильним і гордим. Він в його роки є батьком!

Як людина важна і з почуттям обов'язку, фінансово він не скривив своєї родини. Не міг зрозуміти тільки одного — чому вони не тішаться його щастям? Чи не давав він їм вигідне, без журне життя? А що він, по другій стороні молодості, залюбився на смерть — то на це нема ради.

У своєму щасті іронічні погляди його підлеглих не турбували його. Він з усміхом роздавав сигари по народженню його синка. В ті щасливі години свого життя йому здавалося, що земля не притягає його і він, як метелик, порхає понад усіма.

Ішли роки, і його молода жінка стала капризою і химерною. Дорогі подарунки, довгі вакації вже не задовольняли її. Відчував, немов би якась прірва роз'єднувала їх. Та він не хотів бачити, що цією прірвою була різниця в роках. Найбільше пригноблювало його, що він у своєму домі не мав місця. Його колись щасливе гніздечко стало притулком молодих співаків. Криклива музика і соромницькі танки доводили його до божевілля. "Гості" плавали в його басейні в костюмах Адама, пили його улюблене вино і його жінку кликали "медком". Муки заздрості, безсилия давно залишили його. Його "щастя" перенеслося до гостинних кімнат. По ночах в халаті, яке ледве при-

ривало його розросле тіло, він босоніж стояв годинами під дверима, звідки чулися молоді веселі сміхи і підозрілі звуки. Навіть і малий синок вже рідко коли кликав його татом, а тільки наслідував свою матір і з насмішкою кликав старим.

Так і сьогодні його молода жінка вийшла на балькон у коротких штанятах і в спортивній блюзці, яка тісно облягала її верхню частину тіла. Її малі ноги вбрані в сандали на високих закаблучках. За нею тягнулись кілька нових "співаків", які без заборони положили руки на її стан і щось шепотіли в її вуха. Він був свідком усього, і якась тупа байдужість оволоділа ним. Він докраю був фізично і духовно вичерпаний. Не боліло серце за загубленим коханням, яке коротко освітило його, як промінчик сонця в дощовий день. Стояв з опущеною головою і почував себе старою, нікому не потрібною людиною, трагедія якої розігралася через його глупоту.

"За що? За що?" — байдуже спитав себе. Думки повернулися до його Дорсі. Пригадав собі, як колись, дуже давно, був такий самий теплий сонячний день, як сьогодні. Дорсі і діти зносили кошики з їх малого апартаменту на четвертому поверсі. Пікніки були їх великою розвагою. Діти радісно тулилися до нього, а його Дорсі випромінювала радість...

— Яке то все далеке і до болю дороге, — промовив голосно. — Було родинне щастя з гладкою дорогою, а я не дійшов до кінця цієї дороги, я скривив з неї і потрапив у терні. Гордість і пиха були в мене. Думалося, що я є понад усе. Бог покарав і розум забрав.

— Старий, рухайся! Ми спізнимось, — почув глумливий голос жінки. Погляд її був зимний, а її ярко намальовані вуста скривились в цинічному усміхові.

"Чи це я? — спитав себе. — Чи це та, яку я любив понад своє життя?"

Тихою хodoю попрямував до авта. По дорозі помацав себе по кишенні, де завжди носив пігульки від серця. Сів за керівницю, легко скрикнув від болю, і голова тяжко впала на груди...

— Серденько, скажи старому, щоб він перестав трубіти, — звернулась вона до сина. — Я ще не докурила свою папіроску...

ВАСЬКА — ВАСИЛЬКО — ВАЛЬДЕМАР — БИЛЛ

Він утікав, маючи вигляд заляканого звіренятка. Під лахміттям, яке прикривало його мале, худе й у синяках тіло, він тридав буханець хліба. Юрба бігла за ним з криком: “Лови, лови сявику, урка і злодія!” Задихаючись, він скочив у провулок, а потім просунувся поміж парканом, а там перебіг подвір'я, вибігаючи на другувулицю.

Крики й погоня втихали, тільки здалека чув голосіння баби за своїм хлібом. Притуливши до стіни старого дому, він відламав великий кусень чорного хліба і, майже не жуючи, ковтав його в поспіху. Те, що крав за останній тиждень, то й горобцеві було замало. Сьогодні щастя усміхнулося до нього, і він потягнув цілий буханець. З повним животом він очима шукав місця затишку, щоб дещо відпочити. Та несподівано відчув на собі тяжку руку. Стремленувся і вже хотів утікати, але чужа рука міцно тримала його за лахміття.

- Ти хто?
- Я Васька, — загикуючись, відповів слабим голосом.
- А з дому хто?
- Васька.

Старий чоловік подивився на нього й пробурчав: “Васька Васьків. Давай буханець і йди за мною. Не втікай, бо від мене ще ніхто не втік”.

Васька йшов переляканий, думаючи, що знову його запроторять у дім безпритульних. Дивився з-під лоба на згорблену людину зі страхом і злобою. Йшли мовчки досить довго якимись незнаними вулицями, подвір'ями і перевулками. Васька ніколи не був у тій околиці міста. Він звичайно держався центру, залізничої станції, парків і мостів. Там легше сковатися перед людей і вкрасти зручніше, а спати можна й під лавками на станції та під мостом. Тільки треба вважати на лягавих, які ночами роблять облави, і як зловлять, то пиши пропало.

На передмістю стояли малі хати, дорога була з великими калабанями, що їх треба було обходити здалека. Зайшли до одної

хати, і старший чоловік замкнув двері засувом.

— На кого працюєш?

— Сам на себе.

— Як довго?

— Майже рік.

Чоловік подивився на хлопця.

— А скільки літ маєш?

— Дванадцять.

— Виглядаєш молодшим і хирлявим. А далі?

— Утік з притулку. Я сявка, урка і злодій та ще й блатний.

— Покажи руки.

Васька протягнув долоні, які були в ціпках від бруду. Долоні були вузькі з довгими пальцями. Чоловік оглядав Ваську з усіх сторін.

— Коло мене ти не будеш сявкою, уркою і злодієм, а будеш шulerом першої кляси. Хочеш від мене навчитися ремесла?

— А дядя буде давати їсти хліба досхочу?

— Будеш їсти хліба досхочу й запивати молоком.

Васька недовірливо подивився на дядю. “Хліба досхочу й молоко і спати буде місце, — подумав Васька, — це не погано”.

На другий день старий чоловік наказав Васьці кликати його дядьком Одеситом. Виходячи з хати, казав чекати на нього, не бушувати по кутах і не втікати, бо все одно його знайде і відірве голову — ось так, і він, перекрутини руками в повітрі, показав як, ніби це була голова Васьки.

Та Васька теж був бувалий. До одинадцяти літ виростав по різних притулках. Усього натерпівся і надивився, а от уже рік був на своєму, перебуваючи в компанії злодіїв, блатних і гулящих. Дяді Одесита дещо злякався, але приваба хліба і молока його заспокойла. Хоча легко міг би втекти, та мариво вічного голоду і побої старших дітей у притулках висіло над ним. Під рукою дяді Одесита буде легше. Побачив недоіджений вчорашній хліб і жадібно почав їсти. Наситивши, підніс роздерту штанку до коліна і витруси в з неї рештки махорки. Відірвав папір від газети і скрутин з нього “козячу ніжку” й так, як це робили блатні, спершу почухав собі голову, сплюнув і аж тоді глибоко затягнувся. Накурившись, почав думати, і в його голові повстали картини з його споминів про нуждення перебування в безпритульних домах та про свою кривдячу сирітську долю. Він скулився і гірко заплакав.

Після полуудня прийшов дядя Одесит з добрым клунком. Він був задоволений, що Васька був у дома й нічого не потягнув. Сказав йому збиратися. Знову йшли довго і то вже іншими вулицями. Вкінці прийшли до голярні, де Васькові поголили голову “під нульку”, щоби не плодилася всяка нечисть, так, як це робили всім

дітям у безпритулку. Відтак пішли до лазні. Дядя Одесит довго парився, і Васька тер йому спину щіткою, а потім холостив його вініком. Те саме робив дядя з Ваською. Після цього Васька залишив своє лахміття і одягнувся в усе нове. Повертаючись додому, Васька заглянув у шибку виставочного вікна й не міг себе пізнати. Зокрема не міг відрівати очей від своїх черевиків на ногах. Вони були нові, блищали, як сонце. Це були його перші нові черевики за все його дотеперішнє та дійсно пролетарське життя.

По деякому часі почалася наука Васьки. Дядя Одесит був дуже суворий і вибагливий та картав за помилки. Васька терпів, бо їв хліба досжочу і запивав молоком. Ремесло приходило йому легко. Його довгі пальці могли витягнути з будь-якої кишені все, що там було. Дядя вчив його ремесла солідно. Тільки Васька нікак не міг розуміти різниці між злодієм і шулером. Щойно по деякому часі дядя Одесит, оповідаючи про себе й свої пригоди, це йому пояснив.

— Добрі колись були часи. Ми зі злодійчуками і сявками не браталися. Ми були вищої кляси майстрами на всі руки. Вчилися фаху від кишені, а кінчали касами. Банки, ювелірні склени, гра в карти — це був наш фах. Франція була цікава, Англія тяжка. Так, братіку, є такий Скотленд Ярд, що з ним не один наш компаньйон попав у халепу. Вдома було найкраще.

Дядя Одесит заложив руки під голову, і приємна усмішка промайнула на його обличчі.

— Я, Васька, з Одеси й тому мене називають дядею Одеситом. Добрі були часи. Одеса була мамою, а Ростов папою. Тримали ми між собою велику територію. Був я багатим чоловіком. Жив у найкращих готелях, кухарі знали мій смак, адвокати боронили нас.

Помалу Васька пізнавав тонкощі свого ремесла. Пізнавав місце і лягавих чув носом здалека. Під опікою дяді Одесита жив добре. Одного дня дядя приніс книжки і змусив Ваську читати вголос. Він читав поволі, загикуючись і навіть почав пітніти, а дядя Одесит і тут його повчав:

— Пам'ятай, Васька, злодійчуком може бути кожний дурак, а шулером — то на це треба мати, крім відваги, ще й розум і знання та інтелігенцію. Знання чужих мов і мої руки помогали мені за кордоном відкривати будь-яку касу в банку. Я був міжнародним і тримався нашого закону. Головне у нашему ремеслі — це людина з головою. Усе, що знаю, передам тобі. Прив'язався я до тебе, бо сам уже старий, на більші операції вже не здібний і до гробу ремесла не заберу. Своїх уже нікого немає.

Васька слухав уважно, наука до лісу не йшла. Дядя Одесит важко зідхнув.

— Не ті тепер часи, нема бідних і багатих, як колись, до

революції. Тепер, за нової більшевицької влади, всі бідні, гнані і голодні та гризуться за кусень хліба.

Васька приносив "присвоєні речі", а дядя Одесит їх кудись відносив.

Одного разу Васька хотів вислідити дядю і вже півдороги підглядав його, ховаючись по темних закоулках, та Одесит підійшов до нього ззаду й так, як колись, положив свою руку на його плече, кажучи: "Васька, ти ще не готовий". Після того Васька перестав за ним слідкувати.

Одного ранку Васька, коли повернувся "з роботи", застав дядю Одесита мертвим. Він гірко заплакав. Чотири роки прожив добре під його опікою, не журячись нічим. "Він був добрым для мене вчителем і добрым дядькою", — склипуючи, приговорював Васька. Тепер він мусить сам дбати про себе. Все обшукав у хаті, навіть припічок розвалив, але, на жаль, нічого для себе корисного не знайшов. Зібрав усі свої речі і вийшов з хати, щоб уже ніколи туди не повернутися.

Васька вже не був голодною, покривджену дитиною. Він уже мав добрий досвід молодого злодійчука і шулера та й не дуже переймався незнаною будучністю. Однаке, щастя йому не приходило після смерті дяді. Неначе дядя Одесит зі своєю смертю забрав і Васькіне щастя. По базарах люди пізнавали свої речі. Лягаві наступали йому на п'яти. З часом він опинився у такому самому становищі, в якому він був до зустрічі з дядею Одеситом. Спав по парках і станціях, був голодний, брудний і обдергтий. Бився з урками за місце під мостом або за кавалок хліба чи недокурка. Ні, йому в житті не везло. Остерігався влади, як міг, бо зінав, що до безпритулку вже не потрапить, а туди, де пасуть білих ведмедів — у морозний Сибір, у жахливі концентраційні табори.

Був гарячий день. Все метушилося. Люди тихесенько говорили про війну, про ворога зі Заходу. Великі черги за харчами, а зокрема на станціях, де тисячі людей тиснулися до білетних кас, не пророкувало нічого доброго. Влада була збентежена, й легко було дістати кулю в лоб. Все тягнулося на Схід.

Приглядаючись до подій, Васька пригадував собі науку дяді Одесита: "Пам'ятай, Васька, що в мутній воді і рибка добре ловиться і то велика". На станції бачив, як відходять поїзди один за другим. Люди їхали на дахах вагонів, висіли на сходах. Тільки вибраниці були всередині. До одної льокомотиви причепили вагон першої кляси. Васька дивився уважно, оцінюючи ситуацію. З вікон виглядали добре вbrane й відгодовані люди. До середини вагону почали вносити солідні й напхані валізи й кошки з харчами. Васька глибоко втягнув у себе свіже й тепле повітря зі сильним запахом печеної хліба й вудженої ковбаси. "Расходісь!" — нагло

почув за спиною. Сильний стусан вирвав його з телячого захоплення, голова закрутилася від голоду. Чув, як у порожніх кишках забурчало.

“Вища влада, — подумав Васька. — Утікають ситі й добре вбрані жлоби, а нас залишають на поталу, без хліба й інших припасів, на ласку незнаного ворога. “Мутна вода й велика риба”, — казав сам до себе. Гарячково плянував, як би то найкраще дістатися до тих наладованих валіз і пахучих кошиків. Малого росту й сухий до кості, він міг пролізати в кожне вузьке вікно. Нашло почув над собою гудіння літаків і зриви від скиданих бомб. Стовпи пороху, диму й частин розбитих вікон закрили небо. Земля хиталася. Скрізь були забиті, а крики й стогони ранених розносилися з усіх сторін. Васька лежав на землі й через густий порох бачив відкриті двері вагона першої кляси, який, надиво, уцілів від бомб. На ліктях підліз до дверей і, як вуж, всунувся до середини. Під м'якими сидженнями лавки заховався поміж валізами і кошиками. Від переляку ніхто не звернув на нього уваги. Через якийсь час поїзд рушив. Зі свого місця він бачив, як грубі жіночі літки в шовкових панчохах і м'які мужеські чоботи рухалися в такт поїзда. Чув тихі плачі й прокльони на адресу німців. Васька тихенько підсовувався до кошиків. Запопадливо їв запашну ковбасу, білій хліб і яйця, зварені на твердо. Усе зникало, як у прірви. Він їв, знаючи дійсне життя безпритульника і злодія, що коли є що лопати, то лопай, бо не знати, коли ще така нагода трапиться. Навколо було темно. Нагорі було чути хропіння, і Васька й собі заснув.

Бранці проснувся від болю скулених ніг, бо витягнутися не було як і куди. Та ще й людська потреба мучила його. Про вилазку з укриття не могло бути й мови. На другу ніч, напхавши кишені ковбасою і хлібом, Васька почав поволі й обережно посуватися поміж валізами. Нагло міцні руки зловили його за шию і витягнули на середину. “Сявка, урка перед нас!” — закричали пасажири. Жінки обмацуvali свої руки, чи ще мають на них золоті годинники й перстені на пальцях, а мужчини хапалися за кишені з револьверами. Били його довго й немилосердно. Напівпритомний він почув: “Викинути його з поїзду, засмородив цілий вагон!” Двері відкрилися, і напівтрупа викинули на повному ходу поспішно втікаючого поїзду.

Очунявся він на соломі, покритій старою плахтою. Опухле побите тіло було як би не його. Він застогнав, закрив очі й полетів у невідоме...

Опритомнівшi, він боявся відкрити очі, жахаючись нових болючих побоїв. Перша думка, яка прийшла йому до голови — це всіма силами втікати якнайдаліше від жорстоких людей. Стара жінка нагнулася над ним.

— Ти, хлопче, прийшов з другого світу, немов воскрес, — сказала вона приязно. — Знайшла я тебе в калюжі крові при залізничних рейках майже мертвого. Вже другий тиждень тільки воду п'еш і тяжко стогнеш...

Васька байдуже вислухав слова старої жінки, випив якогось зілля і міцно заснув. Як довго спав, він не зінав. Тільки відчув, що кості, покриті шкірою, вже його власні. Все боліло від голови до ніг. Говорити не міг, тільки дивився з-під лоба. Ще з дитинства ніколи нікому не довіряв, бо вже нераз на цьому добре попікся. Не зінав, за що і пощо його так ревно доглядають. Гроші він не мав, а любови близнього і людського милосердя він не розумів. Від дитинства він зінав, що завжди сильніший б'є слабшого, бо такі відношення між людьми, з якими він мав до діла і яких бачив кожного дня. Сильніші за нього били його, а він, у свою чергу, лупив слабших за себе, аж тріщало. У безпритулках, як норма, сильніші відбирали хліб і кращі украдені речі від слабших, і він ніколи не бачив, щоб хтось колинебудь із сильніших заступився за слабшого й пошкодованого. В житті його дотепер ніхто ніколи не пожалів, ніхто не приголубив, ніхто ніколи ласково й по-дружньому до нього не промовив. На кожному кроці чув погану лайку, презирство й ненависть. За кожний день свого нужденного існування мусів завзято і вперто боротися. Правда, у дяді Одесита ів хліб і запивав молоком досхочу. Мав на собі справжні черевики й добре вбрания, та все боявся суворого дяді, тримтів перед ним зі страху, чи добре виконує його накази, а якогось тепла людського чи співчуття ніколи не відчував. Він сам кривдив людей, щоб вижити, людей, які мали дещо більше від нього. Почуття симпатії чи власного сумління він не мав і не зінав, бож від кого він міг чогось доброго й гуманного навчитися?..

З цікавістю приглядався до старенької жінки. Коли він уже міг говорити, вона його спитала:

— А як тебе звати, хлопче? Чи маєш якусь родину?

— Ваською звату мене, а мамухи й татухи не маю.

— Васька? Та який ти Васька, коли говориш по-нашому, по-українському? Ти ж Василько, навіть уночі маячиш нашою мовою.

Вона тепло подивилася на нього й ніжно погладила по голові. Васька рвучко відкинувся назад. Ніжностей він не зінав.

— Та що ти, голубе, такий шорсткий, видко не пам'ятаєш нененьки?

— Я урка з безпритулка, — буркнув Васька.

— Бідна ти, бідна дитина, — сказала старенька. — А я

називається тітка Горпина.

Помалу Василько почав приходити до здоров'я. З харчами була скрута. Тітка Горпина прала білизну по людях і тяжко запрацьованим кавалком хліба ділилася з Васильком. Цього він нікя не міг зрозуміти, як це можливо ділити останній кусок хліба з якимсь чужим її жуліком. Виходить, що в світі є інші, кращі люди, як ті, що він їх знав дотепер, — думав Василько.

Він любив слухати теплі слова тітки Горпини й її тихеньке наспівування сумних селянських пісень, в яких так багато говориться про нещасливу любов, про наймичок та про все невеселе життя простих і бідних наших селян. Запах вареного борщу лоскотав його ніздрі, а згорблена постать Горпини й її ласкаві й теплі слова заспокоювали його розтерзану душу, і перший раз в його житті він почувався щасливим і задоволеним.

Сіно, на якому лежав, пахло гарно й свіжо, і ця убога чистенька хатинка успішно лікувала його фізичні й духовні рани. З часом, коли почав почуватися скріпленим на своїх силах, злодійська жилка прокинулася в ньому й, розглядаючи добре хату, почав міркувати, що тут є вартісного потягнути на дорогу, покидаючи гостинну тітку. Зауважив у куті хатини прикриту чистим широким вишиваним рушником скриню і рішив "заглянути" до неї, а відтак зникнути.

Та якось одного дня тітка Горпина відкрила скриню сама й дістала з dna білу вишивану сорочку. Помивши Василькові голову та худу шию, вдягнула його в неї. Із вдячністю подивився на тітку Горпину і лише тепер зауважив добре передчасно постаріле лицє і великі від важкої праці руки.

— Носи цю сорочку собі на здоров'я. Вона належала моєму синочкові. Вже ніколи я його більше не побачу, ані свого Семена. Пропали навіки.

І вона, плачуучи, почала оповідати, як синок, підробляючи собі, збирав вугілля на станції, а бувши глухим від народження, нечув, як надіхав поїзд і забив його.

— А моого Семена, то вже десять літ минуло, як його забрали. Та все через нашого собаку, бодай я йому ніколи істи не давала. Як приїхали за ним, то він сковався на горище, а мене питали, де є старий? А я кажу, що Семен ще з праці не вернувся, і я не знаю, що з ним трапилося. Та тут наш Бурко, як тільки почув слово "Семен", почав гавкати, крутити хвостом і поглядати на горище. Ті не були дурні. Витягнули перестраженого й блідого, як стіна, Семена, кинули до авта, та й пиши пропало. Від того часу живу сама. Важко приходиться самій і вже немолодій давати собі раду. Говорять, що собака найкращий приятель людині, а ось наш став для нас найбільшим ворогом.

Василько зі співчуттям слухав бідну жінку, хотів її потишити й розрадити, та не знов, як це зробити, бо його ніхто ніколи не потішав; коли плакав малим хлопцем, то звичайно ще більше били. "Якби я мав мамуху, то вона напевно була б така добра, як тітка Горпина", — подумав він. І знову якесь нове приемне почуття огорнуло його, як ніколи перед тим, і він ніжно провів рукою по вишиваній сорочці. Різко відчув, що щось міняється в ньому, але що це нове є і як його назвати — він не знов.

Глухі гарматні вибухи було чути все виразніше й голосніше. Вони щораз ставали ближчими. Василько вставав, проходжувався по подвір'ї, але на вулицю не виходив, бо ще не вистачало сил.

— Ти, Васильку, не висувай носа з хати, — сказала тітка Горпина. — Ось учора НКВД забрали всіх студентів і всіх молодих, що їх надибали на вулицях. Усіх під конвоєм погнали на Схід. У моїх, де я працюю, паніка і страшний балаган. Сидять на валізках і чекають на наказ.

— Нудиться мені вже так довго сидіти в хаті, — сказав Василько. — Хочеться вийти і дещо світу побачити та засягнути язика.

— Світ у нас тепер малий, — відповіла тітка, а попасті на Сибір дуже легко.

На другий день тітка Горпина прибігла з міста дуже скоро, перестрашена й без пайки хліба.

— Гавреї і наші партійні втікають у великому безладді й поспіху, ледве сама унесла свої ноги. В місті робиться пекло. Не знати, хто куди суне.

Під вечір бачили, як величезні танки, а за ними тягарові машини, повні військовиків, їхали по головній вулиці. Навіть пси замовкли і не гавкали на нових завойовників.

Тітка Горпина замовкла, пригадуючи Першу світову війну. Василька цікавість нестримно тягнула подивитися зблизька на ворога. Він зліз з горища й на ліктях підсунувся до кущів. Як стемніло, люди не світили ламп і не палили в печах. Дивні моторошні звуки неслися з міста. Вибухи гранат і стогони поранених чути було здалека. Ранком треба було піти за водою на другу вулицю. Василько вхопив відро і вибіг з хати. Біля міської водокачки тиснулися перелякані люди. Збоку стояли чисто виголені німці, приглядуючись до юрби. Василько з повним відром води підійшов до них. Подав їм воду, а сам розглядався за недокурками, що їх німці кидали під ноги. "Руський хороший", — почув молодий голос, і він кілька папіросок затиснув у долоні.

По кількох днях Василько вже настільки привик до німців, що підходив близче до них і почав їм робити дрібні прислуги, а за

те приносив до хати військові консерви і добрий хліб. Часом, як йому повезло, він непомітно, так, як колись учив його дядя Одесит, "присвоював" собі й другу консерву. Через тиждень він уже руками й ногами та запасом з десятьох завчених німецьких слів порозумівався з німцями. Донедавна тітка Горпина прала білизну для більшовицьких вельмож, а тепер почала ту саму роботу виконувати для німецьких вояків, за що одержувала деякі харчі, папіроси й недокурки. Та військо довго не затримувалося на одному місці. В поспіху їхали на Схід. Василько вже дещо від'ївся, мав пару старих військових чобіт і займався гаундлярством на чорному ринку. Знав уже з сотню німецьких слів і добре давав собі раду.

Була пізня осінь, і настали сильні приморозки. Місто голодувало, а військо вже менше сунулося на Схід. Натомість, щораз більше авт з раненими вояками гналися на Захід. Василько мусів не лише себе самого годувати, але також тітку Горпину. Війська було щораз менше і "присвоювати" щось було щораз менше й тяжче. Не було чим палити в печі, і довгими зимними вечорами мусіли вдвійку пересиджувати в нетопленій хаті.

Якось одного дня Василько вискочив з хати, щоб "понюхати", чим пахне. Тільки повернув у переулок, як несподівано почув різьке "Галь!" Затримався і побачив озброєних німців із собаками, які з великим гамором і побоями гнали багато людей до залізничної станції. В товарових вагонах було тісно й зимно. Хтось казав, що везуть усіх на роботу до Райху, хтось плакав вголос і хтось інший голосно й грубо лаявся. Василько уважно слухав, і тоді йому пригадалася така сцена: була осінь, теплий день підходив до кінця; на хіднику сиділи молоді урки, а серед них один старий блатний повчав молодих, як треба поводитися, коли попадуть у цюпу:

— Коли ви попадетесь на гачок до слідчого, то не кличте його товаришем, бо заїде в морду, а називайте його гражданином, та ще бйтесь в груди й пустіть слізу. Присягайте, що поправитесь і будете добрими. Якщо він з урків, то дастъ другий раз у піку, а як з центру, то випустить або засудить тільки на місяць тюрми. Коли запитає про родичів, то кажіть, що їм за влади дедушки Леніна й під сонцем Сталіна добре жилося, але найлися забагато сала й повмирали на скрут кишок. Дедушка Ленін і батько Сталін за всіх дбають і всіма ревно опікуються. Жити в країні стало дуже добре і вільно.

При останньому слові старий сплюнув і грубо вилаявся на адресу "дедушкі" й "батька народу".

Відтак думки Василька повернулися до тітки Горпини. І як вона бідна й старенінка дастъ собі раду у таких жорстоких часах? Стало йому дуже сумно на серцю, і він кулаком змахнув слізу з очей. На цілому світі за своє коротке денне життя він тільки від

тітки Горпини зазнав теплоту й материнську любов до себе, а головне — став розуміти, що в світі не все є насильство і злоба та ненависть, але є також любов до близького, доброта й співчуття та намагання нести допомогу для бідних і покривджених. Ні, він ніколи тітки Горпини не забуде і ту вишивану сорочку, яку має на собі, буде берегти як найбільший скарб. А чи ще коли побачиться? — на цей запит він не міг знайти зараз жодної відповіді. Залишив це майбутній долі...

У Баварії Василько потрапив на працю до багатого баварського селянина. Через його малий ріст його призначили пасти й пильнувати баварську худобу. Зиму якось перебув у коров'ячих стаяннях, п'ючи свіже молоко й “помагаючи” собі досить добре в коморі німця. За зиму, перебуваючи тільки з німцями, дуже швидко опанував німецьку мову так, що вже досить свободно говорив по-німецькому. Він фізично виріс і виробився та почував себе незле. З часом господар, сини котрого були на Східному фронті, став запрошувати Василька їсти разом з ним при столі, розмовляючи на різні теми, та почав кликати його Вальдемаром. Через брак німецьких робітничих рук господар поволі вчив його фармерського діла, а навіть їхати й працювати трактором. З часом Вальдемар перебрав на себе господарську працю і обов'язки. Неділами заходив до гастрозів і разом з баверами попивав добре баварське пиво, і сільські дівчата сміло заглядали йому в очі. Та він не звертав уваги на їхнє залишання, бо вже чув про те, як одного поляка запроторили до концентраційного табору за недозволене “занечищування” вищої арійської раси. Найбільше за все любив у неділю влітку йти в гори. Тут він лягав на траву, яка ніжно лоскотала його груди, і мрійливо дивився на могутні й мальовничі верхи високих скелястих гір та на синє небо. Тут він пізнав і полюбив велику красу природи, на що він перед тим уdomа ніколи не звертав жодної уваги. Його невибаглива вдача задовольнялася тим, що він зараз мав, а було це набагато краще, як колинебудь перед тим. Мав він непоганий харч, чисту й теплу кімнатку, досить людське трактування зі сторони бавера, свіже повітря, а навіть книжки, які сам навчився читати. Сам не знав, чи це книжки, які читав, чи вплив великої краси й могутності природи місцевого довкілля, наповнювали його і збуджували в його голові ряд пекучих питань, що на них він сам не міг знайти виразної відповіді. Лежачи на траві і прислухаючись до веселого співу птахів, обсервуючи барвистих метеликів та комашню, яка була довкруги нього, він зливався з природою, і якась незнана йому дотепер радість і невимовний спокій та задоволення

наповнювали його тіло й душу. “Хто це все створив, хто творець неба і землі?” — питав себе вголос. Для нього це все було таке незрозуміле, що він навіть піднісся з трави, ніби сидячи зможе почути ясну відповідь на свої пекучі питання. “Ось якби тут була тітка Горпина, — думав він, — то вона напевно своїм простим селянським розумом відповіла б: “Навколо нас, Василько, це все Боже створіннячко. Все, що бачиш, то ласка Божа окужає нас. Велика любов Божа для світу і людей”.

Чим більше Вальдемар приглядався до життя німців, тим більше бачив великі злидні й нужду та велику забріханість і несправедливість у дома. Тепер йому зовсім непотрібно було “присвоювання”, бо мав довільно все потрібне до життя. Працював тяжко, але заробляв чесно й був задоволений, однаке відчував, що побут тут для нього між німцями є тільки переходовим етапом у його житті, бо все тут для нього було чуже і нерідне.

Так пройшли Вальдемарові чотири роки на фармерській праці у зичливого бавера. Працюючи фізично й маючи здоровий баварський харч, він виріс, змужнів, став високим, широкоплечим пристійним молодцем, під сорочкою якого грали й пульсували сильні юнацькі м'язи. Молоді сільські дівчата при зустрічах із захопленням дивилися на нього. Убраний у короткі оленячі штани, в зеленій куртці та в капелючі з пером, Вальдемар виглядав і був схожий на правдивого баварця.

Тимчасом війна закінчилася програною для німців. У бавера всі чотири сини загинули на східному фронті, й він залишився сам на господарстві. Він дуже просив Вальдемара зовсім перебрати його маєток і на постійно залишитися в селі. Та Вальдемара вабив до себе широкий, багатий і йому незнаний світ, що чекав на нього.

“Ох, якби то тітка Горпина могла хоч трошки побачити той світ, у якому він жив останні чотири роки, — думав він. — Оті великі корови з величезними вим'ями, яких він спочатку пас, доїв і пив їхнє густе й запашне молоко; тих великих курей, що їх яйця потихеньку викрадав і сирими пив; ці прекрасні й густі колосся врожайного збіжжя. Бідна тітка Горпина так жагуче мріяла про свою власну коровчину й кілька курочок, щоб мати своє молоко й своє яєчко. Чи це жива вона, чи вмерла з голоду й холоду?” — подумав він. Одиноким спомином про тітку Горпину залишилася вишивана сорочка, її незабутній подарунок, який він тримав в окремій шухляді й час від часу її витягав та уважно й набожно приглядався до маленьких хрестиків, які так гарно укладалися у червоно-синій взір.

Скоро після закінчення війни Вальдемар розпрощався з бавером і виїхав до столичного міста Баварії — старого Мюнхену.

Чужий і великий Мюнхен зустрів його численними зруйнованими бамбардуванням під час війни будівлями й домами та всюди присутніми американськими вояками. Все тут було цікаве й для нього нове. Самі американці йому сподобалися. Зокрема, він дуже хотів мати “блюджінси”, жувати так, як вони, гуму і роз’їджати “джіпом”. Він був свідком, як вони клали ноги на столи, курили добре цигарки й пили незнане йому віскі. Це і є життя, — думав він.

— Простота, свобода в поведінці, здоровий і задоволений та без журний вигляд. Але як до них підійти й познайомитися, не знаючи їхньої мови? За пару блюджінсів був готовий віддати свої костюми, що їх одержав при прощенні від доброго бавера. Та випадок йому поміг.

Одного дощового дня молодий американський вояк їхав неодмінним джіпом по густих вибоїнах — залишках важких бомбардувань тими самими летунськими збройними силами. Несподівано трісло його клесо, і він, жуючи гуму, щось кляв собі під носом. Відкрутивши ушкоджене колесо, він не зауважив, як одна зі шrubок відкотилася далеко від авта. Проходячи мимо у той час Вальдемар бачив добре, що сталося, наступив на шрубку й чекав, що буде далі. Зденервований американець крутився, шукаючи надаремно загублену частину. Тоді Вальдемар підійшов і почав помагати шукати згубу. По хвилині “знайшов” шрубку й легко та вміло заложив і прикрутив запасне колесо. Потім обійшов довкруги джіпа, копаючи ногою всі колеса, чи мають досить повітря, а відтак, усміхаючись, простягнув американцеві свою “ост-арбайтер” виказку. Американець дружньо потиснув Вальдемарові руку, кинув його валізу до середини авта й головою показав сідати.

— Вальдемар? Но, не Вальдемар, а Билл, — сказав американець. — А я — Майк, — і наглядно показав пальцем на свої груди.

Новоохрещений Билл, не гаючись, жваво скочив до авта та з великим задоволенням і передчуттям нових пригод поїхав з американцем у грядуче невідоме.

Під вечір заїхали на військову базу. Майк щось говорив до інших вояків, показуючи пальцем на нового камерада. Билл знову показував свою виказку від бавера. Його присутні американці по-приятельськи ляскали по плечах, дали папіроски, гуму до жування та повели на кухню. Молодий кухар спершу добре його нагодував, а відтак показав на мігах, що треба в кухні робити.

Після зaledве одного місяця Билл так замериканізувався, що вже постійно жував гуму, їздив джіпом і носив джінси. Вивчив уже зі сотню англійських слів, купив собі німецько-англійський словник і кожного вечора перед сном завчав багато нових слів. Американці дивувалися його здібностями. Працював за двох, ів за

трьох, був дуже услужливим і чесним до всіх. Жив над кухнею і, щоб ніхто не бачив, збирав на базі недокурки, мішав з тютюном і продавав на чорному ринку. Туди йшли також військові консерви, шоколядки, кава й білий американський хліб.

Американець Майк і в тому зауважив велике здібності Білла. Почав доставляти йому картони сигареток, ящики консервів та інші американські присмаки. Все те йшло з організовано за добре ціни на чорний ринок. Білл гроши віддавав Майкові, а при тому не забував і про себе. Життя його стало таким добрим, що він уже не згадував злідні безпритульника, а навіть побут у бавера здавався йому тепер досить поганим. Зелений колір доляра опанував його всеціло. Він частенько сміявся з себе і з тих питань, які мучили його раніше, коли він перебував у бавера та відвідував чудові гори. Краса природи більше не полонила його й голубе небо не вабило більше. Тільки в долярі він відчував красу й силу життя.

Працюючи коло авта, він почув, як американці розказували про людей, що не хотіли повернутися до своєї батьківщини — додому. Цей факт був для них зовсім незрозумілий, і вони були пепреконані, що всі ті люди були німецькими воєнними колаборантами. Оповідали про людей з перерізаними жилами і тих, що скакали з верхніх поверхів тaborових будинків, забиваючись на смерть. В оточених військом тaborах для втікачів насильно саджали людей на вантажні авта, вживаючи при тому важких побоїв прикладами крісів, на те, щоб їх передати більшовицьким комісарам для вивозу "на родину". Для американців жорстокий Сталін був добрым камерадом, і вони лояльно і старанно виконували ялтинський договір із советами.

Слухаючи ці тривожні й невеселі вістки, Білла охопив страх. Вертатися "на родину"? Яку "родину"? Що доброго дала йому ця славна "родина"? Що знову доброго чекало його в цій "родині"? Великий переляк і спротив опанували його. Можливість насильного повернення до раю зліднів, терору й визиску примусили його щиро поговорити з Майком. Рік за роком, як на сповіді, розказав йому про своє життя на "родині". Вийшов від нього з американськими документами і в уніформі працівника УНРА.

Далі роки перебування Білла в Німеччині проходили дуже успішно в торгівлі на чорному ринку. Він усе більше і більше мріяв про виїзд до Америки й щасливо перевезти поважне майно до нової країни поселення. По чотирьох роках він одержав "афідавіт" від Майка, і за три місяці щасливо з майном став твердо ногою на вільній американській землі.

Нью-Йорк привігав його величною статуюю Свободи. Білл інстинктивно відчув, що, нарешті, опинився в країні, де буде мати змогу почати нове, вільне, щасливе життя. Віра у свою життєву зір-

ку і проворність та привезене майно робили його певним себе і гордим.

На станції його зустрів Майк, і вони оба заїхали до дорого-го готелю. Тепер Биллові вже не імпонували, як колись, популярні блюдженси. На своїх широких плечах він мав дорогий англійський костюм. Був молодий, пристійний і виглядав англійським джен-тельменом і в зубах уже тримав не американську сигаретку, а гаванську сигару.

Роки не йшли, а летіли для Билла. Торговельна фірма “Ек-спорт-Імпорт” давала величезні прибутки. Та з роками нагромадже-не багатство й розкішне життя почало його нудити. Відчував у собі якусь велику пустку й зневіру, що її нічим не міг наповнити. Не тішили його більше великі знайомства, гучні забави, гарні жінки. Він шукав у своєму житті чогось такого, чого не міг ніяк знайти. На щось нетерпеливо чекав, та, на жаль, воно не приходило.

Кожен Новий Рік після близької забави й веселої пиятики він завжди підраховував свої всезростаючі матеріальні здобутки. Був гордий своїми осягами. Останньо навіть і це його більше не тішило. Пригадував собі, як він колись, ще в Німеччині, мріяв і прагнув бути багатим і як він тішився, коли зложив першу сотку “зелених” і як старанно розправляв кути на долярах. “Тепер я маю їх мільйони, а радості і внутрішнього задоволення не маю. Воно десь безповоротно зникло, залишаючи внутрішній неспокій, розчарування та велику порожнечу в моєму, здавалося б, дуже успішному житті”.

Білл помалу встав і налив собі з карафки дорогоого конья-ку та почав оглядати стіни, завішані дорогими картинами славних мальярів. Натиснув гудзик і наказав службі не турбувати його жод-ними телефонами.

“Дитячі видумки — поздоровляти на Новий Рік, банальні фрази”, — бурмотів стиха. Сидів сам в зимових сумерках, що насувалися, у глибокій задумі. Підійшов до великого дзеркала і глянув на себе критичним оком. Побачив уже немолоду людину, дещо сутулу, з рідким волоссям, присипаним уже сивиною, та під-щуклі змучені очі, що вказувало на гуляще життя і надмірне вжи-вання тілесних розкошів. Почувався надмірно змученим і дуже са-мітним. В його голові вихром літали суперечні думки й давно вже нерозв’язані питання й проблеми: хто він і якого племени та нащо він родився і живе на цьому світі? Що доброго він зробив кому-небудь? Чи не жив він так, як учив його дядя Одесит, що людина людині — вовк? Чи не жив лише для мамоні, і чому ще за життя треба платити за гріхи молодості? Чи то закон бумеранга, який потребує роки, щоб повернутися назад і вдарити тебе з силою?

Внутрішні дебати мучили його. Для кого й для якої цілі збирав він ті великі маєтки? Кому він їх після його смерті зали-

шить? Те, що було там, за океаном, він не брав у рахубу. Правда, в краю він кривдив інших, крав тільки тому, що був голодний і безпритульний. А чому був безпритульним? На тім його питання кінчалися без відповіді.

Знову, як колись у баварських горах, коли лежачи на зеленій, розкішній траві, замріяно вдивлявся у синє небо, пробуючи відгадати створення всієї краси довкруги нього та цілого світу, так і тепер ті самі думки й незнання дійсної правди мучили його. Його побут і життя в новому світі тягнеться вже сорок літ. За той час він багато разів мав нагоду одружитися, мати своїх дітей, свою власну родину. Та він на це ніколи, здавалося, не мав часу, ганяючись за розкошами життя і помножуючи свої маєтки. “Була буйна молодість, здоров’я та успіхи на всіх фронтах”, — думав він. Девізою його життя була жага вжити якнайбільше, а дати від себе якнайменше. “А мої численні так звані друзі?” І він іронично скривився. Гроші й його великі впливи робили йому нещиріх і заздрісних від нього залежних друзів. Відчув невимовну на серці гіркоту і глибоку самітність, що, немов би павутиння, почало огорвати його змучену голову й розтерзану душу.

“А тітка Горпина?” — подумав він. — Так, тільки вона однока була для нього щирою і доброю. Вона мала просту, зичливу й не складну селянську душу. Вона була одиноким промінчиком ясного сонця в його затемненому житті.

Він встав, відкрив шухляду й витягнув з неї стареньку, злежану вишивану сорочку. Одягнути її не міг. “Яка вона маленька”, — прошепотів він тихенько. Положив її собі на груди під піжамою й ліг на отоманку, накриту дорогим перським килимом. Довго лежав скулений і пригноблений, сам, далеко від усього світу. Його життя, як відкрита книга, переходило перед його змученими очима. Від тих споминів було йому то гарячо, то зимно, а якась велика слабість підходила близче і близче до затривоженого серця. Тремтячу рукою притискав до грудей вишивану сорочку. “Бог усім прощає”, — пригадав собі слова незабутньої тітки Горпини. А ось він того Бога ніколи не шукав, навіть не пропував Його пізнати і до Нього наблизитися, а тепер уже запізно...

Нагло нестерпимий біль у грудях примусив його скрикнути. Не мав уже сили задзвонити по службі. “А чи це потрібне?” — ще промайнуло в його голові, і він, непрітомний, звалився на підлогу...

Так несподівано скінчилася велике на пригоди життя безпритульної й багатої людини.

ДИРЕКТОР ІЗ ЦЕНТРУ

Узимку 1931 року мій батько прийшов із праці з неприємною новиною: з центру мав приїхати новий директор Рудметалторгу. І справді, по кількох днях несподівано тато прийшов з чоловіком, якому було десь по сороківці, в шкіряній куртці, в кашкеті з великим дашком і забрудженою болотом течкою. Готель невеликого міста був переповнений, і навіть директора з центру не було де помістити в цей день. Заступник старого директора і бухгалтер, не очікуючи прибуття цими днями нового урядовця, від'їхали в командировку, і мій батько, звичайний канцелярист, мусив запросити до себе на ніч “велику рибу” з центру. Пам'ятаю, як мама була збентежена і на примусі підігрівала дуже скромний обід. Але з клопоту щодо того вгощання вивів господарів сам гість: відкрив напхану течку і витягнув з неї добрий кавалок ковбаси, білий хліб і недопитий літр горілки. Усе було загорнуте в брудному рушникові, в якому був і кавалок мила землянина. Усе було пересяkle запахом мила, та на це ніхто не звертав уваги. Гість “по-пролетарськи” підняв склянку і без віддиху випив до dna. Після скінчення пляшки розмова між новим директором і моїм батьком з офіційної перейшла на товариську, а по випитій другій пляшці він обіймав господаря зі словами:

— Сашку, ти свій в доску, хоч ти і є наволоч із бувших — по мордах вас піznати.

І він косо подивився на маму.

— У домі в тебе смердить буржуазним, а не нашим, пролетарським. Я вашого брата носомчую. Багато на своєму віку бачив, розумієш, бачив...

І він великим пальцем показав на підлогу.

— А все ж полюбив тебе, розумієш, бо ти вмієш переконливо говорити...

Тато якось дивно усміхався, похитуючи в такт його слів головою, а мама то блідла, то червоніла. Як довго “обідали” мої батьки з гостем, я не знаю. Мама положила мене спати, накривши ковдрою з головою. Проснулась я від страшного крику і мольби: “Ой Боженьку! Ой Боженьку!..” Тато зіскочив із ліжка. Ми всі троє спали на одному ліжку в кухні, а гостеві відступили ліжко в іншій кімнаті. Батько напотемки шукав за лямпою, а коли засві-

тив, то побачив директора з центру на ліжку нероздягненого, з краплинами поту на чолі і з піною на вустах.

Причин переляку у моїх батьків було багато: директор був комуністом, та ще з центру, а ми жили нелегально під чужим прізвищем з огляду на наше непролетарське походження, що за советів було великим злочином. Не пояснюючи причин свого крику, директор попросив тата лягти біля нього і не гасити світла.

Зимовий ранок уже успішно вкрадався в дірки заслон, в кімнаті посіріло, як директор перший зіскочив із ліжка і післав тата по горілку...

Вже третій день директор із центру вдень пив, а вночі то проклиниав, то просив Бога про помилування, то руками відганяв від себе якісь привиди. Найбільше з усіх терпіла я. Хоч як мене мама накривала з головою, та все ж я чула докладно скрегіт його зубів, розплачливі крики і несамовиті зойки. На роботу він не ходив і ніде не показувався. На четверту ніч він зірвався з плачем. Тато лежав коло нього, і світло не гасилося.

— Відпустіть, відпустіть мене!

А коли батько почав лагідно заспокоювати його, він скопив тата за шию і хлипав як дитина на його грудях.

— Ех, Сашка, бачиш, минуле не дає мені спокою.

І він огидно вилася по-російськи.

— За царя я сидів за кримінальний вчинок. Революція визволила мене, зробила чоловіком, большевиком, чекістом. Бив наволоч білу, Махна, Шкуру й інших контрреволюціонерів. Бив сотнями, і все було гаразд. Одного разу вислав нас центр на Україну очистити її від петлюрівців. Багато було по пивницях роботи. Розстрілювали вночі і вдень. Як різники, ходили по калюжах крові... Одного дня привели групу, в якій був молодий хлюпець років п'ятнадцять, майже дитина, синьоокий, з підпухлими вустами, що дрижали від страху. Плакав у моїх ніг. Жити хотів. Просив про помилування во ім'я Христа, во ім'я своєї старенької матері. Коли я глумився над ним, то він молився і цілавав хрестик, що висів на його ший. В широко відкритих очах я бачив страх дитини і надію дорослого. Думаєш, я його випустив? Я був господарем смерті і життя. Життя я нікому не дарував. У розстрілюванні я знаходив розкіш, розуміш? — розкіш. Приємно було дивитися на викривлені від попередніх тортур і передсмертного страху лиця. Спокійно стріляв усіх поміж очі, а бачиш, його, дитину, не міг. Так скорботно дивився на мене, а вуста шепотіли: "Господи, прости, бо не знає, що робить". Руки простягнув до мене. Всім пустив кулю в лоб, а йому не міг. Підніс револьвер, ку-

рок спустив до половини, а він зняв хрестик із щій і молив, щоб я передав його матері. Глумився я до кінця з його віри в Христа, з його віри в Україну. Нарешті вистрілив поміж очі, як і всім. Куля розірвала йому череп. Теплий мозок забризкав мені лиць і праве око, яке я в короткому часі стратив. Сашка, не розуміє мене ніхто. Тобі говорю, бо ти, наволоч, з бувших. Будеш мовчати, бо сам бойшся мене. Своїм мовчу, бо я їх боюся. Зліквідують за малодушність. Багато знаю. Я їм вже непотрібний. Вилаявшись по-нашому, по-чекістському, я обтер рукавом лиць і, копнувши його під ребра, вийшов із пивниці. З тої хвилини не мав спокою, якась невідома сила тягнула мене подивитися на нього. Повернувшись назад, зібачив як він лежав навзнак з хрестом, затиснутим у руці. Сашка, я пропащай, — стогнав він, обтираючи слізи кулаком. — Я хочу жити, як він хотів. Вночі і вдень всі вони приходять до мене. На ранок зійшов до пивниці і зі стислої, зимної руки ледве витягнув хрестик. Лежав там кілька днів — наші не встигали вивозити трупів. Ось уже дванадцять літ він щоночі приходить до мене, а з ним і сотні інших. Усі проклинають, дивляться на мене своїми порожніми очима, з переламаними носами і руками, з вибитими зубами, і тільки він один дивиться з мольбою і просить хрест занести матері. Я був у неї, не міг сказати, що викінчив її сина. Збрехав, упевним, що він є в Сибірі. Передав їй хрестик, а вона, ридаючи, казала, що випросила життя для сина у Бога. Повісила його хрестик на мої груди. Почув запах і смак крові і мозку, який у пивниці забризкав мене. Утік від неї. Стара ще жила кілька літ. Я помогав їй, чим міг. Працювати по пивницях більше не міг, руки тряслись. Лікувався довго на нерви. Не помогло. Кілька літ директорую...

Він закрив руками очі і дрижав усім тілом.

— Бачиш, ось вони всі виходять із кута, сотні їх. Спочатку малі, як діти, а по хвилі робляться великанами, а там попереду він з хрестом. Пустіть, не душіть! — кричав він, зовсім витверезившись.

— Сашка, давай водки! Революція зробила з мене “людину”...

Сміявся довго, по-чортівськи. Пив алькоголь з пляшки, захлинаючись. Водка булькотіла в його горлі. По хвилі, відмахуючись руками, плаксиво просив:

— Не дивіться! Не мучте! Відступіться! Ой Боженьку, поможи, прости. Я сповідався перед Тобою. Я грішник, я в гріху, я без Христа...

Мама, бліда як смерть, витягнула заховану іконку і перехрестила його. Він випрямився, густа слина текла по кутках уст, і він по-диявольськи зареготав. Його регіт рознісся на всю кімнату і власив у кожний кутик, включно з моїми вухами:

— Не поможе! Хрест той я викинув давно. Я грішник без Христа.

Я лежала розкрита і дрижала всім своїм худим тілом. Надворі завило, і вітер, стукаючи заслонами, ніби казав: “Не поможе...”

Через тиждень, коли приїхав заступник з бухгалтером, директор із центру дістав кімнату в готелі, але сам він не спав, боявся привидів. Батьки ж мої були в той час у крайній тривозі: поперше, за відкриття перед ними свого непролетарського минулого, а подруге, то могла бути добре відіграна комедія, щоб політично розкусити моого батька. Батько майже постійно був безробітним і був щасливий, що вже півроку працював. Ще перед революцією він скінчив у Петербурзі Пулковську академію, отже був дипломованим інженером астрономії. Після заслання не мав права працювати за фахом, жити у прикордонних місцях, мусів щомісяця реєструватися в ГПУ. Це примусило батька змінити назвисько і жити в укритті.

Через деякий час приїхала дружина директора з центру. Я чула, як мої батьки говорили при обіді поміж собою: “Напевно, його варта...” Пізніше виявилось щось зовсім протилежне: вона була надзвичайно гарна, докраю залякано своїм чоловіком. Була доночкою священика, розстріляного самим директором центру. Своїм тілом вона врятувала життя двом своїм братам...

По кількох місяцях безперервної пиятиki і “сповіді” деяким урядовцям директора з центру післиали “підлікувати” нерви в дім умово хворих. В короткому часі “виїхала” і його жінка. Через два місяці були арештовані його заступник і бухгалтер. Тато не чекав на свою чергу: мене, хвору і перелякану, відіслили до бабці на Кавказ, а батько з мамою втекли з міста.

У всьому нашему переживанні, у моїй довгій хворобі і розлуці з батьками був винен той директор із центру — той великий грішник без Христа.

ЗМІСТ

Сабіна	7
Життя під ногами	109
Остання зустріч	253
Орлик	269
Екзекутивний директор	281
Васька—Василько—Вальдемар—Білл	285
Директор із центру	300

